

Fond za humanitarno pravo
dokumentovanje i pamćenje

Tranziciona pravda u postjugoslovenskim zemljama

Izveštaj za 2009. godinu

Rezime	3
<i>Suđenja za ratne zločine</i>	3
<i>Lustracija</i>	3
<i>Utvrđivanje činjenica i kazivanje istine</i>	4
<i>Reparacije</i>	5
I. Suđenja za ratne zločine	5
Bosna i Hercegovina	6
Hrvatska	8
Srbija	11
Kosovo – suđenja za ratne zločine i etnički motivisane zločine	14
Crna Gora	16
Makedonija	17
II. Lustracija	18
Bosna i Hercegovina	19
Hrvatska	20
Srbija	21
Kosovo	22
Crna Gora	23
Makedonija	24
III. Utvrđivanje činjenica i kazivanje istine	25
Komisije za istinu	25
Bosna i Hercegovina	26
Inicijativa za uspostavljanje komisije za istinu na regionalnom nivou	26
Državni istraživačko-dokumentacioni centri	27
Hrvatska	27
Crna Gora	28
Sveobuhvatno utvrđivanje činjenica od strane nevladinih organizacija	28
Bosna i Hercegovina	29
Hrvatska	29
Srbija	30
Rešavanje sudbine nestalih lica	30
Bosna i Hercegovina	31
Hrvatska	32
Srbija	34
Kosovo	35
Crna Gora	37

Makedonija.....	38
Parlamentarne rasprave o ratnim zločinima.....	39
Bosna i Hercegovina	39
Hrvatska	41
Srbija.....	42
Kosovo	45
Crna Gora.....	45
Makedonija.....	47
Obrazovni sistem i događaji iz ratnog perioda.....	47
Bosna i Hercegovina	48
Hrvatska	49
Srbija.....	52
Kosovo	53
Crna Gora.....	54
Makedonija.....	56
IV. Reparacije	57
Materijalne administrativne reparacije.....	57
Bosna i Hercegovina	58
<i>Državni nivo</i>	58
<i>Federacija BiH</i>	59
<i>Republika Srpska</i>	60
Hrvatska	62
Srbija	64
Kosovo	65
Crna Gora.....	66
Povrat i obnova imovine	68
Hrvatska	68
Kosovo	69
Crna Gora.....	71
Materijalne reparacije na osnovu sudskih odluka	72
Bosna i Hercegovina	72
Hrvatska	74
Srbija	76
Kosovo	78
Crna Gora.....	79
Makedonija.....	80
Memorijali.....	81
Bosna i Hercegovina	81
Hrvatska	83
Srbija	84
Crna Gora.....	86
Makedonija.....	87

Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama

Izveštaj za 2009. godinu

Rezime

Suđenja za ratne zločine

Pred nacionalnim sudovima u post-jugoslovenskim državama, u toku 2009. održan je, kao i u prethodnih nekoliko godina, veliki broj suđenja za ratne zločine. Uz standardno brojna suđenja u Bosni i Hercegovini (BiH) (28 suđenja okončanih u prvom stepenu, u 2009. godini) i Hrvatskoj (15 prvostepenih presuda), povećan je broj postupaka u Srbiji (devet prvostepenih presuda) i na Kosovu (četiri prvostepene presude), a započela su i suđenja u Crnoj Gori (tri).

Suđenja za ratne zločine su uglavnom prestala da služe kao instrument koji države koriste protiv nekadašnjih pripadnika vojnih, policijskih ili paravojnih formacija sutprostavljene strane. Ipak, uticaj nacionalizma na efikasno i pravično procesuiranje i dalje je bio prisutan. Taj uticaj je u nekim slučajevima imao za posledicu izricanje niskih kazni za pripadnike vojno-policijskih formacija države u kojoj se sudi (Srbija, Hrvatska), neproporcionalno velik broj postupaka protiv pripadnika druge etničke grupe (Hrvatska, Makedonija), i, u nekim slučajevima, politizovane optužnice (Srbija). Isto tako, u gotovo svim post-jugoslavenskim zemljama, tužilaštva su se po pravilu ustručavala od toga da pokrenu postupke protiv visoko rangiranih pripadnika policije, vojske te aktivnih političara dotične države. Kao i ranijih godina, nedovoljna bezbednost za svedoke je ograničavala domet suđenja za ratne zločine.

U 2009. godini su, više nego u bilo kom prethodnom periodu, došli do izražaja pozitivni efekti saradnje između tužilaštava iz Hrvatske, s jedne, i Srbije i Crne Gore, s druge strane. Nije, međutim, ostvarena jednako uspešna saradnja između tužilačkih organa BiH i susednih država, u kojima žive počinoci ratnih zločina u BiH.

Uprkos značajnom broju suđenja održanih u 2009. godini, još uvek ogroman broj počinjenih ratnih zločina čeka sudsko razrešenje. Među razloge spadaju nedovoljna saradnja između država i pravosuđa (BiH, Srbija i Kosovo), i odsustvo nedvosmislene podrške vlasti i javnog mnjenja za suđenja pripadnicima većinskog naroda u datoj državi.

U većini država na području bivše Jugoslavije, istrage i suđenja za ratne zločine obavljali su domaći tužioci i sudije. Izuzetno, na Kosovu i u BiH, nastavljeno je angažovanje stranih sudija i tužilaca iz prethodnih godina, što je procesuiranju za ratne zločine u tim sredinama davalo hibridni karakter.

Lustracija

Na Kosovu i u Makedoniji su u toku 2009. godine bile u toku sveobuhvatne reforme institucija, čiji je deklarisan cilj da se onemogući da lica koja su bila umešana u izvršenje ratnih zločina ili druga kršenja ljudskih prava obavljaju funkcije u državnim telima, odnosno agencijama. To su prve takve inicijative u državama na prostoru bivše Jugoslavije, nakon što su u BiH sprovedene slične reforme policije i pravosuđa, u periodu između 1999-2002., odnosno 2002-2004. godine.

U Srbiji nikada nisu sprovedene slične reforme, uprkos tome što je na snazi zakon iz 2003. godine koji ih nalaže. U toku 2009. godine je sprovedena reforma pravosuđa, ali umešanost kandidata u kršenje ljudskih prava u prošlosti nije predstavljala prepreku za izbor sudija i tužilaca. U Hrvatskoj i Crnoj Gori ni u jednom periodu posle rata ključne političke grupacije nisu zahtevale lustraciju, zbog toga što su snage koje su bile na vlasti u devedesetim nastavile da dominiraju političkim životom, ili zato što postoji rasprostranjeno mišljenje u javnosti da postupanje vlasti u to vreme nije bilo sporno te stoga nema razloga za detaljnom proverom načina na koji su, sa stanovišta ljudskih prava, pojedini predstavnici vlasti delovali.

Utvrdjivanje činjenica i kazivanje istine

Ni u jednoj post-jugoslovenskoj državi nije bilo inicijativa, zvaničnih ili nezvaničnih, koje bi bile direktno usmerene na uspostavljanje državne (nacionalne) komisije za istinu. Istovremeno, stotine nevladinih iz svih delova nekadašnje Jugoslavije su sprovodile intenzivne konsultacije o osnivanju regionalnog oficijelnog tela koje bi utvrđivalo činjenice o ratnim zločinima na teritoriji bivše Jugoslavije i omogućilo žrtvama da neposredno iznose svoja iskustva.

U Hrvatskoj je državni Memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, čiji je cilj da prikuplja činjenice o događajima iz prethodne decenije, ušao u četvrtu godinu postojanja. Iako su predstavnici vlasti u Crnoj Gori u više navrata tokom 2009. godine najavili skoro formiranje tzv. istraživačko-dokumentacionog centra koji bi se bavio periodom 1991-2001. godine, takvo tijelo nije ustanovljeno do kraja godine. Ni ostale države nemaju ovakva tela. U BiH, Srbiji, Hrvatskoj, i na Kosovu, organizacije za ljudska prava koje rade na pitanjima tranzicije pravde (Istraživačko-dokumentacioni centar, Fond za humanitarno pravo, Fond za humanitarno pravo Kosovo i *Documenta*) nastavile su da rade na utvrđivanju verodostojnog popisa ljudskih gubitaka, direktno izazvanih oružanim sukobima u devedesetim godinama.

Prema stanju sa kraja 2009. godine, sudbina oko 15,000 ljudi koji su nestali tokom oružanih sukoba od 1991. do 2001. godine na području bivše Jugoslavije još uvek nije bila razrešena. Ukupno je 2009. godine u regionu ekshumirano 759 tela nestalih osoba. Identifikovano je oko 1.350 osoba čija su tela ekshumirana u toku godine ili ranije. Aktivnosti na pronalaženju i identifikaciji posmrtnih ostataka nestalih lica provodile su državne komisije za nestale osobe Hrvatskoj, Srbiji, i Crnoj Gori, odnosno Institut za nestale osobe u BiH. Na Kosovu, uprkos postojanju vladine Komisije za nestala lica, najveći deo aktivnosti obavljala je Kancelarija za nestala lica i sudsku medicinu (OMPF – *Office for Missing Persons and Forensics*), locirana unutar kosovskog Ministarstva pravde ali sa ključnom ulogom misije EULEX u izvršnim, savetodavnim i funkcijama vezanim za monitoring. Članovi komisija iz svake od zemalja redovno su prisustvovali ekshumacijama u drugim zemljama iz regiona, kada je postojala verovatnoća da su pronađena tela njenih državljana. Proces nalaženja nestalih nije bio lišen političkih kontroverzi u čijem središtu su bili predstavnici nadležnih državnih komisija.

U raspravama koje su 2009. godine vođene u parlamentima post-jugoslovenskih država, izlaganja poslanika bila su umerenija i izražavala su nešto veće uvažavanje stradanja drugih nego što je bio slučaj prethodnih godina. Ipak, izvestan broj poslanika iz ekstremističkih stranaka, naročito u Srbiji, i dalje je negirao zločine iz devedesetih godina, veličao osobe optužene ili osuđene za te zločine, i preterivao u prikazivanju stradanja sopstvenog naroda. Predstavnici ostalih stranaka, bližih političkom centru, nisu poricali zločine nad pripadnicima drugih naroda niti su umanjivali razmere istih, ali su često stavljali akcenat na stradanja kroz koje su prošli pripadnici naroda kojem pripadaju i na zločine koje su činili pripadnici drugih naroda.

Najveći broj udžbenika, korišćenih 2009. godine u osnovnim i srednjim školama, bio je lišen vulgarnog nacionalističkog diskursa o periodu u kom su vođeni nedavni oružani sukobi. Istovremeno, gotovo svi udžbenici su sadržavali veću ili manju dozu etničke pristrasnosti. Iako većina udžbenika nije osporavala da su i pripadnici većinskih vojnih, policijskih i paravojnih jedinica bili odgovorni za činjenje ratnih zločina, ti zločini su opisani šturo, bez navođenja konkretnih podataka, nasuprot detaljnom opisu zločina za koje je odgovorna suprotna strana. Udžbenici su neretko pripisivali drugoj strani odgovornost za „etničko čišćenje“ i druge vrste zločina, a prećutkivali su da je i sopstvena strana činila takve zločine. Fotografije u udžbenicima ilustruju samo stradanja na sopstvenoj strani.

Reparacije

S obzirom na to da su zakoni koji regulišu status i prava civilnih žrtava rata u post-jugoslovenskim državama ostali neizmenjeni u odnosu na prethodni period, zakoni i njihova primena i dalje su imali brojne nedostatke. U nekim državama pravo na administrativne reparacije pripadalo je samo osobama sa telesnim oštećenjem izazvanim povredama u toku oružanog sukoba, ali ne i oštećenjem organizma koje se ne ispoljava u telesnom obliku. Samo u BiH zakon je propisivao da žrtve seksualnog zlostavljanja i silovanja imaju pravo na naknadu, dok su u drugim državama morale da dokazuju bolest ili telesno oštećenje kao posledicu zlostavljanja. Uz delimičan izuzetak Hrvatske, u svim državama osobe koje su bile zatvorene u logorima morale su da dokazuju oštećenje organizma (odnosno telesno oštećenje), tj. sama činjenica boravka u logorima nije bila dovoljna da bi stekli pravno na naknadu. U praksi je efekat zakona o žrtvama rata često bio etnički diskriminatoran. Naročita neravnoteža je postojala u tretmanu civila, s jedne strane, i boraca, s druge strane. Zakoni su postavljali strože uslove za sticanje statusa civilnog nego vojnog invalida rata, a uz to su predviđali značajno više naknade, kao i širi obim privilegija, za borce nego za civile.

Zanemarljivo mali broj žrtava je 2009. godine sudskim putem izborio naknadu za štetu prouzrokovanu ratnim događajima. Nemogućnost da tužitelji dođu do presude u svoju korist bila je rezultat neprimereno visokog standarda dokazivanja, zastarelosti, oglašavanja sudova nenadležnim, i dugog trajanja postupaka.

Kao i u prethodnom periodu, 2009. godine je u post-jugoslovenskim zemljama preovlađivala praksa obeležavanja stradanja na etničkom osnovu. Inicijative za postavljanje obeležja za žrtve iz etničke zajednice koja predstavlja numeričku manjinu na datom području susretale su se sa teškoćama pri realizaciji, prevashodno zbog komplikovanih procedura za dobijanje neophodnih dozvola. U malobrojnim slučajevima u kojima su memorijali obeležavali stradanja pripadnika manjinskih zajednica, same te zajednice su postavile obeležja, bez učešća vlasti, i po pravilu na izolovanim lokacijama na kojima većinsko stanovništvo ne živi.

I. Suđenja za ratne zločine

Pred nacionalnim sudovima u post-jugoslovenskim državama, u toku 2009. održan je, kao i u prethodnih nekoliko godina, veliki broj suđenja za ratne zločine. Uz standardno brojna suđenja u Bosni i Hercegovini (BiH) (28 suđenja okončanih u prvom stepenu, u 2009. godini) i Hrvatskoj (15 prvostepenih presuda), povećan je broj postupaka u Srbiji (devet prvostepenih presuda) i na Kosovu (četiri prvostepene presude), a započela su i suđenja u Crnoj Gori (tri). U Makedoniji je okončano nekoliko istraga započetih u prvoj polovini decenije.

Suđenja za ratne zločine su uglavnom prestala da služe kao instrument koji države koriste protiv nekadašnjih pripadnika vojnih, policijskih ili paravojnih formacija sutprostavljene strane. Ipak, uticaj nacionalizma na efikasno i pravično procesuiranje i dalje je bio prisutan. Na Kosovu, zbog otvorenog ili prikrivenog pritiska od strane nacionalističkog dela javnog mnjenja i političkih struktura, kosovski tužioci uopšte nisu radili na predmetima ratnih zločina, tako da su se tim poslom bavili samo strani tužioci iz misije Evropske unije (EULEX). U Hrvatskoj i Srbiji, izrečene zatvorske kazne za pripadnike vojno-policijskih formacije države u kojoj se sudi bile su u nekim predmetima niže nego što je to nitalagala težina dela, i uloga koju je lice imalo u izvršenju zločina. U Makedoniji, a u izvesnoj meri i Hrvatskoj, i dalje su suđenja ili istrage vođene u neproporcionalno velikom broju protiv pripadnika druge etničke grupe (albanske u Makedoniji, srpske u Hrvatskoj). U Srbiji, neki aspekti suđenja protiv državljana BiH (predmet *Jurišić*) i etničkih Albanaca (*Gnjilanska grupa*) izazivali su sumnju da su postupci pokrenuti i vođeni sa željom da se Tužilaštvo i Veće prilagode nacionalističkom javnom mnjenju. U gotovo svim delovima bivše Jugoslavije, tužilaštva su se po pravilu ustručavala od toga da pokrenu postupke protiv visoko rangiranih pripadnika policije i vojske dotične države.

Kao i ranijih godina, nedovoljna bezbednost za svedoke je ograničavala domet suđenja za ratne zločine u nekim državama. Na Kosovu, na primer, svedoci su zbog osećaja nebezbednosti često odustajali od pojavljivanja na suđenjima za ratne zločine ili etnički motivisana dela, ili su menjali ranije dati iskaz. U Crnoj Gori, glavni svedok zločina u jednom od tri suđenja bio je tokom 2009. godine izložen ponovljenim pretnjama, a njegov automobil je više puta demoliran. Svedoci na suđenjima policajcima u Srbiji po pravilu su tvrdili da ništa nisu znali o zločinima o kojima je trebalo da svedoče.

Uprkos značajnom broju suđenja održanih u 2009. godini, još uvek ogroman broj počinjenih ratnih zločina čeka sudsko razrešenje. Na primer, u Hrvatskoj su se krajem godine još uvek provodile samo predistražne radnje za oko 400 zločina za koje je Državno odvjetništvo imalo saznanja. Još jedan sistematski problem za koji nije nađeno zadovoljavajuće rešenje je nedostupnost velikog broja osumnjičenih za zločine i nedostatak političke volje da se taj problem prevaziđe bilateralnim sporazumima ili dogovorima u vezi sa konkretnim slučajem. Zbog nedovoljne saradnje između država i pravosuđa, ove osobe su, uz par izuzetaka, praktično bile zaštićene od krivičnog procesuiranja. Slično tome, suđenja u Crnoj Gori su se suočavala sa nedostupnošću značajnog broja optuženih.

U većini država na području bivše Jugoslavije, istrage i suđenja za ratne zločine obavljali su domaći tužioci i sudije.. Izuzetno, na Kosovu i u BiH, nastavljeno je angažovanje stranih stranih sudija i tužilaca iz prethodnih godina, što je procesuiranju za ratne zločine u tim sredinama davalo hibridni karakter.

U 2009. godini su, više nego u bilo kom prethodnom periodu, došli do izražaja pozitivni efekti saradnje između tužilaštava iz Hrvatske, s jedne, i Srbije i Crne Gore, s druge strane. Državno odvjetništvo Republike Hrvatske je dostavilo Tužilaštvu za ratne zločine u Srbiji i Tužilaštvu Crne Gore značajan broj dokaza za pokretanje postupaka protiv osoba koje sada žive u potonje dvije države. Nije, međutim, ostvarena jednako uspešna saradnja između tužilačkih organa BiH i susednih država, u kojima žive počinoci ratnih zločina u BiH.

Bosna i Hercegovina

U toku 2009. godine, sudovi na raznim nivoima u BiH su donijeli ukupno 28 prvostepenih presuda u predmetima ratnih zločina: 12 pred Sudom BiH, 10 u sudovima u Republici Srpskoj, pet u

Federaciji BiH, i jedan u Distriktu Brčko.¹ Po prvi put od završetka rata, sudovi u Republici Srpskoj – u kojima je sistematsko procesuiranje ratnih zločina započelo tek 2005. godine – donijeli su više presuda za ratne zločine nego sudovi u Federaciji BiH. Naročitu efikasnost su iskazali Okružno tužilaštvo i Okružni sud u Banja Luci, gde je 2009. godine donijeto sedam prvostepenih presuda.

2009. godina je bila prva godina primjene Nacionalne strategije za procesuiranje ratnih zločina. Strategiju je u decembru 2008. godine izradila radna grupa uspostavljena godinu dana ranije odlukom Vijeća ministara BiH. Vijeće ministara je takođe u decembru usvojilo tekst koji je radna grupa pripremila. Dokument se odnosi na rad tužilačkih i sudskih organa u predmetima ratnih zločina na području cijele BiH, i adresira pet glavnih pitanja: broj osumnjičenih za ratne zločine; raspodjelu slučajeva za procesuiranje između, s jedne strane, Suda i Tužilaštva BiH, i, s druge strane, tužilaštava i sudova u entitetima, odnosno Distriktu Brčko; ljudske resurse kojima raspolažu sudovi, tužilaštva, i policijske snage koje istražuju ratne zločine; saradnju sa drugim državama u regionu; i, zaštitu svjedoka i podršku žrtvama i svjedocima.

Prema analizi iz Strategije, krajem 2008. godine bilo je 9.879 osoba osumnjičenih za izvršenje ratnih zločina, od čega je protiv 5.895 istraga bila u toku. Strategija je postavila kao cilj da se u roku sedam godina procesuiraju najkompleksniji i najprioritetniji slučajevi, a da 15 godina bude rok za procesuiranje ostalih slučajeva. Tužilaštvo i Sud BiH, kao i državna Agencija za istragu i zaštitu (SIPA), su imali dovoljno osoblja za efikasno istraživanje i procesuiranje ratnih zločina, ali to nije bio slučaj sa sudskim, tužilačkim i istražnim organima u entitetima i u Distriktu Brčko. Takođe, prema Strategiji, ni na jednom nivou unutar države nije bilo finansijskih sredstava za primjenu specijalnih mjera zaštite svjedoka, relociranja svjedoka ili izmjenu identiteta.

Predsjednica Suda BiH, Medžida Kreso, izrazila je u julu zabrinutost da se pokazuje kako je Nacionalna strategija za procesuiranje ratnih zločina samo obična deklaracija koja se ne primjenjuje u praksi. Osnovnim problemom se pokazalo nepostojanje mehanizama kojim bi se osigurala primjena mjera predloženih u Strategiji.² Do kraja godine, nije uspostavljena jedinstvena centralizirana baza podataka o svim nezavršenim predmetima. Nije usvojen zakon o programu zaštite svjedoka na državnom nivou, niti je na entitetskom nivou stvorena mreža podrške svjedocima i žrtvama. Takođe, iako Strategija nalaže ujednačavanje sudske prakse, zbog čega je u Zakon o Sudu BiH trebala biti dodata odredba po kojoj bi se održavali redovni sastanci Odjela za ratne zločine Apelacionog odjeljenja Suda BiH, Vrhovnog suda Republike Srpske, Vrhovnog suda Federacije i Apelacionog suda Brčko Distrikta, a na kojima bi se usaglasili stavovi s ciljem ujednačavanja sudske prakse, Vijeće ministara BiH nije usvojilo prijedlog izmjena i dopuna Zakona o Sudu BiH.³

Bitan pomak u primjeni Strategije učinjen je jedino u tom smislu što je Parlamentarna skupština BiH u septembru usvojila izmjene i dopune Zakona o krivičnom postupku BiH, kojima je olakšan do tada komplicirani proces prebacivanja predmeta sa državnog na lokalne sudove. Nakon izmjena zakona, s državnog Suda je do kraja godine prebačeno ukupno pet predmeta ratnih zločina na lokalne sudove. S obzirom na ambiciozan cilj iz Strategije da se u roku 15 godina procesuiraju svi slučajevi ratnih zločina BiH, doprinos sudova u entitetima i u Distriktu Brčko je od ključne važnosti.

¹ Navedeni brojevi podaci se baziraju na informacijama dobijenim ljubaznošću Misije OSCE-a u Bosni i Hercegovini, u aprilu 2010. godine, i drugim podacima na raspolaganju prilikom izrade ovog Godišnjeg izveštaja.

² Medžida Kreso, "Strategy Not Yet Implemented", *BIRN*, 3. jul 2010., www.bim.ba/en/173/10/20794/.

³ Erna Mačkić, "Strategija kao deklaracija", *BIRN*, 8. januar 2010., www.bim.ba/bh/200/10/24864/.

Prebacivanjem slučajeva sa Suda BiH na lokalne sudove trebalo bi da omogućí provjeru njihovih kapaciteta da se nose s velikim brojem predmeta ratnih zločina.⁴

Primjena instituta priznanja krivice, jednog od instrumenata koji bi trebali voditi bržem rješavanju brojnih predmeta ratnih zločina, postala je sve redovnija u toku 2009. godine. Pred Sudom BiH sklopljeno je pet takvih sporazuma.⁵

U Republici Srpskoj i dalje su vlasti, mediji, i udruženja žrtava iznosili tvrdnje o tome da se u BiH sudi skoro isključivo pripadnicima srpskog naroda, a da se zločini protiv Srba zanemaruju. Iako su ovakve tvrdnje, zahvaljujući sistematskoj kampanji od strane vlasti i njima bliskih udruženja žrtava, stekle status neupitnih istina u Republici Srpskoj, one – kao ni ranijih godina – nisu imale uporište u praksi. Prema zbirnim podacima OEBS-a o suđenjima za ratne zločine u 2009. godini u BiH, u suđenjima koja su okončana u prvom stepenu u 2009. godini bilo je devet Bošnjaka, devet Hrvata, i 21 Srbin. U Sudu BiH, prema kojem su vlast i javnost u Republici Srpskoj bili naročito kritični, među optuženima u prvostepeno okončanim predmetima bilo je 12 Srba i dvostruko manje (šest) drugih; ali, i u samoj Republici Srpskoj isti takav odnos postojao je (10 optuženih Srba i pet drugih). Pri tome, treba imati u vidu da je, prema rezultatima Istraživačko-dokumentacionog centra iz Sarajeva objavljenim krajem godine (vidjeti dolje, *Sveobuhvatno utvrđivanje činjenica od strane nevladinih organizacija: Bosna i Hercegovina*), 83.33 odsto ubijenih, stradalih ili nestalih u periodu od 1991. do 1995. godine bilo bošnjačke nacionalnosti, a 10.27 odsto su bili Srbi i 5.45 odsto Hrvati.⁶ Daleko najveći broj civilnih bošnjačkih žrtava prouzrokovale su snage bosanskih Srba, tako da je prirodno da se među optuženima za ratne zločine nalazio naročito visok broj etničkih Srba.

Otpor prema Sudu BiH iz Republike Srpske imao je efekta na odlučivanje bosanskih vlasti o tome da li bi strani tužioci i sudije trebali nastaviti sa radom na predmetima ratnih zločina u Tužilaštvu i Sudu BiH, nakon isticanja njihovog petogodišnjeg mandata krajem 2009. godine. Iako je 25. februara Visoko sudsko i tužilačko vijeće podržalo daljnje prisustvo stranaca u tim tijelima, doduše u manjem broju nego u prethodnom periodu, vlasti Republike Srpske su tokom cijele godine insistirale da učešće stranaca nije potrebno. Zahvaljujući glasovima srpskih poslanika „protiv“ u Vijeću naroda Parlamentarne skupštine BiH, to Vijeće 2. oktobra nije donijelo odluku o produženju mandata stranih sudija i tužilaca.⁷ Visoki predstavnik međunarodne zajednice u BiH Valentin Inzko je 14. decembra donio odluku kojom je produžio mandat međunarodnim sudijama i tužiocima u odjelima za ratne zločine u Sudu i Tužilaštvu BiH.⁸

Hrvatska

U 2009. godini, pred županijskim sudovima u Hrvatskoj održano je 31 prvostupanjsko suđenje za ratne zločine. Najviše postupaka je vođeno na Županijskom sudu u Sisku (osam), Vukovaru (šest),

⁴ Denis Džidić, „Ograničeni uspjeh u prebacivanju predmeta lokalnom pravosuđu“, *BIRN*, 5. januar 2010., www.bim.ba/bh/200/10/24791/?tpl=30.

⁵ Aida Alić & Dragana Erjavec, "Neizvjestan, ali predan rad na procesuiranju ratnih zločina", *BIRN*, 29. decembar 2009., www.bim.ba/bh/199/10/24722/?tpl=30.

⁶ Istraživačko-dokumentacioni centar, *Human Losses in Bosnia and Herzegovina 91-95* (tabelarni prikaz rezultata istraživanja), oktobar 2009, tabele 35 i 36.

⁷ "Lack of Support for International Judicial Personnel", *BIRN*, 2. oktobar 2009., www.bim.ba/en/186/10/22619/.

⁸ „Inzko produžio mandat stranim sudijama i tužiocima“, *web stranica sarajevo-x*, 14. decembar 2009., www.sarajevo-x.com/bih/politika/clanak/091214096.

Osiijeku (četiri), i Požegi (tri).⁹ U svim ovim predmetima ukupno je optuženo 86 osoba, od čega 70 pripadnika srpskih postrojbi, 14 pripadnika hrvatskih postrojbi, te 2 dužnosnika tzv. Autonomne pokrajine Zapadna Bosna.¹⁰ U 15 predmeta donesene su nepravomoćne presude, pri čemu su osuđena 24 pripadnika srpskih postrojbi, 14 hrvatskih i jedan dužnosnik tzv. AP Zapadna Bosna.¹¹

Prema podacima Državnog odvjetništava Republike Hrvatske, ukupno je od 1991. do kraja 2009. godine optuženo za ratne zločine 1,747 osoba; osuđeno je njih 555, a u odnosu na 644 osobe donijeta je oslobađajuća presuda, obustavljen je postupak ili je djelo prekvalificirano.¹² Znatnu većinu optuženih čine predstavnici srpskih pobunjeničkih jedinica, JNA ili paravojnih formacija iz Srbije, tako da, prema podacima nevladinih organizacija koje sustavno prate suđenja za ratne zločine u Hrvatskoj, od ukupno 426 osobe optužene u razdoblju od 2004. do 2009. godine za ratne zločine, samo 41 su bivši pripadnici hrvatskih postrojbi.¹³ U pravomoćno završenim predmetima u 2009. godini, sva 21 optuženika su bili pripadnici srpskih snaga ili JNA,¹⁴ a u prvostupanjskim postupcima koji su i dalje bili u tijeku svih 24 optuženih takođe su tijekom rata pripadali tim postrojbama.¹⁵ (U brojku koja se odnosi na nezavršena prvostupanjska suđenja nisu uključeni obnovljeni postupci po zahtjevu županijskih državnih odvjetništava; u tim postupcima svi optuženi takođe su bili pripadnici srpskih postrojbi).¹⁶ Međutim, u suđenjima završenim u prvom stupnju u 2009. godini bilo je nešto više pripadnika hrvatskih postrojbi (14) nego srpskih (11).¹⁷

Uprkos velikom broju osoba koje su od početka rata do kraja 2009. godine osuđene za ratne zločine, Hrvatska je napravila samo manji dio posla u procesuiranju ratnih zločina. Najprije, oko četiri petine osuđenih osoba osuđene su u odsustvu, i te osobe imaju pravo na ponovno suđenje.¹⁸ Osim toga, u odnosu na 573 osobe koje su optužene, suđenja nisu održana tako da su te osobe ostale bez presude.¹⁹ Napokon, prema stanju iz 2009. godine, za oko 400 zločina za koje Državno odvjetništvo ima saznanja provodile su se tek predistražne radnje.²⁰

Značajan dio aktivnosti hrvatskog pravosuđa tijekom 2009. godine bio je usmjeren na ispravljanje pogrešaka iz devedesetih godina, kada je u brojnim neprofesionalno i etnički pristrano vođenim postupcima velik broj osoba osuđen u odsutnosti, a podignut je i veliki broj pravno neutemeljenih optužnica.²¹ Nakon izmjena Zakona o kaznenom postupku, učinjenih krajem 2008. godine, državnom odvjetništvu ali i osuđenima omogućeno je zahtijevati obnovu kaznenog postupka u korist osuđenika, bez obzira na to je li on prisutan, uz iznošenje novih činjenica ili podnošenje novih dokaza koji su prikladni da prouzroče oslobodenje osobe koja je bila osuđena ili da dovedu do njezine osude po blažem zakonu. Tijekom 2009. godine, obnova je provedena u sedam predmeta

⁹ Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Documenta & Građanski odbor za ljudska prava, *Praćenje suđenja za ratne zločine: Izvještaj za 2009. godinu* (veljača 2010.), str. 33, fusnota 45.

¹⁰ *Isto*, str. 34.

¹¹ *Isto*, str. 35.

¹² Državno odvjetništavo Republike Hrvatske, *Izješće o radu državnih odvjetništava u 2009. godini*, lipanj 2010., str. 108, tabela 27, www.dorh.hr/Default.aspx?art=8357.

¹³ Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Documenta & Građanski odbor za ljudska prava, *Praćenje suđenja za ratne zločine*, str. 7, fusnota 11.

¹⁴ *Isto*, str. 88-91 (Dodatak br. 1, „Pregled praćenih postupaka na županijskim sudovima u RH u predmetima ratnih zločina tijekom 2009.“).

¹⁵ *Isto*, str. 100-103 (Dodatak br. 1).

¹⁶ *Isto*, str. 104-107 (Dodatak br. 1).

¹⁷ *Isto*, str. 92-99 (Dodatak br. 1).

¹⁸ *Isto*, str. 37.

¹⁹ Državno odvjetništavo Republike Hrvatske, *Izješće o radu državnih odvjetništava u 2009. godini*, str. 108, tabela 27.

²⁰ Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Documenta & Građanski odbor za ljudska prava, *Praćenje suđenja za ratne zločine*, str. 7.

²¹ *Isto*, str. 5.

za 32 okrivljenika.²² Isto tako, Državno odvjetništvo je krajem 2008. godine izdalo županijskim državnim odvjetnicima Naputak o postupanju u predmetima ratnih zločina i Akcijski plan za provedbu naputka, u kojima je ukazano na veliki broj osoba protiv kojih je postupak u tijeku i u svezi s tim moguću etničku pristranost prilikom donošenja odluka, kao i na problem pravomoćnih presuda donijetih u odsutnosti optuženika. Državno odvjetništvo je od županijskih državnih odvjetnika zatražilo da svoj rad usmjere na istraživanje svih zločina na jednak i nepristran način.²³

U procesuiranju ratnih zločina bilo je pozitivnih iskoraka u tijeku godine. U suđenjima koja je sistematski pratio zajednički tim za praćenje suđenja *Documente*, Centra za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek i Građanskog odbora za ljudska prava, postotak predmeta koji se ponavljaju zbog ukidanja prvostupajnske odluke od strane Vrhovnog suda bio je u 2009. godini 28.5 posto. Usporedbe radi, sredinom desetljeća ovaj postotak je varirao od 50 do 60 posto. Ovo poboljšanje je rezultat nekoliko faktora, uključujući edukaciju sudaca, korektivnu ulogu Vrhovnog suda, i to što su, primjenom Zakona o primjeni Statuta Međunarodnog kaznenog suda (2003.), u županijskim sudovima posljednjih godina formirana vijeća za ratne zločine koja čine po tri suca profesionalca.²⁴ Optužnice u predmetima iz 2009. godine uglavnom su korektno napisane, u tom smislu što jasno navode radnje koje se optuženicima stavljaju na teret, za razliku od optužnica iz devedesetih godina, kada se mnoge okrivljenike nije teretilo niti jednom konkretnom radnjom.²⁵ Bilo je i pomaka kada je riječ o potpori svjedocima i žrtvama. Tijekom cijele godine implementiran je projekt Potpore razvoju sustava za potporu svjedocima i žrtvama u Republici Hrvatskoj, kojeg je UNDP proveo u suradnji s Ministarstvom pravosuđa na četiri pilot suda - županijskim sudovima u Osijeku, Vukovaru i Zadru te Općinskom kaznenom sudu u Zagrebu. U studenom je stupio na snagu Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o sudovima, koji sadrži odredbe o ustrojavanju službi za pružanje potpore. Time je omogućeno djelovanje ureda za potporu i nakon završetka projekta UNDP-a.²⁶

Istovremeno s pozitivnim pomacima, u nekim aspektima je nastavljena negativna praksa iz prošlosti. Dio problema povezan je s nedostacima materijalnih i ljudskih resursa. Na primjer, kao članovi vijeća za ratne zločine u nekim sudovima su imenovani suci građanskog odjela suda, zbog nedovoljnog broja sudaca kaznenog odjela. Suci županijskih sudova u Sisku, Varaždinu i Gospiću, iako su sudili za ratne zločine i tijekom 2009. godine, još uvijek nisu prošli stručno usavršavanje vezano za procesuiranje ratnih zločina. Niti na jednom županijskom sudu istražni odjeli nisu imali angažirane diplomirane kriminaliste kao stručne pomoćnike.²⁷ U Županijskom sudu u Požegi, jednom od najaktivnijih u rješavanju predmeta ratnih zločina u 2009. godini, nije bilo sudnice odgovarajuće veličine, tako da su svjedoci davali iskaz iz publike, većim dijelom naklonjene okrivljenicima, što je kod svjedoka izazivalo nelagodu.²⁸

Druga grupa problema bila je političke prirode. Kao i ranijih godina, sudovi su pri izricanju kazne ocjenjivali sudjelovanje u Domovinskom ratu kao olakotnu okolnost pri odmjeravanju kazne, što implicira nejednak tretman optuženih za ista djela, zavisno od toga na kojoj strani u ratu su se borili.²⁹ Državna odvjetništva su se ustručavala od toga da pokrenu postupke protiv visoko rangiranih pripadnika hrvatske policije i vojske, uključujući i slučajeve u kojima su u već održanim suđenjima prezentirani dokazi iz kojih proizilazi potreba za istraživanjem odgovornosti visokih dužnosnika. Takav primjer je zločin u Medačkom džepu, koji je 2007.-2008. godine procesuiran u

²² Isto, str. 6-7.

²³ Isto, str. 20.

²⁴ Isto, str. 8.

²⁵ Isto, str. 21.

²⁶ Isto, str. 25.

²⁷ Isto, str. 17.

²⁸ Isto, str. 18.

²⁹ Isto, str. 9.

Zagrebu nakon što je Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju prebacio predmet iz Haga u Hrvatsku.³⁰

U 2009. godini je na vidjelo izašla i najznačajnija negativna posljedica odluke Hrvatskog Sabora iz 2008. godine, kojom je uskraćeno zahtjev Državnog odvjetništva za pritvaranjem okrivljenog saborskog zastupnika Branimira Glavaša. Županijski sud u Zagrebu objavio je 8. svibnja 2009. godine presudu kojom je Glavaša, ratnog zapovjednika obrane grada Osijeka, osudio na kaznu zatvora u trajanju od deset godina, za krivično djelo ratnog zločina protiv civilnog stanovništva; međutim, Glavaš je neposredno prije objavljivanja osuđujuće presude postao nedostupan državnim organima, prebjegavši u BiH, gdje ga je državljanstvo BiH štitilo od izručenja Hrvatskoj. Sama presuda Glavašu i ostalim suoptuženima naišla je na kritiku nevladinih organizacija koje su pratile suđenje. Troje optuženih dobili su minimalne kazne zatvora predviđene za taj zločin, od pet godina, a ostalo troje optuženika su dobili zatvorske kazne od sedam, osam i deset godina. Nevladine organizacije su ocijenile ove kazne kao preblage za zločine koji su počinjeni prema srpskim civilima u Osijeku.³¹

Srbija

Veće za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu donelo je 2009. godine presude u devet predmeta,³² a još sedam suđenja bilo je u toku.³³ Uz to, po jedno suđenje bilo je u toku pred Okružnim sudom u Nišu³⁴ i Okružnim sudom u Prizrenu sa sedišem u Požarevcu.³⁵ U dva od ukupno osamnaest predmeta u Srbiji iz 2009. godine, sudilo se za zločine počinjene protiv etničkih Srba, dok su u ostalim predmetima na optuženičkoj klupi bili Srbi kojima je tužilaštvo stavilo na teret zločine protiv pripadnika drugih naroda u Hrvatskoj, BiH, i na Kosovu.

Vrhovni sud Srbije, koji ima nadležnost da odlučuje po žalbama u predmetima ratnih zločina, u toku godine je ukinuo jednu presudu donetu u prethodnom periodu i vratio predmet na ponovno suđenje,³⁶ preinačio je jednu presudu u pogledu visine kazne,³⁷ i potvrdio je dve osuđujuće presude.³⁸

Broj suđenja za ratne zločine bio je veći nego u prethodnim godinama. Na ovo povećanje u znatnoj meri uticalo je uspešno sprovođenje Sporazuma o saradnji u progonu učinilaca krivičnih dela ratnih zločina, zločina protiv čovečnosti i genocida, koji su Državno odvjetništvo Republike Hrvatske i Tužilaštvo za ratne zločine Republike Srbije potpisali u oktobru 2006. godine. Prema tom

³⁰ Isto, str. 24.

³¹ Isto, str. 65; Fond za humanitarno pravo, „Propusti u procesu Branimiru Glavašu” (priopćenje za štampu), 21. svibanj 2009., <http://hlc-rdc.org/Saopstenja/1711.sr.html>.

³² Aleksandar Medić – *Trnovo* (28. januar), Miroljub Vujović i dr. – *Ovčara* (12. mart), *Suva Reka* (23. april), Boro Trbojević – *Grubišno Polje* (27. maj), *Podujevo II* (18. jun), Damir Sireta – *Ovčara* (23. jun), *braća Bitići* (22. septembar), Ilija Jurišić – *Tuzlanska kolona* (28. septembar) i Nenad Malić – *Stari Majdan* (7. decembar).

³³ *Zvornik II, Zvornik III, Lovas, Pane Bulat i Rade Vranešević - Banski Kovačević, Gnjilanska grupa, Milan Španović - Nova Gradiška, Milorad Lazić i dr. - Medak.*

³⁴ Predmet Zlatan Mančić i dr. – *Kušnin*

³⁵ Predmet Boban Petković i Đorđe Simić – *Orahovac*

³⁶ Vrhovni sud je 25. avgusta ukinuo oslobađajuću presudu kosovskom Albancu Sinanu Morini.

³⁷ Vrhovni sud je 19. februara preinačio prvostepenu presudu kojom je Zdravko Pašić osuđen na osam godina zatvora i osudio ga na kaznu od deset godina zatvora.

³⁸ Vrhovni sud Srbije je 23. novembra potvrdio presudu kojom je Aleksandar Medić osuđen na kaznu zatvora u trajanju od pet godina i 4. decembra potvrdio presudu kojom je Boro Trbojević osuđen na kaznu zatvora u trajanju od 10 godina.

sporazumu, osumnjičenima za ratne zločine sudi se na teritoriji na kojoj imaju prebivalište. U praksi, ovo znači da Državno odvjetništvo RH dostavlja Tužilaštvu za ratne zločine RS dokaze protiv učinilaca ratnih zločina u Hrvatskoj, koji su u toku ili nakon rata prešli da žive u Srbiji, a Tužilaštvo u Srbiji kompletira istrage i podiže optužnice na osnovu tih dokaza. U toku 2009. godine, četiri predmeta koja su formirana na ovaj način ušla su u fazu suđenja.³⁹

Uz suđenja koja su bila u toku ili okončana 2009. godine, Tužilaštvo za ratne zločine je, prema izjavi portparla Tužilaštva, sprovodilo istragu u 36 predmeta.⁴⁰

Većinu među optuženima činili su niskorangirani pripadnici regularnih ili paravojnih formacija. Izuzetak su predstavljala dva suđenja, jedno za zločine u hrvatskom selu Lovas, a drugo za zločine u gradu Suva Reka, Kosovo. U predmetu *Lovas* optuženo je nekoliko oficira nekadašnje Jugoslovenske narodne armije, do čina potpukovnika, a u predmetu *Suva Reka*, između ostalih, bivši komandir 37. odreda Posebnih jedinica policije, pukovnik po činu. Suđenje u predmetu *Lovas* nije okončano do kraja godine, a visoki policijski oficir optužen za zločin u Suvoj Reci/Suharekë oslobođen je presudom Veća za ratne zločine od 23. aprila. Tužilaštvo se u predmetu *Bytyqi* upadljivo uzdržalo da optuži visoke policijske oficire, uprkos postojanju dokaza o tome da su jedinice pod njihovom komandom nekažnjeno činile zločine.

U drugim slučajevima, osim u predmetima *Suva Reka* i *Bytyqi*, optuženi u suđenjima koja su okončana u prvom stepenu dobili su osuđujuće presude. Međutim, kazne za osuđene pripadnike srpskih formacija često su bile niže nego što je to nitalagala težina dela, i uloga koju je lice imalo u izvršenju zločina. Primera radi, u predmetu *Suva Reka* dvojica optuženih - Miroslav Petković i Milorad Nišavić – osuđeni su na zatvorske kazne od 15, odnosno 13 godina, iako su direktno učestvovali u ubistvu 49 albanskih civila, uglavnom žena i dece.⁴¹ Aleksandar Medić, pripadnik bivše policijske jedinice *Škorpioni*, dobio je samo pet godina zatvora za učešće u ubistvu šestorice Bošnjaka iz Srebrenice.⁴² Neadakvatne su i kazna zatvora od 13 godina za Nenada Malića, za ubistvo dvojice Bošnjaka i pokušaj ubistva trećeg, u mestu Stari Majdan (BiH),⁴³ i kazna od 10 godina zatvora izrečena Bori Trbojeviću, neposrednom izvršiocu pet ubistava u Grubišnom Polju, u Hrvatskoj.⁴⁴

Isto tako, neke od oslobađajućih presuda donete su uprkos tome što su izvedeni dokazi nedvosmisleno ukazivali na krivičnu odgovornost optuženih. Primeri uključuju oslobađajuću presudu u odnosu na pukovnika Radoslava Mitrovića, komandira 37. odreda Posebnih jedinica policije, u predmetu *Suva Reka*, i Aleksandra Vukova, jednog od komandira jedinice *Škorpioni*, optuženog za učešće u ubistvu šestorice Bošnjaka dovedenih u julu 1995. godine iz Srebrenice na područje Trnova, BiH. Oslobađajuću presudu u odnosu na prvooptuženog Radoslava Mitrovića oštro je kritikovao Fond za humanitarno pravo, čiji predstavnici zastupaju oštećene, ukazujući da je Veće za ratne zločine bilo nedosledno u primeni principa komandne odgovornosti - najstrože je kaznilo komandira policijske stanice u Suvoj Reci a u odnosu na optuženog Mitrovića, čije su se jedinice nalazile na području Suve Reke/Suharekë i učestvovala u vršenju zločina, odustalo je od primene principa komandne odgovornosti. FHP smatra da se Veće za ratne zločine rukovodilo praksom u Srbiji, da se za ratne zločine kažnjavaju direktni izvršioci i niže rangirani pripadnici

³⁹ Milan Španović (*Nova Gradiška*), Boro Trbojević (*Grubišno Polje*), Pane Bulat i Rade Vranešević (*Banski Kovačevac*), i suđenje petorici optuženih za zločin u selu Medak.

⁴⁰ Branka Mihajlović, „Mandat Haškog suda biće produžen još tri godine“, *Radio Slobodna Evropa*, 17. decembar 2009, www.slobodnaevropa.org/content/un_vijece_sigurnosti_icty_haski_tribunal/1906382.html.

⁴¹ Presuda Veća za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu od 23. aprila 2009.

⁴² Presuda Veća za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu od 28. januara 2009.

⁴³ Presuda Veća za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu od 7. decembra 2009.

⁴⁴ Presuda Veća za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu od 27. maja 2009.

policije i vojske ali ne i visoki. Optuženi Mitrović je posle rata postao zamenik komandanta Žandarmerije, što predstavlja jednu od najvećih policijskih funkcija u Republici Srbiji.

S obzirom na to da su zločini za koje se sudilo pred Većem za ratne zločine izvršeni u drugim delovima bivše Jugoslavije, za normalno odvijanje suđenja važno je svedočenje žrtava i drugih svedoka koji žive u tim državama. U nizu slučajeva, u toku 2009. godine, svedoci iz Hrvatske, BiH, i Kosova pristajali su da dođu u Beograd i svedoče pred Većem (predmeti Nenad Malić (*Stari Majdan*), Boro Trbojević (*Grubišno polje*), *Zvornik II*, i *Banski Kovačevac*). Izvestan broj svedoka je svedočio putem video-linka iz prostorija sudova u Zagrebu (predmeti *Grubišno polje* i *Stara Gradiška*), u Rijeci (predmet *Banski Kovačevac*), U Vukovaru (predmet *Lovas*) i u Sarajevu (predmeti *Zvornik II* i *Tuzlanska kolona*).

Pozitivnu praksu predstavljalo je i praćenje suđenja od strane oštećenih tj. članova porodica ubijenih ili nestalih lica, iz drugih država. Oni su u Beograd najčešće dolazili zahvaljujući angažovanju Fonda za humanitarno pravo, a prema potrebi pripadnici Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije pružali su porodicama fizičku zaštitu tokom puta i boravka u Beogradu, npr. porodicama žrtava iz Suve Reke/Suharekë. Međutim, nekoliko oslobađajućih presuda ili niskih kazni, izrečenih 2009. godine optuženima za zločine protiv nesrba, doveli su u pitanje poverenje žrtava u rad Veća za ratne zločine i njihovu spremnost da i ubuduće dolaze u Beograd da bi pratili suđenja.

Najveću kontroverzu u radu Tužilaštva i Veća izazvala su suđenja Albancima i Iliji Jurišiću, državljaninu BiH, za zločine protiv Srba. Neki aspekti ovih suđenja izazvali su sumnju da su postupci pokrenuti i vođeni iz političkih pobuda, odnosno sa željom da se Tužilaštvo i Veće prilagode nacionalističkom javnom mnjenju, bez obzira na kvalitet dokaza koji bi ukazivali na postojanje ratnih zločina i na odgovornost optuženih.

U suđenju Iliji Jurišiću, optuženom za izdavanje naređenja za nezakonit napad na kolonu vojnika JNA koja se povlačila iz BiH, Veće je prihvatilo da se saslušaju desetine bivših vojnika JNA koji nisu imali saznanja od većeg značaja za predmet optuženja ili su ponavljali ono što su drugi vojnici već rekli, dok je odbilo da sasluša gotovo sve svedoke koje je predlagala odbrana i koji su bili u kontaktu sa optuženim na dan kada se desio događaj obuhvaćen optužnicom. Iako prezentovani dokazi nisu omogućavali da se van razumne sumnje utvrdi ko je prvi otvorio vatru (bosanska policija ili učesnici u vojnoj koloni koja je prolazila kroz Tuzlu), niti da se utvrdi Jurišićeva odgovornost u slučaju da je napad zaista krenuo sa bosanske strane, veće je osudilo Jurišića na 12 godina zatvora.⁴⁵

U predmetu *Gnjilanska grupa*, Tužilaštvo je podiglo optužnicu za ratni zločin, iako su zločini izvršeni u periodu jun-decembar 1999. godine, kada na Kosovu više nije bilo oružanog sukoba. Da bi krivično delo predstavljalo ratni zločin, ono mora biti izvršeno u kontekstu postojanja oružanog sukoba. Optužnica tvrdi da su od juna do decembra 1999. godine pripadnici OVK na Kosovu napadali nealbansko civilno stanovništvo i da ti napadi konstituišu "oružani sukob".⁴⁶ Međutim, prema međunarodnom humanitarnom pravu oružani sukob postoji samo ako se "pribeglo oružanoj sili između država ili produženom oružanom nasilju između vlasti i organizovanih naoružanih grupa, ili pak između takvih grupa unutar jedne države."⁴⁷ Napad na civilno stanovništvo, s druge strane, može predstavljati osnovu za postojanje zločina protiv čovečnosti, čije izvršenje ne zahteva

⁴⁵ Presuda Veća za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu od 28. septembra 2009.

⁴⁶ Optužnica Tužilaštva Republike Srbije za ratne zločine od 11. avgusta 2009, str. 4.

⁴⁷ Odluka Žalbenog veća Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju u predmetu Tadić, po žalbi odbrane na nadležnost suda (oktobar 1995), paragr. 70.

postojanje oružanog sukoba. Međutim, srpsko tužilaštvo tumači relevantne zakonske odredbe krivičnog zakona, zbog principa zabrane retroaktivnosti, na način koji isključuje mogućnost da se zločini izvršeni devedesetih godina na području bivše Jugoslavije procesuiraju kao zločini protiv čovečnosti.⁴⁸ Stoga bi jedini dosledan stav Tužilaštva i Veća bio da kvalifikuju zločine iz perioda posle juna 1999. godine kao obična krivična dela, čime bi predmet *Gnjilanska grupa* izašao iz nadležnosti Veća za ratne zločine.

Kosovo – suđenja za ratne zločine i etnički motivisane zločine

Pred okružnim sudovima na Kosovu su u toku godine održana četiri prvostepena suđenja za ratne zločine, a uz to je Vrhovni sud Kosova u četiri predmeta doneo odluke po žalbama. Za zločine koji su počinjeni u periodu 1999.-2001., a bili su u direktnoj vezi sa događajima iz perioda oružanog sukoba (1998.-1999.), održana su dva suđenja u prvom stepenu i tri pred Vrhovnim sudom. Napokon, za etnički motivisano nasilje iz marta 2004. godinu održano je jedno prvostepeno suđenje i šest suđenja pred Vrhovnim sudom.

U svim ovim suđenjima glavnu ulogu imali su međunarodni sudije i tužioci, angažovani u okviru Misije Evropske unije na Kosovu za vladavinu prava (EULEX – *European Union Rule of Law Mission in Kosovo*). Aktivnost EULEX-a je imala pozitivne efekte, pre svega u tom smislu što je Vrhovni sud doneo seriju odluka u predmetima koji su godinama čekali na odlučivanje u drugom stepenu.

Međutim, niz problema je otežavao efikasno odvijanje suđenja za ratne zločine i suđenja za druge zločine koji su povezani sa događajima iz 1998.-1999. godine:

- Svedoci su se osećali nebezbedno i često su odustajali od pojavljivanja na suđenju, ili su menjali ranije dati iskaz (npr. predmet *Gjeloš Krasniqi*, pred Okružnim sudom u Peći/Pejë, za ratne zločine; *Lapska grupa*, suđenje za ratne zločine pred Okružnim sudom u Prištini; *Gani Hazeraj*, suđenje za učešće na nasilju marta 2004. godine, pred Okružnim sudom u Prizrenu). Ovakva pojava ima naročito ozbiljne posledice u predmetima ratnih zločina, u kojima su iskazi svedoka najvažniji, a često i jedini, dokaz protiv optuženih. Skupština Kosova nije donela zakon o zaštiti svedoka, iako je nacrt zakona pripreman godinama unazad.⁴⁹
- Većina osumnjičenih za ratne zločine više ne živi na području Kosova, već u Srbiji ili u drugim državama, usled čega na Kosovu gotovo da nije bilo moguće održavati suđenja za zločine srpskih snaga nad kosovskim Albancima. Ovo je kod Albanaca stvorilo rasprostranjeno osećanje da pravda nije zadovoljena.
- Nepriznavanje Kosova od strane Srbije ima za posledicu, između ostalog, nepostojanje sporazuma o međusobnom pružanju pravne pomoći, što je tokom 2009. godine otežavalo efikasno istraživanje zločina i činilo težim saslušanje svedoka i žrtava koje žive u Srbiji (npr. u predmetu *Besim Berisha*, pred Okružnim sudom u Prištini/Priştinë, za ubistvo kosovskog Srbina u avgustu 1999. godine, komunikacija između suda i žrtava odvijala se preko Fonda za humanitarno pravo).

⁴⁸ Krivični zakon bivše Savezne Republike Jugoslavije, koji se u suđenjima za ratne zločine u Srbiji primenjuje kao zakon koji je bio na snazi u vreme izvršenja zločina u oružanim sukobima devedesetih godina, nije poznavao kategoriju „zločini protiv čovečnosti“. Sadašnji Krivični zakonik Republike Srbije (2005) sadrži odredbu o „zločinima protiv čovečnosti“, ali taj zakon se ne primenjuje u odnosu na događaje iz devedesetih godina.

⁴⁹ Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) - Misija na Kosovu, *Suđenja za ratne zločine na Kosovu: ocena desetogodišnjeg perioda 1999 – 2009*, maj 2010, str. 27.

- Broj međunarodnih tužilaca koji rade isključivo na predmetima ratnih zločina – samo dvoje – bio je nedovoljan.
- Zbog otvorenog ili prikrivenog pritiska od strane nacionalističkog dela javnog mnjenja i političkih struktura, domaći sudije nerado su se odlučivali za učešće u predmetima protiv etničkih Albanaca za ratne zločine, naročito ako su optuženi zauzimali značajno mesto u nekadašnjoj Oslobođilačkoj vojsci Kosova (suđenje za ratne zločine pred Okružnim sudom u Prištini/Prishtinë pripadnicima tzv. *Lapske grupe*). Iz istih razloga, kosovski tužioci uopšte nisu radili na predmetima ratnih zločina.
- Pokušaj sudova da optuženima odrede alternativne mere u odnosu na pritvor (kućni pritvor, odnosno obavezno javljanje u policijsku stanicu) u nekim slučajevima je rezultirao kršenjem obaveze od strane optuženog (Idriz Gashi, suđenje za ratne zločine pred Vrhovnim sudom Kosova) ili do odustajanja svedoka od svedočenja protiv optuženog (Gjelosh Krasniqi, suđenje za ratne zločine pred Okružnim sudom u Peći/Pejë).

Nepostojanje uslova za nezavisno delovanje domaćeg pravosuđa drastično je došlo do izražaja prilikom suđenja tzv. Lapskoj grupi. Veće Okružnog suda u Prištini, sastavljeno od dve EULEX sudije i jednog sudije-kosovskog Albanca, sudilo je trojici kosovskih Albanaca, uključujući Rrustema Mustafu, poslanika u Skupštini i jednog od komandanata u nekadašnjoj OVK. Veće je 2. oktobra osudilo optužene na zatvorske kazne u trajanju od tri do šest godina. Vlada Kosova je istog dana u saopštenju za medije kritikovala presudu i naglasila da je OVK „vodila pravedan oslobodilački rat, za šta je imala podršku svih građana Kosova“. Nakon toga, kosovski sudija je zatražio od predsednika veća da izbriše njegovo ime iz zapisnika sa suđenja, a kada ovaj to nije učinio, kosovski sudija je dao izjave medijima u kojima je objasnio da je protiv svoje volje učestvovao u suđenju i da su ga međunarodni sudije nadglasali.⁵⁰

U sva četiri prvostepena suđenja za ratne zločine, sudilo se kosovskim Albancima zbog zločina koje su počinili protiv drugih Albanaca, najčešće zbog sumnjičenja žrtava da su sarađivali sa srpskom policijom. Osim gorepomenutog predmeta *Lapska grupa*, u suđenja Albancima za zločine protiv Albanaca spadaju suđenja Ganimi Gashiju (Okružni sud u Prištini/Prishtinë, osuđujuća presuda 3. marta na 17 godina zatvora), Gjeloshu Krasniqiju (Okružni sud u Peći/Pejë, osuđujuća presuda 29. aprila na 7 godina zatvora), i Idrizu Gashiju (Okružni sud u Peći/Pejë, osuđujuća presuda 19. novembra na 14 godina zatvora). Vrhovni sud Kosova je odlučivao u tri predmeta u kojima su optuženi i žrtve bili kosovski Albanci,⁵¹ a u jednom predmetu optuženi je bio kosovski Srbin.⁵²

U suđenjima za zločine počinjene od juna 1999. godine do sredine 2001. godine, a motivisane događajima iz perioda oružanog sukoba, u četiri suđenja optuženi su Albanci za zločine protiv Srba ili drugih Albanaca.⁵³ U jednom predmetu optuženi je bio kosovski Srbin.⁵⁴

⁵⁰ EULEX Programme Report 2010: *Building Sustainable Change Together*, str. 31, www.eulex-kosovo.eu/docs/tracking/EULEX%20Programme%20Report%202010%20.pdf; Besa Beqiri, „Former Kosovo Liberation Army trio sentenced for war crimes“, *Southeast European Times*, 6. oktobar 2009., www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/features/2009/10/06/feature-02.

⁵¹ Vrhovni sud je 10. aprila preinačio presudu Okružnog suda u Prizrenu i osudio na kazne zatvora od 4½ do 6 godina Selima Krasniqija, Bedriju Zyberaja, i Agrona Krasniqija. Isti sud je 2. juna vratio na ponovno suđenje Okružnom sudu u Peći/Pejë predmet protiv Idriza Gashija (sud u Peći/Pejë je potom, 19. novembra, osudio Gashija na 14 godina zatvora). Napokon, sud je 8. decembra oglosio krivim Ganimu Gashija i osudio ga na kaznu zatvora u trajanju od 15 godina.

⁵² Vrhovni sud je 7. oktobra oslobodio optuženog Miroslava Vučkovića.

⁵³ Okružni sud u Prištini/Prishtinë je 16. decembra osudio na kaznu zatvora od šest godina Besima Berishu, za zločin nad kosovskim Srbinom iz Prištine/Prishtinë. Vrhovni sud Kosova je 12. marta oslobodio Florima Ejupija, prethodno osuđenog u prvom stepenu za ubistvo većeg broja Srba-putnika u autobusu Niš-Ekspresa u blizini, u februaru 2001. godine). Vrhovni sud Kosova je, takođe, odlučujući u trećem stepenu, 16. septembra potvrdio presudu Vrhovnog suda Kosova iz 2008. godine u predmetu protiv Skendera Halilaja i još trojice optuženih, za petostruko ubistvo članova

Svi optuženi u suđenjima 2009. godine koja se odnose na martovsko nasilje 2004. godine bili su kosovski Albanci. U tri predmeta, Vrhovni sud je preinačio prvostepene presude okružnih sudova na taj način što je smanjio kazne osuđenima;⁵⁵ u jednom predmetu je ukinuo presudu i vratio predmet na ponovno suđenje;⁵⁶ u jednom predmetu sud je potvrdio oslobađajuću presudu;⁵⁷ i, u jednom predmetu Sud je odbacio žalbu optuženih i potvrdio prvostepenu presudu.⁵⁸ Ovakav ishod ima za efekat to da su počinjeni zločini ostali u značajnom delu nekažnjeni, ili izrečene kazne ne mogu da odvrte eventualne počinioce budućih napada na etničkoj osnovi.

Crna Gora

U Crnoj Gori su u 2009. godini bila u toku tri suđenja za ratne zločine. Ovo su bila prva suđenja za ratne zločine nakon 2002. godine, kada je Viši sud u Bijelom Polju osudio Nebojšu Ranisavljevića na kaznu zatvora zbog učešća u ubistvu civila 1992. godine na području BiH. Sva tri suđenja u 2009. godini odnosili su se na ratne zločine počinjene u samoj Crnoj Gori. Suđenja su se suočavala sa problemima koji uključuju nedostupnost značajnog broja optuženih i, u nekim slučajevima, bezbjednosne rizike za svedoke i za porodice i zastupnike žrtava.

Prvo suđenje je počelo je 12. marta pred Višim sudom u Podgorici. Optuženo je šest osoba zbog mučenja i nečovječnog postupanja prema 169 ratnih zarobljenika i civila, Hrvata i Bošnjaka, u tzv. Centru za prihvatanje zarobljenika u Morinju, opština Kotor, u period oktobar 1991. - avgust 1992. godine.⁵⁹ Jednom optuženom sudilo se u odsustvu. Nekadašnji zatočenici logora, koji su u Morinju dovođeni sa područja Dubrovnika i iz Hercegovine, počeli su svjedočiti na suđenju u Podgorici 29. maja 2009. godine. Suđenje nije okončano do kraja godine.

Pred Višim sudom u Bijelom Polju započeo je 19. marta glavni pretres u predmetu *Kaluđerski laz*. Četiri nekadašnja oficira Jugoslovenske narodne armije (JNA) i četiri rezervista JNA su optuženi da su u periodu od 18. aprila do 21. maja 1999. godine, u vrijeme oružanog sukoba na Kosovu i NATO bombardovanja SR Jugoslavije, na području Kaluđerskog Laza, na granici između Crne Gore i Kosova, ubili 23 albanska civila koji su izbjegli sa Kosova na teritoriju Crne Gore. Jednom od osmorice optuženih sudilo se u odsustvu. Na prvom suđenju, pristalice optuženih su vrijeđale i prijetile porodicama ubijenih i pokušale da fizički napadnu zastupnika porodica, Veliju Murića. Rodbina žrtava je stoga prestala da se pojavljuje na suđenju u Bijelom Polju i zatražila je da se

albanske porodice Hajra u avgustu 2001. godine. Napokon, Vrhovni sud Kosova je 24. novembra potvrdio presudu Okružnog suda u Prištini/Prishtinë, kojom je optuženi Jeton Kiqina, još jedan učesnik u zločinu protiv porodice Hajra, oglašen krivim i osuđen na kaznu zatvora u trajanju od 16 godina.

⁵⁴ Veće za maloletnike Okružnog suda u Prištini/Prishtinë je 10. februara osudilo SM na kaznu zatvora u trajanju od 10 godina, zbog pomaganja u četvorostrukom ubistvu kosovskih Albanaca, u junu 1999. godine. SM je u vreme izvršenja dela bio maloletan.

⁵⁵ Predmet *Mehmet Morina*, presuda 19. maja; predmet *Sadri Shabani*, presuda 23. juna; i, predmet *Skender Islami i drugi*, presuda 20. oktobra.

⁵⁶ Predmet *Esmir Hamza i maloletni AK*, presuda 8. decembra.

⁵⁷ Predmet *Gëzim Ferati*, presuda 15. septembra.

⁵⁸ Predmet *Mirsad Kurteshi i Kadri Sylejmani*, presuda 11. avgusta.

⁵⁹ Fond za humanitarno pravo, *Suđenja za ratne zločine i etnički i politički motivisana krivična dela u post-jugoslovenskim zemljama* (2009), str. 30 i 31,

www.hlc-rdc.org/uploads/editor/Izvestaj_sudjenja_post%20YU_knj%20blok%20-%20BHS.pdf.

suđenje nastavi u Rožajama.⁶⁰ Suđenje je ipak nastavljeno u Bijelom Polju, a oštećeni su prestali da se pojavljuju u sudnici.⁶¹

Treće suđenje za ratne zločine počelo je 26. novembra, pred Višim sudom u Podgorici. Devetorici optuženih stavljeno je na teret da su 1992. godine protivpravno lišili slobode 79 lica, uglavnom Bošnjaka – državljana BiH koji su imali status izbjeglice, i predali ih policiji Republike Srpske (BiH). Ova lica su kasnije likvidirana od strane snaga bosanskih Srba. Među optuženima se nalaze dva bivša pomoćnika ministra, četiri bivša rukovodioca i operativca Službe državne bezbjednosti (SDB), i četiri komandira policije. Petorici od devet optuženih suđenje je počelo u odsustvu, zato što imaju državljanstvo Republike Srbije, a zakonske odredbe na snazi u Srbiji u toku godine nisu dozvoljavale izručenje radi krivičnog procesuiranja. Važan svjedok zločina, bivši policajac Slobodan Pejović, bio je tokom 2009. godine izložen pretnjama, a njegov automobil je više puta demoliran.⁶²

Osim tri navedena suđenja, u toku godine bila je u toku i istraga za zločin protiv čovječnosti - ubistvo osam stanovnika iz područja Bukovice, u opštini Pljevlja, spaljivanje kuća, i protjerivanje civilnog stanovništva iz tog područja. Žrtve zločina bile su bošnjačko-muslimanske nacionalnosti. Tužilaštvo u Bijelom Polju je još u decembru 2007. godine otvorilo istragu protiv sedam lica, rezervista Vojske Jugoslavije i rezervista MUP-a Crne Gore.⁶³ Djelo za koje je pokrenuta istraga u ovom slučaju kvalifikovano je kao zločin protiv čovječnosti, iz člana 427 važećeg Krivičnog zakona Crne Gore, iako takvo djelo nije postojalo u krivičnom zakon koji je bio na snazi u vreme izvršenja zločina, 1992. i 1993. godine. Istražni sudija se međutim pozvao na član 7 (stav 2) Evropske konvencije o ljudskim pravima i slobodama.⁶⁴ Prema tom članu Konvencije, princip zakonitosti nije prekršen ako dođe do suđenja i kažnjavanja za djelo koje je, u vreme izvršenja, bilo zabranjeno kao kriminalno prema opštim principima prava priznatim od strane civilizovanih naroda, čak i ako domaće pravo nije kriminalizovalo to djelo.

Makedonija

U toku 2001. i početkom 2002. godine, po okončanju oružanog sukoba, makedonsko pravosuđe je pokrenulo postupke u četiri veliki slučaja u kojima su albanski pobunjenici počinili zločine protiv makedonskih civila. Makedonsko tužilaštvo je podiglo optužnicu u jednom od ta četiri predmeta. Tužilaštvo Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKTJ) je u septembru 2002. godine preuzelo nadležnost u sva četiri slučaja, a uz to je otvorilo istragu i potom završilo suđenje u predmetu u kom su optuženi Ljube Boškovski, bivši ministar policije, i Johan Tarčulovski, tadašnji policajac. Tužilaštvo MKTJ je krajem decenije vratilo sve preuzete slučajeve, sa optuženim makedonskim Albancima, na postupanje pred domaćim sudovima.

Pred Krivičnim sudom u Skoplju procesiran je samo jedan predmet – “Građevinski radnici”. U ovom predmetu, Tužilaštvo je početkom 2002. godine podiglo optužnicu protiv 23 pripadnika ONA

⁶⁰ Odgovor elektronskom poštom advokata Velije Murića, zastupnika porodica žrtava, 4. mart 2010.

⁶¹ Sead Sadiković, „Fitiľ za rat“, *Monitor* (Podgorica), 7. avgust 2009., www.monitor.co.me/index.php?option=com_content&view=article&id=945:fitilj-za-rat&catid=537:broj-981&Itemid=1693

⁶² „Pejović zna ko ga želi ubiti“, *Radio Slobodna Evropa*, 21. novembar 2009., www.slobodnaevropa.org/content/slobodan_pejovic/1883991.html.

⁶³ Vlada Crne Gore - Ministarstvo za evropske integracije, *Informacija koju od Vlade Crne Gore zahtijeva Evropska komisija u cilju pripreme Mišljenja o zahtjevu Crne Gore za članstvo u Evropskoj uniji*, Deo I („Demokratija i ljudska prava“), 24. novembar 2009., str. 168, www.upitnik.gov.me/O/Pdf/A01.pdf.

⁶⁴ Isto.

(Oslobodilačka vojska Albanaca) iz tetovskog kraja, zbog otmice, fizičkog maltretiranja, mučenja i seksualnog zlostavljanja radnika preduzeća “Mavrovo” koji su radili na autoputu Skoplje-Tetovo. Tužilaštvo MKTJ je 2002. godine preuzelo ovaj slučaj, ali ga je u februaru 2008. godine vratilo makedonskom pravosuđu. Jedan od optuženih, Shkodran Idrizi, pobjegao je u Nemačku gde se skrivao do kraja 2009. godine, kada je uhapšen. Do kraja 2009. godine, glavni pretres nije počeo zbog nepojavljivanja svih optuženih. Za neke od njih sud nije imao informaciju o dostupnosti. Prepreka početku suđenja bio je i nekončani proces ekstradicije Shkodrana Idrizija.⁶⁵

U predmetu *Lipkovska brana*, istraga je završena 2009. godine.⁶⁶ Među osumnjičenima je bivši zamenik ministra poljoprivrede, sada gradonačelnik opštine Lipkovo, Sadula Duraku, kao i jedan član parlamenta iz albanske stranke Demokratska unija za integracije (DUI). Predmet se odnosi na tromesečno sprečavanje da se grad Kumanova snabde vodom za piće, nakon što su pripadnici ONA preuzeli kontrolu na rezervoarima odakle se grad snabdevao vodom.

Istraga je 2009. godine okončana i u predmetu *Neprošteno*, koji se odnosi na nestanak 13 etničkih Makedonaca u toku avgusta 2001. godine.⁶⁷ Jedan od osumnjičenih u predmetu je sadašnji poslanik Daut Rexhepi Leka (iz stranke Nova Demokratija, koju uglavnom čine makedonski Albanci).

Napokon, u predmetu *Vodstvo ONA* osumnjičeno je oko 20 lica, uključujući Ali Ahmetija, predsednika stranke DUI, kao i izvestan broj skupštinskih poslanika. Tužilaštvo u Makedoniji je još 2002. godine zatražilo sprovođenje istrage u tom predmetu, no odmah potom je Tužilaštvo MKTJ preuzelo slučaj. Nakon odluke MKTJ, 2008. godine, da vrati slučaj makedonskom pravosuđu, spisi predmeta su došli nazad u nadležno tužilaštvo u Skoplju. Do kraja 2009. godine, međutim, istraga nije formalno otvorena.⁶⁸

U predmetima za ratne zločine postupa Tužilaštvo za organizovani kriminal i korupciju, sa sedištem u Skoplju ali sa nadležnošću za celokupno područje Makedonije. Ovo tužilaštvo je tokom godine radilo sa nepotpunim kapacitetom, zbog nedovoljnog broja tužilaca zainteresovanih da se bave ovakvim predmetima. (Od predviđenih 12, u Tužilaštvu je tokom godine bilo samo 6 tužilaca.) Dodatni razlog za zastoje u radu na predmetima vraćenim iz MKTJ-a sastojao se u dugotrajnom prevođenju materijala sa engleskog i makedonskog jezika na albanski.⁶⁹ Istražne radnje u predmetima za ratne zločine preduzima, u okviru MUP-a, odeljenje za organizovani kriminal u okviru Kriminalističke policije.

Iako su tokom sukoba 2001. godine počinjeni i zločini protiv makedonskih Albanaca, tužilački organi u Makedoniji nisu inicirali nijedan predmet protiv odgovornih za te zločine.

II. Lustracija

⁶⁵ Dopis Vladimira Tufegdžića, portparola Krivičnog suda u Skoplju i istražnog sudije u Odeljenju za borbu protiv organizovanog kriminala i korupciju, 22. februar 2010.

⁶⁶ Dopis Vladimira Tufegdžića, portparola Krivičnog suda u Skoplju i istražnog sudije u Odeljenju za borbu protiv organizovanog kriminala i korupciju, saradniku BIRN-a, 1. april 2010.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ Dopis Ljupča Švrgovskog, Državnog javnog tužioca, saradniku BIRN-a, 24. februar 2010.

Na Kosovu i u Makedoniji su u toku 2009. godine bile u toku sveobuhvatne reforme institucija, čiji je deklarisan cilj da se onemogući da lica koja su bila umešana u izvršenje ratnih zločina ili druga kršenja ljudskih prava obavljaju funkcije u državnim telima, odnosno agencijama. To su prve takve inicijative u državama na prostoru bivše Jugoslavije, nakon što su u Bosni i Hercegovini (BiH) sprovedene slične reforme policije i pravosuđa, u periodu između 1999-2002., odnosno 2002-2004. godine. U Makedoniji je tzv. Komisija za verifikaciju činjenica utvrđivala tokom 2009. godine da li su državni funkcioneri, kao i nosioci javnih funkcija (poslanici, ministri, sudije, tužioci, gradonačelnici, opštinski savjetnici), sarađivali sa tajnim službama u periodu od 1945. do 2008. godine. U slučaju da su sarađivali, ne mogu biti izabrani na javnu funkciju, a ako su već na takvoj funkciji trebalo bi da napuste položaj. Na Kosovu je u toku bio sveobuhvatan proces provere za sve kandidate za sudije i tužioce na Kosovu.

U Srbiji nikada nisu sprovedene slične reforme, uprkos tome što je na snazi zakon iz 2003. godine koji ih nalaže. U toku 2009. godine je sprovedena reforma pravosuđa, ali umešanost kandidata u kršenje ljudskih prava u prošlosti nije predstavljala prepreku za izbor sudija i tužilaca.

U Hrvatskoj i Crnoj Gori ni u jednom periodu posle rata ključne političke grupacije nisu zahtevale lustraciju, zbog toga što su snage koje su bile na vlasti u devedesetim nastavile da dominiraju političkih životom, ili zato što postoji rasprostranjeno mišljenje u javnosti da postupanje vlasti u to vreme nije bilo sporno te stoga nema razloga za detaljnom proverom načina na koji su, sa stanovišta ljudskih prava, pojedini predstavnici vlasti delovali.

U većini post-jugoslovenskih država, osobe odgovorne za ratne zločine ne mogu biti izabrane u nacionalne ili lokalne skupštine. Ovo, međutim, ne proizilazi iz mera koje bi bile konkretno usmerene protiv odgovornih za teška kršenja ljudskih prava ili ratne zločine, već iz primene zakonskih odredbi koje sprečavaju lica osuđena za bilo koje krivično delo na zatvorske kazne iznad određenog minimuma da obavljaju dužnost poslanika.

Bosna i Hercegovina

U BiH postoji nekoliko mehanizma čiji je cilj ili efekat onemogućavanje licima koja su bila umešana u izvršenje ratnih zločina ili druga kršenja ljudskih prava da obavljaju funkcije u državnim telima, odnosno agencijama. Prema Zakonu o Vijeću ministara BiH, Državna agencija za istragu i zaštitu BiH (SIPA) je ovlašćena da provjeri ratno djelovanje kandidata za predsjedavajućeg Vijeća ministara BiH, odnosno za ministre i zamjenike ministara u Vijeću ministara.⁷⁰ U svetlu podataka do kojih SIPA dođe, Predsjedništvo BiH ima diskreciono pravo da nastavi s postupkom imenovanja predsjedavajućeg Vijeća ministara, ili da to ne učini.⁷¹ Analogna procedura se primenjuje za imenovanje ministara i zamjenika ministara, od strane predsjedavajućeg Vijeća ministara BiH.⁷² U oba slučaja, po pretpostavci neće doći do imenovanja lica za koje SIPA dođe do podataka koji ukazuju na odgovornost za kršenje međunarodnog humanitarnog prava tokom rata. Napokon, Parlament BiH može odbiti da potvrdi imenovanje kandidata, uzimajući u obzir, između ostalog, i podatke o njegovim/njenim aktivnostima u periodu oružanog sukoba.⁷³

⁷⁰ Zakon o Vijeću ministara Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH*, br. 30/03, posljednje izmjene i dopune 24/08, član 10(d), stav 3, u vezi sa članom 10(d), stav 1, tačka a(4),

⁷¹ *Isto*, član 10(e).

⁷² *Isto*.

⁷³ *Isto*, član 10(g) i član 10(h).

SIPA je u avgustu 2009. izvršila provjere na osnovu Zakonu o Vijeću ministara BiH za Sadika Ahmetovića, kandidata za ministra sigurnosti u Vijeću ministara BiH.⁷⁴ Nakon izvršenih provjera, Parlamentarna skupština BiH je 25. novembra potvrdila odluku predsjedavajućeg Vijeća ministara BiH o Ahmetovićevom imenovanju za ministra.⁷⁵ Tokom 2009. godine ovlašteni službenici SIPA-e su sukladno pomenutom Zakonu izvršili provjere za još četiri osobe.⁷⁶

Prema Izbornom zakonu BiH, nalaz SIPA-e da je lice osuđeno za ratni zločin, ili je optuženo a nije pristupilo sudu, predstavlja prepreku za imenovanje ili izbor na bilo koju funkciju na teritoriji BiH.⁷⁷ U odnosu na kandidate za poslanike u državnom parlamentu, SIPA ne preduzima provjeru ratnog djelovanja.

Sveobuhvatne reforme policije i pravosuđa u BiH provedene su u prvoj polovini decenije, pri čemu je kao jedan od kriterijuma za imenovanje pravosudnih zvaničnika, odnosno zadržavanje u službi pripadnika policije, bila neumješanost lica u kršenja ljudskih prava, odnosno ratne zločine, tokom devedesetih godina. U drugoj polovini decenije, nakon što je Vlada Republike Srpske u oktobru 2004. godine objavila izvještaj o događajima u Srebrenici u julu 1995., u pojedinim fazama su policijske agencije na državnom nivou (SIPA i Granična policija) provjeravale navode o umješanosti svojih zaposlenika u zločine u Srebrenici. Tokom 2009. godine, međutim, SIPA nije provodila interne istrage protiv bilo kog uposlenika spomenutog u izvještaju Komisije Republike Srpske za Srebrenicu, odnosno okarakteriziranog kao mogućeg učesnika zločina.⁷⁸ Ni u Graničnoj policiji BiH nije bilo suspenzija lica navedenih u izvještaju.⁷⁹

U jednom prominentnom slučaju, činjenica da je lice bilo pod istragom za ratni zločin bila je osnov za suspenziju sa dužnosti u Graničnoj policiji BiH, odnosno u SIPA-i. Vahid Alagić, je u decembru 2007. godine suspendovan sa dužnosti zamjenika direktora Granične policije BiH, nakon što je Tužilaštvo BiH potvrdilo da je otvorilo istragu protiv njega zbog sumnje da je u toku rata 1992.-95. počinio ratni zločin. Alagić je početkom septembra 2009., po isteku četvorogodišnjeg mandata na koji je svojevrjemenom imenovan u Graničnu policiju, vraćen u Državnu agenciju za istrage i zaštitu, gdje je radio prije imenovanja.⁸⁰ Alagić je 12. septembra postavljen za načelnika u Odjeljenju za zaštitu svjedoka u okviru SIPA. Međutim, odlukom Disciplinske komisije SIPA-e, takođe od 12. septembra, Alagić je suspendovan. Suspenzija je ukinuta 25. decembra, nakon što je Tužilaštvo BiH obavjestilo agenciju SIPA da je istraga protiv Alagića za ratni zločin obustavljena.⁸¹

Hrvatska

U 2009. nije bilo rasprava o potrebi za «lustracijom» u Hrvatskoj. Kršenje ljudskih prava u prošlosti nije samo po sebi prepreka za obavljanje političkih, izvršnih, ili sudskih funkcija. Jedino u slučaju da je sud okvalificirao kršenje prava kao kazneno djelo, i da je izrekao pravomoćnu zatvorsku

⁷⁴ Dopis Željke Kujundžije, glasnogovornice SIPA-e, BIRN-u, 29. april 2010.

⁷⁵ Transkript 64. sjednice Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, održane 24. novembra 2009. godine, str. 33, www.parlament.ba/sjednica/1/0/163.html.

⁷⁶ Dopis Željke Kujundžije, glasnogovornice SIPA-e, BIRN-u.

⁷⁷ Izborni zakon Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH*, br. 23/01, poslijenje izmjene i dopune br. 37/08, član 1.6 i član 1.7.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Dopis Sanele Dujković, glasnogovornice Granične policije BiH, BIRN-u, 21. april 2010.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Mirza Čubro, „Lujic: Nemamo podataka o Mladićevim pomagačima“, *Nezavisne* (B. Luka), 24. januar 2010. (intervju sa Mirko Lujicom, direktorom SIPA), www.nezavisne.com/dogadjaji/intervju/52149/Lujic-Nemamo-podataka-o-Mladicevim-pomagacima.html; dopis Sanele Dujković, glasnogovornice Granične policije BiH, BIRN-u, 21. april 2010.

kaznu u određenom trajanju, osobi je onemogućeno da obavlja funkciju, što bi bio slučaj i da je osuđena za bilo koje drugo kazneno djelo.

Postojanje pravomoćne presude na bezuvjetnu kaznu zatvora u trajanju duljem od šest mjeseci predstavlja prepreku za obavljanje zastupničke dužnosti u Hrvatskom saboru.⁸² S obzirom na to da najniža zatvorska kazna za ratni zločin iznosi pet godina, osuda za ratni zločin onemogućava obavljanje ove dužnosti. U 2009. godini, kao ni ranije, nije bilo slučajeva da je neki zastupnik pravomoćno osuđen za ratni zločin. Županijski sud u Zagrebu je 8. svibnja objavio presudu protiv Branimir Glavaša, zastupnika Hrvatskog demokratskog saveza Slavonije i Baranje (HDSSB), za ratni zločin protiv srpskih civila 1991. godine u Osijeku. Međutim, ova presuda nije postala pravomoćna do kraja godine. Vođenje kaznenog postupka, uključujući postupak za djelo ratnog zločina, nije zapreka za kandidaturu za zastupnika u Hrvatskom saboru.

Srbija

Kao i u prethodnom periodu, u 2009. godini vlasti u Srbiji nisu preduzele aktivnosti čiji bi cilj i efekat bili uklanjanje sa položaja lica koja su u toku vladavine Slobodana Miloševića bila odgovorna za kršenje ljudskih prava. Mogućnost da vlasti preduzmu takve mere postala je utoliko manja što je 2008. godine Socijalistička partija Srbije (SPS), stranka čiji je predsjednik bio Milošević, ušla u koalicionu vladu sa Demokratskom strankom, na čijem čelu je sadašnji predsjednik Srbije Boris Tadić. Kao ni prethodnih godina, vlasti nisu primenjivale Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, koji je Skupština Srbije usvojila u junu 2003. godine.⁸³

Tokom 2009. godine, u sklopu opšte pravosudne reforme, obavljen je izbor i reizbor za sve sudijske i tužilačke pozicije u Srbiji. Ovaj proces nije predstavljao primer „lustracije“. Iako su kriterijumi za izbor sudija, odnosno tužilaca, uključivali „dostojnost“ (uz stručnost i osposobljenost), odredbe iz relevantne regulative koje se odnose na dostojnost nisu eksplicitno pominjale posvećenost poštovanju ljudskih prava.⁸⁴ Umešanost kandidata u kršenje ljudskih prava nije u praksi predstavljala prepreku za reizbor. Više kredibilnih izvora je brzo nakon saopštavanja imena izabranih sudija utvrdilo da se među njima nalaze i sudije koje su u vreme vladavine Slobodana Miloševića poništavale izborne pobjede opozicije na lokalnim izborima (tzv. izborna krađa) ili legalizovale arbitarna hapšenja Miloševićevih oponentata, kao i sudije koje su nakon pada Miloševića sa vlasti neosnovano oslobađale okrivljene u krivičnim predmetima protiv pripadnika bezbednosnih službi.⁸⁵

⁸² Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor (pročišćen tekst), *Narodne novine*, br. 69/03, član 10, www.sabor.hr/Default.aspx?art=1893.

⁸³ Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 58/03, 3. jun 2003.

⁸⁴ Odluka o utvrđivanju kriterijuma i merila za ocenu stručnosti, osposobljenosti i dostojnosti za izbor sudija i predsjednika sudova, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 49/09; Pravilnik o kriterijumima i merilima za ocenu stručnosti, osposobljenosti i dostojnosti kandidata za nosioca javnotužilačke funkcije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 55/09.

⁸⁵ Vesna Rakić-Vodinelić, „Reč na skupštini Društva sudija Srbije“, *web stranica Peščanik*, 28. decembar 2009, www.pescanik.net/content/view/4236/90/Č; Vesna Rakić-Vodinelić, „Novo sudstvo u najnovijoj Srbiji“, *web stranica Peščanik*, 18. decembar 2009, www.pescanik.net/content/view/4198/90/; izlaganje Vesne Pešić (Liberalno-demokratska partija), transkript sednice Skupštine Srbije, 23. decembar 2009.

Suzana Grubješić, potpredsednica *G17 plus*, jedne od stranaka iz vladajuće koalicije u Srbiji, izjavila je pet meseci nakon obavljenog reizbora sudija da su „prošle sudije, koje su '96. godine krale izbore“. „Garniture“ (transkript televizijske emisije „Utisak nedelje“), *web stranica B92*, 2. maj 2010, www.b92.net/info/emisije/utisak_nedelje.php?yyyy=2010&mm=05&nav_id=430622.

Osim što je rezultirao reizborom određenog broja sudija koji su donosili nezakonite presude u politički motivisanim procesima za vreme i nakon vladavine Slobodana Miloševića, proces je bio manjkav i zbog nepostojanja odgovarajuće procedure koja bi omogućila neizabranim sudijama da iznesu svoje argumente i eventualno da se izbore za promenu odluke pred telom koje je odluku donelo, ili pred drugostepenim telom. Postojanje pravične procedure bilo je utoliko neophodnije ukoliko se uzme u obzir dubina zahvata od strane zakonodavne i izvršne vlasti u Srbiji u delovanje sudstva kao nezavisne grane vlasti.

Reizborom je u odnosu na sve sudije u Srbiji prekinuta stalnost sudijske funkcije. Ovako radikalno odstupanje od osnovnog pravila kojim se obezbeđuje nezavisnost pravosuđa može biti opravdano samo u izuzetnoj situaciji, kada pravosuđe postane do te mere nefunkcionalno i kompromitovano da vraćanje u okvire normalnog delovanja ne može da se obezbedi redovnim procedurama imenovanja i reformama koje se odnose na druga, nepersonalna pitanja. S obzirom da je u godinama, pa i decenijama, koje su prethodile reformi iz 2009. godine, pravosuđe u Srbiji bilo izrazito neefikasno i u izvesnoj meri korumpirano, argument da je Srbiji bio potreban radikalni rez u personalnom sastavu sudova nije sam po sebi bio lišen osnova.⁸⁶

Međutim, u javnosti je dominirala sumnja u to da je reforma preduzeta sa željom vlasti da na pozicije postavi lojalne sudije i tužioce, a ne da pravosuđe postavi na osnove koje garantuju profesionalizam i nezavisnost. Ovakva skepsa je pojačana navodima medija, pravnih eksperata, i liberalnih političara – kako iz opozicije tako i iz vlasti – da je veći broj sudija koje su u prošlosti bile uključene u kršenja ljudskih prava, sada izabran na dotadašnje ili druge funkcije u sudovima. S obzirom na rasprostranjeno nepoverenje u namere vlasti, reforma je trebalo da uključi mogućnost da sudije (i tužioci) steknu uvid u dosije o svojoj kandidaturi i izjasne se o istom, i da ulože žalbu na eventualnu negativnu odluku. Ovo bi osnažilo javno poverenje u legitimnost i transparentnost procedure. Poređenja radi, u toku izbora i reizbora sudija i tužilaca u BiH, u periodu od 2002. do 2004. godine, nadležna tela su intervjuisala sudije i tužioce koji su podneli zahtev za reizbor.⁸⁷

Kandidati za (re)izbor sudija i tužilaca u Srbiji nisu imali mogućnost da budu intervjuisani od strane Visokog saveta sudstva, odnosno Državnog veća tužilaca. Kandidati stoga nisu imali priliku da iznesu argumente kojima bi dokazivali da ispunjavaju kriterijume stručnosti, osposobljenosti i dostojnosti. Manjkavost procedure odnosila se i na nepostojanje procedure u kojoj bi kandidati mogli da se žale na odluku o reizboru. Kandidatima koji nisu izabani nisu u toku godine uručena obrazloženja koja bi sadržala konkretne razloge za reizbor. Na taj način, čak i ako bi, pod pritiscima kritika u javnosti, vlasti odlučile da otvore mogućnost za podnošenje žalbi od strane neizabranih sudija i tužilaca, žalci ne bi bili u mogućnosti da se usmere na konkretne navode protiv njih i da ponude suprotne argumente.

Kosovo

U toku 2009. godine na Kosovu su primenjivane različite mere čiji je cilj da se spreči da lice koje je bilo uključeno u kršenje ljudskih prava ili izvršenje ozbiljnih krivičnih bude izabrano u kosovske organe vlasti, ili da se zaposli u policiji i vojsci.

⁸⁶ Predstavnici pravosuđa tvrdili su, međutim, da glavnu prepreku boljem funkcionisanju sudstva predstavljaju mali broj sudija, nedovoljna ovlašćenja sudskih saradnika, i neodgovarajući tehnički uslovi u kojima sudije rade.

⁸⁷ Caspar Fithen, *The Legacy of Four Vetting Programs: An Empirical Review* (International Center for Transitional Justice, 2009), str. 8, www.ictj.org/images/content/1/2/1276.pdf.

Na lokalnim izborima održanim 15. novembra, osobe koje su na odsluženju kazne na osnovu presude Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKTJ), ili osobe koje je MKTJ optužio a one su odbile da se pojave pred Tribunalom, nisu mogle da učestvuju. Ovo ograničenje, iz Zakona o lokalnim izborima usvojenog 2008. godine, preuzeto je iz Zakona o opštim izborima, iz iste godine.⁸⁸ Nijedan od ova dva zakona, međutim, ne zabranjuje kandidovanje osobama koje su za ratne zločine osuđene ili optužene pred kosovskim sudovima. Postoje, doduše, odredbe kojom se zabranjuje da na opštim i lokalnim izborima kao kandidati učestvuju osobe pravosnažno osuđene u poslednje tri godine, ali to ograničenje se odnosi na učinioce krivičnih dela uopšte, odnosno nije vezano za kršenje ljudskih prava. Osim toga, ono je ograničeno na presude donete samo u periodu od tri godine pre održavanja izbora.⁸⁹ U svakom slučaju, na izborima 2009. godine Izborna komisija nije dobila pritužbe da je bilo koji kandidat bio uključen u izvršenje ratnih zločina ili ostale ozbiljne zločine.⁹⁰

Tokom 2009. godine počelo je restruktuiranje kosovske policije, koje uključuje i obavezu svake osobe koja se prijavljuje za posao u policiji da podnese sudski dokument kojim se potvrđuje da nije osuđena niti optužena za ratni zločin, nelegalno posedovanje oružja, ubistvo ili pokušaj ubistva, ili članstvo u terorističkoj organizaciji.⁹¹ U januaru su uspostavljene Kosovske bezbednosne snage, formacija koja je zamenila dotadašnji Kosovski zaštitni korpus.⁹² Međunarodne snage za bezbednost (KFOR) su zadužene da ispituju da li je kandidat za Kosovske bezbednosne snage bio uključen u izvršenje ratnog zločina ili teško kršenje ljudskih prava.⁹³

Kada je reč o pravosuđu, u februaru 2008. započet je sveobuhvatan proces *vetting*-a za sve kandidate za sudije i tužioce na Kosovu.⁹⁴ Za *vetting* je zadužena Nezavisna sudska i tužilačka komisija (IJPC – *Independent Judicial and Prosecutorial Council* (eng.)), kao autonomno telo u okviru Kosovskog pravosudnog saveta. Među kriterijumima na osnovu kog IJPC donosi zaključak o podobnosti kandidata da obavlja sudsku, odnosno tužilačku, funkciju nalaze se kandidatovo razumevanje i poštovanje ljudskih prava, kao i njegov moralni integritet.⁹⁵ IJPC je u tom cilju prikupljao podatke od MKTJ-a i od EULEX-ove Istražne jedinice za ratne zločine o mogućoj umešanosti kandidata u izvršenja ratnog zločina ili kršenje ljudskih prava.⁹⁶ Evropska komisija i vlada SAD zajednički finansiraju celokupni proces. U preliminarnom procesu prijavljivanja, IJPC je dobila blizu 900 aplikacija za 325 sudske i 93 tužilačke pozicije.⁹⁷ U toku 2009. godine, međutim, imenovanja sudija i tužilaca jedva da su počela.

Crna Gora

⁸⁸ Zakon br. 03/L-072 o lokalnim izborima u Republici Kosovo, 5. jun 2008., član 14 (upućuje na poglavlje IV (Sertifikacija kandidata) iz Zakona br. 03/L-073 o opštim izborima u Republici Kosovo, 5. jun 2008. (član 29)).

⁸⁹ *Isto*.

⁹⁰ Intervju sa Albanom Muriqijem, višim pravnim savetnikom u Centralnoj izbornoj komisiji, april 2010., Priština/Prishtinë.

⁹¹ Telefonski intervju sa Drenom Zekom, Višim političkim savetnikom Ministra javne uprave, 19. oktobar 2010.

⁹² Shega A'Mula, "Kosovo Launches Armed Force, Serbia Furious", *Balkan Insight*, 21. januar 2009., www.balkaninsight.com/en/main/news/16121.

⁹³ Intervju sa Lahijem Nitajem, šefom kabineta ministra, Ministarstvo za kosovske snage bezbednosti, maj 2010, Priština/Prishtinë.

⁹⁴ The European Commission Liaison Office to Kosovo, "Process of re-appointment of Kosovo judges and prosecutors launched" (saopštenje za štampu), 13. februar 2008., www.delpm.ec.europa.eu/repository/docs/Press_release_judiciary_reform_ENG..pdf.

⁹⁵ Independent Judicial and Prosecutorial Commission, *Frequently Asked Questions*, <http://www.ijpc-kos.org/faqs.asp>.

⁹⁶ Intervju sa Peterom Bachom, direktorom Nezavisne sudske i tužilačke komisije (IJPC), maj 2010., Priština/Prishtinë.

⁹⁷ Independent Judicial and Prosecutorial Commission, *Frequently Asked Questions*.

Iako je 2007. godine opoziciona Liberalna partija Crne Gore predložila usvajanje Zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, zakon se nikada nije našao na dnevnom redu crnogorskog parlamenta. U 2009. godini, u toku jedne parlamentarne rasprave, prijedlog Liberalne partije – koja je u međuvremenu izgubila status parlamentarne stranke – opet je pomenut, iako uzgred, u toku sjednice o usvajanju deklaracije o prihvatanju Rezolucije Evropskog parlamenta o Srebrenici. Vasilije Lalošević iz Socijalističke narodne partije pozvao je da “izvadimo [zakon] na svjetlost dana.... da sjednemo i kažemo da hoćemo da eliminišemo sve ono negativno što je bilo”. Odgovorio mu je Predrag Sekulić iz vladajuće Demokratske partije socijalista – DPS, rekavši da, prema stavovima Savjeta Evrope, “nema kolektivne lustracije”. Prema Sekuliću, “postoje pojedinačne greške, postoje ljudi kojima se može utvrditi krivica ili postoji njihovo pravo da dokažu svoju nevinost.”⁹⁸

Na sličan način, ideju o “lustraciji” odbacio je u intervjuu za Radio Slobodna Evropa Rajko Kovačević, visoki funkcioner DPS-a: “Smatram da izmještanje van institucija sistema, procesa ili postupka o utvrđivanju nečije odgovornosti u nekakve komisije ili odbore nije primjereno uređenim pravnim državama. DPS je za personalizaciju odgovornosti u redovnim sudskim procesima i nikakvo paušalno kolektivno utvrđivanje te odgovornosti ne može biti bolje od toga.”⁹⁹

Ovakvi odgovori, kojim se odbacuje “lustracija” kao navodno zasnovanu na pojmu kolektivne odgovornosti, na tragu su argumentacije koju je DPS koristio 2007. godine, u jeku rasprava o inicijativi Liberalne partije. U stvarnosti, prijedlog Liberalne partije nije se zasnivao na principu kolektivne odgovornosti, već upravo na ispitivanju individualne uloge u kršenju ljudskih prava.¹⁰⁰

Makedonija

U januaru 2009 godina, makedonska Skupština je izabrala jedanaestočlanu “lustracionu” komisije (Komisije za verifikaciju činjenica). Komisija je uspostavljena na osnovu Zakona o određivanju dopunskog uslova za obavljanje javne funkcije, kog je Skupština donela 2008. godine.

Prema navedenom zakonu, Komisija za verifikaciju činjenica je ovlašćena da utvrdi da li su državni funkcioneri, kao i nosioci javnih funkcija (poslanici, ministri, sudije, tuzioci, gradonačelnici, opštinski savjetnici), sarađivali sa tajnim službama u periodu od 1945. do 2008. godine. U slučaju da su sarađivali, neće moći da budu izabrani na javnu funkciju, a ako su već na takvoj funkciji trebalo bi da napuste položaj.¹⁰¹

Do kraja 2009 godine, 250 javnih funkcionera je dostavilo Komisiji za verifikaciju činjenica izjave da nisu bili saradnici tajnih službi. Komisija proverava izjave date pod zakletvom, na osnovu dokumenata koji se nalaze u državnim arhivama, uključujući archive bezbednosnih službi. Komisija je do kraja godine proverila navode za 60 lica, uključujući Predsednika Republike, Predsednika

⁹⁸ Fono-zapis 3. sjednice prvog redovnog zasijedanja u 2009. godini Skupštine Crne Gore 24. saziva, 9. jul 2009., str. 140, www.skupstina.me/cms/site_data/AKTI%202010/fonografski%20zapis%203_sjednica_%2007_07_.pdf.

⁹⁹ Još ništa od lustracije, *web stranica Radio Slobodna Evropa*, 2. septembar 2009., www.slobodnaevropa.org/content/lustracija/1813294.html.

¹⁰⁰ Fond za humanitarno pravo & Documenta, *Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama: Izveštaj za 2007. godinu*, str. 18.

¹⁰¹ Zakon o određivanju dopunskog uslova za obavljanje javne funkcije, *Službeni list Republike Makedonije*, br. 14/2008. 29. januar 2008.

parlamenta, Predsednika Vlade, sudije Ustavnog suda, i nekoliko poslanika, i za sve njih je utvrdila da nisu bili saradnici tajne policije.¹⁰²

Komisija u toku godine nije imala dovoljan broj zaposlenih niti odgovarajući prostor za svoje delovanje. Prema proceni predsednika Komisije, biće potrebno 7-8 godina za okončanje posla.

Makedonski Ustavni sud je u martu 2009. godine primio zahtev da proglasi zakon iz 2008. godine neustavnim. Zahtev su potpisali Fondacija Institut otvoreno društvo i tri advokata iz Skoplja.¹⁰³ Ustavni sud je u novembru doneo privremenu meru kojom je, do svog konačnog izjašnjavanja, suda, zabranio primenu nekoliko osporenih zakonskih članova. Sud je ocenio spornim to što se Zakon primenjuje i za period nakon usvajanja makedonskog ustava, 17. novembra 1991. godine, od kada se u zemlji promovira demokratske vrednosti, kao i ljudska prava i slobode. Isto tako, sporan je član Zakona kojim se predviđa da, ukoliko nosioci javnih funkcija ne dostave izjavu Komisiji da nisu sarađivali sa tajnom službom, Komisija može bez sprovođenja postupka i utvrđivanja činjenica da objavi ime lica u Službenom listu Republike Makedonije.¹⁰⁴ Treći član zakona čiju je primenu Ustavni sud privremeno zabranio odnosi se na zabranu licu da bude postavljeno na rukovodeća mesta u političkoj stranci, udruženju građana, i verskoj zajednici, ukoliko je to lice sarađivalo sa tajnom službom. Ovakva zabrana bi, prema Ustavnom sudu, kršila slobodu udruživanja i verskog opredeljivanja.¹⁰⁵

III. Utvrđivanje činjenica i kazivanje istine

Ovaj deo Godišnjeg izveštaja pruža prikaz inicijativa na planu utvrđivanja činjenica i kazivanja istine u šest različitih oblasti: komisija za istinu, državnih istraživačko-dokumentacionih centara, sveobuhvatnog utvrđivanja činjenica od strane nevladinih organizacija, rešavanja sudbine nestalih lica, parlamentarnih rasprava o ratnim zločinima, i tretiranjem događaja iz ratnog perioda u obrazovnim sistemima. U 2009. godini, najveći napredak je učinjen u oblastima u kojima su vodeću ulogu imale nevladine organizacije, bilo kao akteri sveobuhvatnog utvrđivanja činjenica, bilo kao nosioci inicijative o osnivanju regionalne komisije za istinu (REKOM).

Komisije za istinu

Ni u jednoj post-jugoslovenskoj državi nije bilo inicijativa, zvaničnih ili nezvaničnih, koje bi bile direktno usmerene na uspostavljanje državne komisije za istinu. Istovremeno, stotine nevladinih organizacija iz svih delova nekadašnje Jugoslavije su sprovodile intenzivne konsultacije o osnivanju regionalnog oficijelnog tela koje bi utvrđivalo činjenice o ratnim zločinima na području bivše Jugoslavije i omogućilo žrtvama da neposredno iznose svoja iskustva. U Bosni i Hercegovini (BiH), delovala je jedna komisija za istinu na opštinskom nivou (u Bijeljini), ali njene aktivnosti su bile

¹⁰² Izjava Janakija Vitanovskog, predsednika Komisije za verifikaciju činjenica, na konferenciji za štampu, 20. januar 2010., Skoplje; Izveštaj za 2009. godinu o radu Komisije za verifikaciju činjenica, str. 3.

¹⁰³ Razgovor sa Jugoslavom Milenkovićem, portparolom Ustavnog suda Republike Makedonije, Skoplje, 24. februar 2010.

¹⁰⁴ Rešenje Ustavnog suda Republike Makedonije o sprovođenju postupka i donošenja privremene mere, 25. novembar 2009. godine, str. 2-3,

¹⁰⁵ Isto.

praćene poteškoćama uslijed kojih komisija nije ostavila značajnijeg traga u svojoj sredini ili širem okruženju.

Bosna i Hercegovina

Sredinom decenije izgledalo je da u javnom prostoru u BiH polako stišavaju glasovi onih koji negiraju zločine počinjene tokom oružanog sukoba 1992.-95. Međutim, u 2008. i 2009. godini ovaj pozitivni trend je preokrenut, pre svega delovanjem rukovodstva Republike Srpske koje je iznova počelo da osporava nalaze međunarodnih i domaćih sudova o zločinima nad Bošnjacima. Ton ovim raspravama dao je u 2009. godini premijer Republike Srpske Milorad Dodik, izjavama u kojima je negirao nalaze sudova da su Srbi izvršili zločine protiv civila u Sarajevu (na pijaci Markale) i u Tuzli.¹⁰⁶ Jaz između bošnjačke i srpske zajednice u BiH u viđenju ratnih događaja tako je opet počeo da se širi. Nije bilo inicijativa da se uspostavi bosanska komisija za istinu koja bi pokušala približiti sve udaljenija viđenja nedavne prošlosti.

Jedna komisija za istinu je djelovala 2009. godine na lokalnom nivou, u opštini Bijeljina (Republika Srpska). Opštinska skupština je ovu komisiju osnovala 2007. godine, a u toku 2008. godine komisija je održala dva javna slušanja. Međutim, u martu 2009. godine faktički je prestala sa radom, nakon što je većina članova podnijela ostavku. Probleme u radu komisije izazvali su nepostojanje statuta, prisustvo bivšeg upravnika zloglasnog logora Batkovići među članovima, nedostatak sredstava, i nesaglasnost među članovima komisije o mandatu tog tijela.

Inicijativa za uspostavljanje komisije za istinu na regionalnom nivou

Inicijativa nevladinih organizacija i udruženja žrtava o osnivanju zvanične regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o događajima iz devedesetih (REKOM), pokrenuta sredinom decenije, ušla je 2009. godini u fazu intenzivnih konsultacija unutar civilnih društava u svim delovima bivše Jugoslavije. Regionalna komisija bi trebalo da stane na put preovlađujućoj praksi selektivne prezentacije činjenica i da ubrza rešavanje pitanja nestalih lica. Poseban doprinos komisije sastojao bi se u omogućavanju javnosti u svim delovima bivše Jugoslavije da se upoznaju sa relevantnim činjenicama o stradanjima pripadnika drugih etničkih grupa, a ne samo svoje, kako je do sada uglavnom bio slučaj. Nevladina Koalicija za REKOM je krajem 2009. godine uključivala 310 organizacija i udruženja, ali i više stotina pojedinaca učlanjenih u ličnom svojstvu.¹⁰⁷

U toku godine održano je 55 konsultativnih skupova, u kojima je broj prisutnih varirao od 20 do 50, sa raznim kategorijama učesnika – mladima, žrtvama, organizacijama za ljudska prava, ratnim veteranima, i drugima. Održano je 25 konsultacija na nacionalnom (državnom) nivou, 28 na lokalnom nivou, i dve na nivou celog regiona bivše Jugoslavije.¹⁰⁸ Osim toga, krajem maja je u

¹⁰⁶ Sredinom septembra, vodeći predstavnici međunarodne zajednice u BiH su osudili kao nedopustivu Dodikovu izjavu da je Armija BiH sama ispalila granate kojima su ubijene desetine civila na pijaci Markale u Sarajevu, u februaru 1994. i avgustu 1995. godine, kao i u centru Tuzle, u maju 1995. Mircea Birca, "Western Envoys Defend Bosnian War Victims", *web portal Eurasia*, 16. septembar 2009., <http://eurasia.ro/?p=29046;%20http://www.sarajevo-x.com/bih/politika/clanak/090915133>.

¹⁰⁷ Podatak o broju članova Koalicije za REKOM je zasnovan na dokumentu Koalicije, *Članovi Koalicije za REKOM*, www.korekom.org/public/fck_files/KoREKOM-%2004_11_%202010.xls. Prema državama, broja organizacija i udruženja koje su bile članice Koalicije za REKOM bio je sledeći: BiH 82, Crna Gora 26, Hrvatska 30, Kosovo 62, Makedonija 1, Slovenija 4, i Srbija 105.

¹⁰⁸ Podatak o broju konsultacija održanih tokom 2009. godine je zasnovan na dokumentu Koalicije za REKOM, *Pregled održanih konsultacija do aprila 2010. godine*, www.korekom.org/public/fck_files/Pregled%20konsultacije%20o%20inicijativi%20REKOM-01_04_2010.xls.

Bečićima (Crna Gora) održan peti Regionalni forum o tranzicionoj pravdi, sa preko 300 učesnika iz svih post-jugoslovenskih država. Na konsultativnim skupovima i na Forumu, predmet rasprave bili su ciljevi i zadaci komisije, način izbora njenih članova, i ovlaštenja kojima bi komisija trebalo da raspolaže.

Državni istraživačko-dokumentacioni centri

U Hrvatskoj je državni Memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata ušao u četvrtu godinu postojanja. Iako su predstavnici vlasti u Crnoj Gori u više navrata tokom 2009. godine najavili skoro formiranje tzv. istraživačko-dokumentacionog centra koji bi se periodom bavio periodom 1991-2001. godine, takvo tijelo nije ustanovljeno do kraja godine. Ostale države nemaju tela osnovana od strane parlamenta ili vlade sa ciljem da utvrđuju činjenice o događajima iz prethodne decenije.

Hrvatska

Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, osnovan 2005. godine, učinio je tijekom 2009. godine napredak u prikupljanju i sistematiziranju građe o ratu u Hrvatskoj. Važan dio posla Centra predstavlja izrada popisa poginulih osoba. Kada je riječ o poginulima na području koje je tijekom rata bilo pod kontrolom hrvatskih vlasti, Centar se oslanjao na podatke Uprave za zatočene i nestale Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, prikupljene za potrebe Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju. Prema tim podacima, do svibnja 2009. godine bilo je 12.078 osoba na popisu koji se odnosi na izravna stradanja od djelovanja JNA ili srpskih postrojbi. Ova brojka ne uključuje nestale osobe.¹⁰⁹ Centar je raspolagao samo s ukupnom brojkom poginulih, ali ne i s imenima i prezimenima, podacima o okolnostima pogibije, i slično.

Nasuprot tome, Centar je imao na raspolaganju dokumente bivše Republike Srpske Krajine, na osnovu kojih je mogao steći saznanja o identitetu poginulih i umrlih, te o okolnostima pod kojima su osobe izgubile život. Prema podacima pregledanim do svibnja 2009. godine, Centar je utvrdio da je 5.306 osoba poginulo ili umrlo prirodnom smrću na području koje su tijekom rata kontrolirale srpske postrojbe.¹¹⁰ Ova brojka ne uključuje samo izravne gubitke, nego i druge kategorije, uključujući i neke od osoba koje su izgubile život uslijed starosti ili bolesti. Iz tih razloga, kao i zbog toga što je lista ostala nepotpuna, ona nije omogućavala izvođenje definitivnih zaključaka o razmjerama stradanja na srpskoj strani u tijeku oružanog sukoba. Spomenuta brojka, također, ne uključuje nestale osobe.

Uz prikupljanje i sređivanje podataka s hrvatske i srpske strane u tijeku rata u Hrvatskoj, kao i izdavačke djelatnosti i organiziranja javnih tribina i predavanja, Centar je posvetio znatan dio svojih napora na prikupljanje dokumenata za obranu hrvatskih generala Ante Gotovine, Ivana Čermaka i Marka Markača, te generala Slobodana Praljka (iz BiH), pred Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju.¹¹¹ Iako otvoreno ispoljavanje etničke pristranosti ne mora nužno značiti da su aktivnosti Centra lišene znanstvene objektivnosti, neizbježno je da takve sumnje postoje u mjeri koja ne bi bila prisutna kada bi se Centar ograničio na aktivnosti isključivo znanstvene prirode.

¹⁰⁹ Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, *Izješće o radu Centra od njegova osnutka 2005. do 2009. godine*, Zagreb, listopad 2009, str. 14, www.sabor.hr/fgs.axd?id=14963.

¹¹⁰ *Isto*, str. 14.

¹¹¹ *Isto*, str. 11.

Crna Gora

U toku 2009. godine predstavnici vlasti su u više navrata najavili skoro formiranje tzv. Istraživačko-dokumentacionog centra koji bi se bavio utvrđivanjem činjenica o događajima iz perioda 1991-2001. godine. Do kraja godine, međutim, takvo tijelo nije ustanovljeno.

Inicijativa za osnivanje Istraživačko-dokumentacionog centra datira iz decembra 2007. godine, kada je Skupština Crne Gore pozvala Vladu "da kroz formu posebnog istraživačko-dokumentacionog centra stvori formalno-pravne i druge neophodne pretpostavke za utvrđivanje istine o događajima s mogućim elementima zločina iz perioda 1991-2001. godine, a na bilo koji način neposredno vezanim za Crnu Goru".¹¹² Skupština je usvojila ovu odluku na prijedlog Socijaldemokratske partije (SDP), manjeg partnera u vladajućoj koaliciji s Demokratskom partijom socijalista.¹¹³ Ranko Krivokapić, predsjednik Skupštine Crne Gore, na Petom regionalnom forumu za tranzicionu pravdu, održanom u Budvi 29. i 30. maja 2009, pomenuo je "obavezu Vlade Crne Gore da formira dokumentaciono-istražni centar" i dodao da je cilj da rezultati rada centra "uđ[u] u naše udžbenike, da to uđe u naše obrazovanje, da to uđe u našu kulturu."¹¹⁴ Rifat Rastoder, potpredsjednik Skupštine Gore i potpredsjednik SDP-a, najavio je u avgustu 2009. da bi do kraja godine centar mogao biti formiran, i da bi se to tijelo, između ostalog, bavilo utvrđivanjem tačnog broja stradalih građana Crne Gore, kako boraca tako i civila.¹¹⁵ Rastoder je naznačio dva moguća puta za uspostavljanje centra – kroz Vladu, odnosno Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, ili kroz parlament. Međutim, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Crne Gore nije do kraja godine radilo na formiranju centra,¹¹⁶ niti se Skupština bavila tom temom.

Sveobuhvatno utvrđivanje činjenica od strane nevladinih organizacija

U Bosni i Hercegovini (BiH), Srbiji, Hrvatskoj, i na Kosovu, vodeće nevladine organizacije koje rade na pitanjima tranzicione pravde aktivno su radile posljednjih godina na utvrđivanju verodostojnog popisa ljudskih gubitaka, direktno izazvanih oružanim sukobima u devedesetim godinama. Ovim su nevladine organizacije nastojale da nadomeste nedostatak službenih podataka o ljudskim gubicima iz tog perioda. Pionirski posao na ovom planu obavio je Istraživačko-dokumentacioni centar iz Sarajeva, koji je krajem 2009. godine predstavio rezultate svog višegodišnjeg istraživanja o ljudskim gubicima u BiH u periodu od 1991. do 1995. godine. Fond za humanitarno pravo, sa sedištem u Beogradu i kancelarijom u Prištini, je tokom godine na Kosovu predstavljao preliminarne podatke o ljudskim gubicima na Kosovu, a u oktobru je započeo sa takvim prezentacijama i u Srbiji. U Hrvatskoj, organizacija *Documenta* je tokom godine provodila projekt "Ljudski gubici u Hrvatskoj 1991.-1995.", čiji bi rezultat takođe trebao biti poimenični pregled svih ljudskih gubitaka s osnovnim podacima o licu i okolnostima stradanja.

¹¹² Rezolucija o ispunjavanju obaveza Crne Gore u okviru Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, 27. decembar 2007., *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 02/08, http://skupstina.logate.net/cms/site_data/IZVJESTAJ/Rezolucija%20o%20uspunjavanju%20obaveza%20CG%20u%20okviru%20SSP.pdf.

¹¹³ "Popović nije pročitao Poslovnik", *Pobjeda* (Podgorica), 2. jun 2008., www.pobjeda.co.me/citanje.php?datum=2008-06-02&id=142293 (izjava Raška Konjevića, portparola SDP-a).

¹¹⁴ "Peti regionalni forum: Inicijativa REKOM, Budva, 29-30. maj 2009: Mišljenja, prijedlozi i preporuke učesnika", *web stranica Koalicije za REKOM*, www.korekom.org/webpage/115.

¹¹⁵ "Na jesen dokumentacioni centar", *Pobjeda* (Podgorica), 5. avgust 2009., www.pobjeda.co.me/citanje.php?datum=2009-08-05&id=168887 (izjava Rifata Rastodera agenciji MINA).

¹¹⁶ Odgovor emailom pomoćnika ministra za ljudska i manjinska prava Sabahudina Delića, 18. mart 2010.

Bosna i Hercegovina

Najvažnija nevladina inicijativa u BiH bila je izrada poimeničnog popisa ubijenih, stradalih i nestalih u oružanom sukobu u BiH. Istraživačko-dokumentacioni centar (IDC) iz Sarajeva je u oktobru predstavio rezultate svog višegodišnjeg istraživanja, prema kom je je 96.595 osoba izgubilo život kao direktne žrtve rata dok se još 2.200 osoba može smatrati indirektnim žrtvama rata jer su umrle usljed nedostatka hrane ili nemogućnosti liječenja prouzrokovanog ratnim sukobima.¹¹⁷ Ranije procene o broju stradalih u BiH kretale su se od 200.000 naviše. Prema rezultatima IDC-ovog istraživanja, među civilima koji su ubijeni, stradali ili nestali, 83.33 odsto (33.070) su bili Bošnjaci, 10.27 odsto (4.075) Srbi, 5.45 odsto (2.163) Hrvati, i 0.95 (376) ostali.¹¹⁸ Početkom novembra, IDC je na svom portalu učinio dostupnim tzv. Bosanski atlas zločina, koji omogućava da se zumiraju sva područja BiH i vide lokacije masovnih grobnica, masovnih ubistava, mjesta uništenih vjerskih objekata, memorijala i spomenika, koji su povezani sa ratom 1992-1995. Istraživanje IDC-a finansirala je vlada Norveške.

Prikupljanjem i sistematizovanjem podataka o ratnim zločinima i žrtvama bavio se i Savez logoraša BiH, koji je tokom godine, u okviru pilot-projekta, unio oko 5.000 dosjea svojih članova u elektronsku bazu podataka. Zbog nedostatka sredstava, Savez nije bilo u mogućnosti da nastavi sa sistematskim unošenjem preostalih oko 50.000 dosjea iz arhive u elektronsku bazu podataka.¹¹⁹

Hrvatska

Nevladina organizacija *Documenta* je u prosincu 2008. započela s provedbom projekta "Ljudski gubici u Hrvatskoj 1991.-1995." Osnovni motiv provedbe projekta jest činjenica da niti četrnaest godina nakon završetka ratnih sukoba i uspostave mira nije utvrđen vjerodostojan, provjerljiv i neprijeporan broj niti okolnosti stradanja žrtava rata, prije svega ubijenih i nestalih, s područja cijele Republike Hrvatske. Glavni rezultat projekta bi trebao biti poimenični pregled svih žrtava s osnovnim podacima: datum i mjesto rođenja, imena roditelja, prebivalište, etnička pripadnost, vrijeme, mjesto i način stradanja i status (civilni ili vojni). U pregled će biti uključeni i drugi bitni podaci ukoliko su poznati (npr. stručna sprema, mogući počinitelji ukoliko su poznati, izvor podataka i sl.). Prikupljeni podaci biti će dostupni javnosti u elektronskom i tiskanom obliku. U prvoj godini provedbe projekta tim od šest istraživača se fokusirao na Sisačko-moslavačku županiju.

Documenta je također tijekom 2009. godine provodila projekt snimanja osobnih sjećanja na rat, u nastojanju da se dokumentiraju i osvijetle ratna zbivanja iz perspektive preživjelih. Odabrane su ciljne grupe čije ratne uspomene do sada još nisu bile zabilježene. U prvoj fazi prikupljanja usmene povijesti organizacija se fokusirala na žrtve kršenja ljudskih prava, sudionike i sudionice rata te aktivistice i aktiviste organizacija civilnog društva. U 2009. godini je snimljeno i transkribirano 40 audio intervjuja koji dokumentiraju osobna sjećanja na rat i poslijeratni period u Istočnoj Slavoniji.

¹¹⁷ „IDC evidentirao 99.000 žrtava rata“, web stranica *Radio Slobodna Evropa*, 17. oktobar 2009., www.slobodnaevropa.org/content/idc_tokaca/1854355.html (izjava Mirsada Tokače, direktora IDC-a).

¹¹⁸ Istraživačko-dokumentacioni centar, *Human Losses in Bosnia and Herzegovina 91-95* (tabelarni prikaz rezultata istraživanja), oktobar 2009, tabele 35 i 36.

¹¹⁹ Telefonski intervju sa Muratom Tahirovićem, predsjednikom Saveza logoraša BiH, 22. april 2010.

Srbija

Fond za humanitarno pravo (FHP) je tokom 2009. godine javnosti u Srbiji i na Kosovu predstavio preliminarne rezultate *Popisa ubijenih, stradalih i nestalih na Kosovu u periodu 1998-2000. godine*. FHP je 2005. godine počeo sa sastavljanjem popisa žrtava u oružanom sukobu na Kosovu i neposredno nakon dolaska međunarodnih snaga na Kosovo. Popis je najvećim delom urađen na osnovu izjava najbližih srodnika ubijenih i nestalih, ili onih koji su ih poslednji videli. Osobe koje su izgubile život predstavljene su imenom i prezimenom, podacima iz biografije, opisom okolnosti ubistva ili nestanka, i fotografijom, tamo gde je bilo moguće da se nabavi. Deo podataka FHP je dobio analizom dokumentacije Međunarodnog krivičnog tribunala za bišvu Jugoslaviju i domaćih sudova (u Srbiji i na Kosovu), zvaničnih izveštaja i spiskova, izveštaja domaćih i međunarodnih nevladinih organizacija, publikacija, medijskih izveštaja, fotografija i drugih relevantnih izvora.¹²⁰

Prema privremenim rezultatima popisa, od 1. januara 1998. do 14. juna 1999. godine i nakon dolaska međunarodnih snaga na Kosovo do decembra 2000. godine, na Kosovu je ubijena, stradala i nestala 13.421 osoba. Od ukupnog broja žrtava, 10.533 su Albanci, 2.238 su Srbi, 126 Romi, 100 Bošnjaci, 40 Crnogorci, 25 Aškalije, 18 Egipćani, 13 Turci, 10 Mađari, osam (8) Goranci, četiri (4) Makedonci, dva (2) Bugari, dva (2) Česi, dva (2) Hrvati, dva (2) Rusi, dva (2) Slovenci, jedan (1) Rusin, jedan (1) Slovak i 294 žrtve čija se nacionalnost nije mogla sa sigurnošću utvrditi. Do oktobra 2009. godine nije se ništa znalo o sudbini 1.886 osoba, uključujući više od 500 Srba, Roma, Bošnjaka i drugih nealbanaca.¹²¹

Rešavanje sudbine nestalih lica

Prema podacima Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (MKCK) iz avgusta 2009., od 34.372 ljudi koji su nestali tokom oružanih sukoba od 1991. do 2001. godine na području bivše Jugoslavije, sudbina njih 15.655 još uvek nije bila razrešena.¹²² Podaci koji su prikupljeni od nadležnih nacionalnih vlasti za potrebe izrade ovog Godišnjeg izveštaja, a odnose se na kraj 2009. godine, u zbiru daju nešto niži ukupan broj (oko 14,400) osoba koje su se i dalje smatrale nestalim. Naime, u Bosni i Hercegovini (BiH) je prema tim podacima bilo oko 10,700 nestalih, imajući u obzir da je, od 27,734 nestalih, oko 17,000 identifikovano i predato porodicama radi sahranjivanja; u Hrvatskoj, bilo je nešto više od 1,800 nestalih; i, na Kosovu, 1.869. U Makedoniji, MKCK je krajem 2009. godine još uvek smatrao 14 osoba nestalim.

Ukupno je 2009. godine u regionu ekshumirano 759 tela nestalih osoba (564 u BiH, 94 u Hrvatskoj, i 101 na Kosovu). Identifikovano je oko 1.350 (oko 1.200 u BiH, 86 u Hrvatskoj, i 63 na Kosovu) osoba čija su tela ekshumirana u toku godine ili ranije.

Aktivnosti na pronalaženju i identifikaciji posmrtnih ostataka nestalih lica provodile su državne komisije za nestale osobe Hrvatskoj, Srbiji, i Crnoj Gori, odnosno Institut za nestale osobe u BiH. Na Kosovu, uprkos postojanju vladine Komisije za nestala lica, najveći deo aktivnosti obavljala je

¹²⁰ Fond za humanitarno pravo, "Prezentacija Popisa ubijenih, stradalih i nestalih Srba, Roma, Bošnjaka i drugih nealbanaca na Kosovu održana u Skupštini grada Beograda" (saopštenje za štampu), 7. oktobar 2009, www.hlc-rdc.org/Saopstenja/1799.sr.html.

¹²¹ *Ibid.*

¹²² Želimir Bojović, „Region: Još 15.655 ljudi se vode kao nestali“, *web stranica Radio Slobodna Evropa*, 28. avgust 2009., www.slobodnaevropa.org/content/region_nestali/1810017.html.

Kancelarija za nestala lica i sudsku medicinu (OMPF – *Office for Missing Persons and Forensics*), locirana unutar Ministarstva pravde Republike Kosovo ali sa ključnom ulogom misije EULEX u izvršnim, savetodavnim i funkcijama vezanim za monitoring. Članovi komisija iz svake od zemalja redovno su prisustovali ekshumacijama u drugim zemljama iz regiona, kada je postojala verovatnoća da su pronađena tela njenih državljana.

Proces nalaženja nestalih nije bio lišen političkih kontroverzi u čijem središtu su bili predstavnici nadležnih državnih komisija. U BiH, naprimer, jedan od dva konstitutivna entiteta – Republika Srpska – osnovala je 2008. godine, uprkos postojanju državnog Instituta za nestale osobe, tzv. Operativni tim za traženje nestalih. Predstavnici vlasti u Republici Srpskoj tvrdili su da Institut za nestala lica zanemaruje rešavanju slučajeva u kojima su žrtve bili bosanski Srbi. Hrvatska Uprava za nestale i zatočene je iznosila primedbe da Srbija ne dostavlja Hrvatskoj informacije o masovnim grobnicama na teritoriju Republike Hrvatske koje su tokom rata bile pod srpskom kontrolom, dok je Komisija za nestala lica Vlade Republike Srbije smatrala da u Hrvatskoj treba ubrzati proces ekshumacija i proces identifikacija, s obzirom na znatan ne-ekshumiranih grobnica za koje se zna da kriju veliki broj lica koja se smatraju nestalim. Takođe, srpska Komisija za nestala lica je krajem 2009. godine imala podatke o 537 Srba i drugih nealbanaca koji su nestali na Kosovu i čija sudbina nije razrešena, dok je prema kosovskoj Komisiji za nestala lica taj broj bio značajno niži (oko 400).

Bosna i Hercegovina

Prema podacima kojima je Institut za nestala lica BiH raspolagao krajem 2009. godine, ukupni broj osoba koje su nestale u periodu 1992-1995. godine na području BiH bio je 27,734. Njih između 20,500 i 21,000 je ekshumirano, a oko 17,000 je identifikovano i predato porodicama radi sahranjivanja. Ovaj broj, međutim, nije precizan, jer Institut nije kompletirao tzv. Centralnu evidenciju nestalih (CEN). U 2009. godini u BiH je identifikovano 1,200 osoba. To je veći broj nego prethodne godine, kada je broj identifikovanih bio 1,009.¹²³

Ekshumirani, ali još uvijek ne-identifikovani, posmrtni ostaci čuvaju se na 11 lokacija u državi. U ovim centrima bilo je krajem godine oko 4,000 kompletnih ili nekompletnih tijela. Broj osoba o kojima se radi je manji od 4,000, jer dijelovi jednog tijela mogu se nalaziti na različitim lokacijama.¹²⁴

U toku 2009. godine ukupno je ekshumirano 564 tijela, od čega 218 kompletnih i 346 nekompletnih. Broj ekshumiranih tijela je bio manji nego prethodnih godina, zbog sve većih poteškoća sa kojima se Institut suočavao u nastojanjima da pronađe grobna mjesta. Poređenja radi, u 2007. godini su tadašnje entitetske komisije ekshumirale posmrtne ostatke ukupno 1,442 tijela, a 2006. godini čak 2,377.¹²⁵ Tokom 2009. godine pronađeno je i otvoreno 15 masovnih grobnica, iz kojih je ekshumirano 126 kompletnih i 288 nekompletnih tijela ili dijelova tijela. Ostala tijela su ekshumirana iz pojedinačnih grobnih mjesta, a tri tijela su preuzeta od Ureda za zatočene i nestale Republike Hrvatske.¹²⁶

¹²³ Email komunikacija sa Lejlom Čengić, glasnogovornicom Instituta za nestale osobe u BiH, 16. februar 2010.

¹²⁴ Isto.

¹²⁵ Documenta, Fond za humanitarno pravo & Istraživačko-dokumentacioni centar, *Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama: Izveštaj za 2006. godinu*, str. 25-26; Fond za humanitarno pravo & Documenta, *Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama: Izveštaj za 2007. godinu*, str. 22.

¹²⁶ Email komunikacija sa Lejlom Čengić, 16. februar 2010.

Jedna od većih ekshumacija u 2009. godini bila je ekshumacija iz masovne grobnice na lokalitetu Zalazja, općina Srebrenica, iz koje je ekshumirano 12 kompletnih i 106 nekompletnih skeletnih ostataka. Na lokaciji Korićanske stijene, na planini Vlašić, pronađena je masovna grobnica iz koje je ekshumirano 76 nekompletnih tijela. U grobnici na području sela Kamenice, općina Zvornik, ekshumirana su 42 kompletna tijela, a iz jame Bišina, nedaleko od Šekovića, 9 kompletnih i 25 nekompletnih skeletnih ostataka.¹²⁷

Ni u 2009. godini nije na državnom nivou uspostavljen Fond za pomoć porodicama nestalih lica, čije je postojanje inače normirano Zakonom o nestalim licima iz 2004. godine. Dva neriješena pitanja i dalje su blokirala uspostavu Fonda – omjer u kom bi entiteti doprinosili popunjavanju Fonda, i sjedište Fonda.¹²⁸

Ranijih godina su za poslove traženja nestalih lica bile zadužene specijalizovana tijela na entitetskom nivou – Komisija za traženje nestalih Federacije BiH, odnosno Kancelarija Republike Srpske za traženje nestalih i zarobljenih lica. U 2009. godini ova tijela više nisu djelovala, odnosno nadležnost je potpuno prešla u ruke Instituta za nestala lica BiH. Pri tome, ekshumacije – kao sudsko-istražne radnje – provode nadležna kantonalna tužilaštva u Federaciji BiH, odnosno okružna tužilaštva u Republici Srpskoj, ili Tužilaštvo BiH. a istražitelji Instituta podnose prijedloge za ekshumacije i učestvuju u radu ekipa za ekshumacije, zajedno sa istražnim timom kojeg odredi tužilac.¹²⁹ Ekshumirana tijela se privremeno pohranjuju u obdukciono-identifikacione centre, vodeći računa o pretpostavljenoj nacionalnoj pripadnosti žrtve kao i o mjestu stanovanja članova porodice nestale osobe. Potom se koštani uzorak sa ekshumiranog tijela upućuje na DNK analizu u laboratoriju Međunarodne komisije za nestale osobe. Komisija dostavlja DNK izvještaj Institutu, a ovaj ga prosljeđuje nadležnom tužilaštvu i vještaku sudske medicine. Tužilac potom zakazuje identifikaciju.¹³⁰

Iako je Kancelarija Republike Srpske za traženje nestalih i zarobljenih lica prestala sa radom 2008. godine, vlasti u ovog entitetu su u međuvremenu (u junu 2008.) uspostavile tzv. Operativni tim RS za traženje nestalih, kao samostalno tijelo pri Vladi koje se financira iz budžeta.¹³¹ Kada Operativni tim dođe do podataka o mogućim lokacijama nestalih lica, o tome obavještava Tužilaštvo BiH i Institut za nestala lica koji potom iniciraju postupak ekshumacije.¹³² Od početka rada do kraja 2009. godine, Operativni tim je pronašao 162 tijela na više različitih lokacija.¹³³ Članovi Operativnog tima takođe prisustvuju identifikacijama ekshumiranih žrtava u kosturnicama u Banja Luci i Istočnom Sarajevu.¹³⁴ Ipak, odnosi između Instituta i Operativnog tima nisu bili lišeni tenzija, proisteklih iz tvrdnji vlasti u Republici Srpskoj da su Institut za nestala lica – kao i Tužilaštvo i Sud BiH – davali manji prioritet rješavanju slučajeva u kojima su žrtve bili bosanski Srbi.

Hrvatska

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ Telefonski intervju sa Milanom Bogdanićem, ko-predsjednikom Instituta za nestale osobe BiH, 18. februar 2010. Federacija BiH smatra da finansiranje treba da bude srazmjerno broju nestalih u svakom entitetu. Vlasti Republike Srpske smatraju neprihvatljivim da taj entitet obezbjeđuje najveći dio sredstava za rad Fonda.

¹²⁹ Email komunikacija sa Lejlom Čengiđ, 16. februar 2010.

¹³⁰ Isto.

¹³¹ Telefonski intervju sa Goranom Krčmarom, rukovodiocem Operativnog tima za traženje nestalih RS, 10. februar 2010.

¹³² Isto.

¹³³ Isto.

¹³⁴ Email komunikacija sa Lejlom Čengiđ, 16. februar 2010.

Broj nestalih državljana Hrvatske za kojima se i dalje traga nije bitno smanjen na kraju godine u odnosu na njen početak. Prema stanju iz siječnja 2009. godine, na popisu nestalih 1991.-92. godine, uglavnom etničkih Hrvata, bile su 1.062 osobe, a na popisu nestalih tijekom akcija "Bljesak" i "Oluja" u 1995. godini, uglavnom etničkih Srba, 827 osoba.¹³⁵ U toku godine identificirano je, prema podacima Vlade Republike Hrvatske, 86 osoba, a ekshumirani su posmrtni ostaci 94 nestale osobe.¹³⁶ Ako bi brojevi ekshumacija i identifikacija ostali na ovakvom godišnjem nivou, bile bi potrebne još 20-22 godine da se riješe svi slučajevi nestalih.

Od tijela identificiranih u 2009. godini, njih 55 je onih koji su nestali 1991.-92. godine; ekshumirano je 30 osoba koje su nestale u prve dvije godine rata.¹³⁷ Najveći broj i dalje nestalih sa spiska za 1991.-92. godinu su bili s područja Vukovarsko-srijemske županije (463 osobe, prema stanju iz studenog), od čega samo iz Vukovara njih 361.¹³⁸

Od osoba koje su nestale 1995. u „Bljesku“ i „Oluji“, u 2009. godini identificirana je, prema podacima hrvatske Vlade, 31 osoba.¹³⁹ (Prema podacima Komisije za nestala lica Republike Srbije, u Zavodu za sudsku medicinu i kriminalistiku Medicinskog fakulteta u Zagrebu identificirane su tijekom 2009. godine 47 osobe nestale u događajima iz 1995. godine. Za razliku od hrvatske Uprave, Komisija za nestala lica Republike Srbije evidentira, osim podataka o državljanima Hrvatske, i podatke koji se odnose na nestale državljane Republike Srbije i druga lica za koja su obitelji podnijele zahtjev za traženje preko bivšeg Jugoslovenskog crvenog krsta.¹⁴⁰) Osim toga, tijekom godine ekshumirani su posmrtni ostaci 64 osobe nestale u 1995. godini, svi iz grobnice u Dvoru na Uni.¹⁴¹

Kao i ranijih godina, obitelji nestalih obiju nacionalnosti u Hrvatskoj bile su nezadovoljne zbog dugog protoka vremena potrebnog za identificiranje ekshumiranih tijela. Na središnjem skupu obilježavanja Međunarodnog dana nestalih osoba u Hrvatskoj, u kolovozu, predsjednik Saveza udruga obitelji zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja Ivan Pšenica nazvao je „neshvatljivim“ da se „nakon ekshumacija na identifikaciju čeka i po 15 godina.“¹⁴²

Udruženja hrvatskih Srba, sa sjedištem u Beogradu, koja posvećuju znatan dio svojih aktivnosti problematici nestalih lica, tvrdila su da je broj nestalih Srba u Hrvatskoj čija sudbina i dalje nije poznata, dva-i-po do tri puta veći od broja koji navodi Vlada Republike Hrvatske. Organizacija *Veritas* je u listopadu priopćila da se na njenom spisku nestalih nalazi još 2.268 osoba srpske nacionalnosti,¹⁴³ a „Udruženje porodica nestalih i poginulih lica u Krajini i Hrvatskoj“ je krajem

¹³⁵ Transkript 8. sjednice Hrvatskog Sabora, 28. siječnja 2009. (odgovor Jadranke Kosor, potpredsjednice Vlade Republike Hrvatske i ministrice obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti na pitanje saborskog zastupnika Petra Mlinarića).

¹³⁶ Intervju s Ivanom Grujićem, pomoćnikom ministra u Upravi za zatočene i nestale, Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Zagreb, 8. travanj 2010.

¹³⁷ *Isto*.

¹³⁸ Mladen Obrenović, „Oni koji znaju gdje su naši najmiliji šute i nakon 18 godina“, *Jutarnji list* (Zagreb), 19. studeni 2009., www.jutarnji.hr/obljetnica-stradanja-u-borovu-naselju---oni-koji-znaju-gdje-su-nasi-najmiliji-sute-i-nakon-18-godina-/358984/.

¹³⁹ Intervju s Ivanom Grujićem, 8. travanj 2010.

¹⁴⁰ Pisani odgovor primljen od predstavnika Komisije za nestala lica Vlade Republike Srbije, Beograd, 23. veljače 2010. Identifikacije su obavljene 28. travnja, 20. srpnja, i 27. listopada 2009. godine.

¹⁴¹ Intervju s Ivanom Grujićem, 8. travanj 2010.; pisani odgovor primljen od predstavnika Komisije za nestala lica Vlade Republike Srbije, Beograd, 23. veljače 2010.; intervju sa Čedomirom Marićem, 5. veljače 2010.

¹⁴² Citirano prema Maja Sajler Garmaz, „Na popisu još 1042 nestala hrvatska branitelja“, *Vjesnik* (Zagreb), 31. kolovoz 2009., www.vjesnik.com/html/2009/08/31/Clanak.asp?r=unu&c=20.

¹⁴³ „Identifikovana tela još 20 osoba“, *portal B92* (Beograd), 27. listopad 2009., www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2009&mm=10&dd=27&nav_category=64&nav_id=389092.

godine baratalo brojkom od 2.169 nestalih.¹⁴⁴ U Upravi Vlade Republike Hrvatske za zatočene i nestale ove brojke su odbačene kao preuveličane, uz argument da su u ažuriranju podataka iz Vladine *Knjige osoba nestalih na području RH* (čije drugo izdanje je pripremano za početak 2010. godine) korišteni kriteriji koje koriste i državna tijela Republike Srbije, odnosno da su svi popisi prošli nadležna tijela u Srbiji.¹⁴⁵

Retorika predstavnika Vlade koji su u javnosti govorili o nestalim osobama bila je inkluzivnija nego u prvoj polovici ili sredinom desetljeća. U ranijem periodu, u govorima političara i političarki uglavnom nisu spominjani i nestali iz *Oluje* i *Bljeska*. To se do 2009. godine dobrim dijelom izmijenilo. Tako, u oba navrata u kojima je potpredsjednica Vlade i ministrica obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Jadranka Kosor, govorila 2009. godine u Saboru o nestalima, ona je istakla da vlasti na jednak način traže kako osobe nestale 1991.-92. godine, tako i one koji su nestale 1995. godine,¹⁴⁶ odnosno da „mi uvijek govorimo zapravo o jedinstvenom broju onih koje tražimo.“¹⁴⁷

Za uspjeh u rješavanju pitanja nestalih u Hrvatskoj od ključnog značaja je suradnja između vlasti u Hrvatskoj i Srbiji. Iako su nadležna povjerenstva dviju država godinama unazad imala korektne odnose i surađivala, predstavnici ovih tijela su iznosili i kritičke primjedbe u odnosu na postupke ili nečinjenje druge države. Hrvatska Uprava za zatočene i nestale je kao ključno otvoreno pitanje isticala to što Srbija ne dostavlja Hrvatskoj informacije o masovnim grobnicama na teritoriju Republike Hrvatske koje su tijekom rata bile pod srpskom kontrolom.¹⁴⁸ Srpska Komisija za nestala lica smatrala je, sa svoje strane, da u Hrvatskoj treba ubrzati proces ekshumacija i proces identifikacija, s obzirom da je Hrvatska jedina zemlja u regiji koja ima poznate grobnice a da nisu ekshumirane.¹⁴⁹ Lokacije na kojima su pokopani Srbi, nestali 1995. godine, poznate su, jer je tijela pokopala hrvatska policija nakon provedene asanacije terena.

Srbija

Pitanjima vezanim za nestala lica bavi se, u ime Vlade Republike Srbije, Komisija za nestala lica, koju čine predsjednik i članovi–predstavnici deset ministarstava. Stručne i administrativne tehničke poslove za potrebe Komisije obavlja Odsek za nestala lica u Ministarstvu za ljudska i manjinska prava. Pet lica je krajem 2009. godine bilo zaposleno u Odseku.¹⁵⁰

U toku 2009. nije bilo slučajeva da se unutar Srbije otkriju lokacije sa telima lica za koja se pretpostavlja da su državljani Hrvatske, BiH, ili Kosova. Prethodnih godina je u Srbiji ekshumirano ukupno 405 NN lica, od kojih su 134 identifikovana i predana BiH, a 89 Hrvatskoj. (U ove podatke

¹⁴⁴ Intervju sa Čedomirom Marićem, predsjednikom „Udruženje porodica nestalih i poginulih lica u Krajini i Hrvatskoj“, Beograd, 5. veljače 2010.

¹⁴⁵ Intervju s Ivanom Grujićem, 8. travnja 2010.

¹⁴⁶ Transkript 8. sjednice Hrvatskog sabora, 28. siječnja 2009. (odgovor Jadranke Kosor).

¹⁴⁷ Transkript 11. sjednice Hrvatskog sabora, 20. svibnja 2009. godine (odgovor Jadranke Kosor, potpredsjednice Vlade Republike Hrvatske i ministricе obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, na pitanje saborskog zastupnika Petra Mlinarića).

¹⁴⁸ Izjava Ivana Grujića, predsjednika Uprave Vlade Republike Hrvatske za zatočene i nestale, na sastanku o zatočenim i nestalim osobama između Uprave za zatočene i nestale i Komisije Vlade Republike Srbije za nestale osobe, 30. lipanj 2009. (audio zapis),

www.vlada.hr/hr/naslovnica/priopcenja_za_javnost/2009/lipanj/potpredsje dnica_vlade_kosor_otvorila_sastanak_o_zato_cenim_i_nestalom_osobama/izjava_ivana_grujica_predsje dnika_povjerenstva_vlade_rh_za_zatocene_i_nestale.

¹⁴⁹ Pisani odgovor primljen od predstavnika Komisije za nestala lica Vlade Republike Srbije, Beograd, 23. veljače 2010.

¹⁵⁰ Pisani odgovori primljeni od predstavnika Komisije za nestala lica Vlade Republike Srbije, Beograd, 23. februar 2010.

ne ulaze cifre koje se odnose na ekshumaciju kosovskih Albanaca pronađenih u grobnicama u Srbiji u prvoj polovini decenije). Poslednji put su ekshumacije na teritoriji Srbije obavljene u maju 2007. godine na području Kovina, Pančeva i Smedereva, i tom prilikom su ekshumirana 23 lica.¹⁵¹

Na spisku lica koje Republika Srbija potražuje u Republici Hrvatskoj nalaze se dve grupe lica. Najpre, tu su nestali državljani Republike Srbije i druga lica za koja su porodice podnele zahtev za traženje preko bivšeg jugoslovenskog Crvenog krsta. Krajem 2009. godine, na ovom spisku su se nalazila imena 403 lica. Osim toga, Komisija za nestale pri Vladi Republike Srbije aktivno se bavi pitanjima vezanim za nestale etničke Srbe – državljane Hrvatske, imajući u vidu da najveći broj njihovih porodica živi kao izbegla lica u Srbiji, a mnogi su već trajno regulisali svoj građanski status na teritoriji Srbije. U ovoj kategoriji se krajem 2009. godine nalazio, prema evidencijama kojima je raspolagala Komisija za nestale, značajno veći broj lica od 1.200, koliko je bilo prijavljeno Međunarodnom komitetu Crvenog krsta.¹⁵² U toku 2009. godine, u Zavodu za sudsku medicinu u Zagrebu identifikovano je 47 posmrtnih ostataka iz obe kategorije nestalih lica.¹⁵³

Krajem 2009. godine, 99 državljana Srbije je imalo status nestalih na prostoru BiH. U toku godine, nadležni organi u BiH su, na osnovu pozitivnog DNK izveštaja, Srbiji predali tela četiri njena državljanina. Konačna identifikacija je obavljena na Vojnomedicinskoj akademiji u Beogradu, u prisustvu članova porodice.¹⁵⁴

Kada je reč o Srbima i drugim nealbancima koji su nestali na Kosovu i čija sudbina nije razrešena, Komisija za nestala lica Vlade Republike Srbije je krajem 2009. godine imala podatke za 537 takvih lica. Prema navodima kosovske Komisije za nestala lica, međutim, broj nealbanača čija tela još uvek nisu pronađena bio je oko 400.¹⁵⁵ Tokom godine, 19 tela nestalih nealbanača je identifikovano i predato porodicama, s tim da je sedam od 19 tela sahranjeno na samom Kosovu. Ukupno devet posmrtnih ostataka Srba i nealbanača je ekshumirano na Kosovu u 2009. godini.¹⁵⁶

Kosovo

Na Kosovu je u 2009. godini nastavljen trend iz prethodnih godina, kog karakteriše otkrivanje malog broja masovnih grobnica i mali broj identifikacija u odnosu na nestala lica čiji su posmrtni ostaci pronađeni.

Kao i u prethodnom periodu, za pretrage terena, ekshumacije grobnica i identifikacije nestalih lica na Kosovu bio je nadležan OMPF – Ured za nestala lica i forenziku.¹⁵⁷ OMPF ima status naučne institucije pri Ministarstvu pravde. Od decembra 2008. godine, misija EULEX je preuzela savetodavne, izvršne i funkcije vezane za monitoring u OMPF-u.¹⁵⁸ U aktivnostima OMPF-a obično učestvuje i neko od članova vladine Komisije za nestala lica. Međutim, glavna uloga kosovske Komisije sastoji se u prikupljanju informacija koje bi trebalo da dovedu do lociranja

¹⁵¹ *Ibid.*

¹⁵² *Ibid.*

¹⁵³ *Ibid.*

¹⁵⁴ *Ibid.*

¹⁵⁵ Intervju sa Prenkë Gjetajem, predsednikom Vladine komisije za nestala lica (Kosovo), mart 2010 godine, Priština/Priştinë.

¹⁵⁶ Pisani odgovori primljeni od predstavnika Komisije za nestala lica Vlade Republike Srbije.

¹⁵⁷ Intervju sa Prenkë Gjetajem, predsednikom Vladine komisije za nestala lica, mart 2010 godine, Priština/Priştinë.

¹⁵⁸ EULEX/OMPF, *Annual Activities Report; Reporting Period: 09 Dec. 2008- 08 Dec. 2009 (2010-OMPF-014)*, str. 8.

mesta na kojima se nalaze tela nestalih lica. Ova komisija predstavlja međuresorno nezavisno telo, s tim da su operativni deo posla u toku 2009. godine obavljale 4 osobe zaposlene u komisiji.¹⁵⁹

Na kraju godine, broj lica koja su se i dalje smatrala nestalim iznosio je 1.869.¹⁶⁰ Ovaj broj je zasnovan na podacima Međunarodnog komiteta crvenog krsta (MKCK). S obzirom da baza podataka MKCK ne uključuje podatke o etničkoj pripadnosti nestalih, kosovske vlasti nisu imale etnički presek nestalih lica.¹⁶¹ Međutim, Komisija za nestala lica Vlade Republike Srbije je krajem godine tragala za 537 lica (nealbanske nacionalnosti) nestalih na Kosovu.¹⁶² Ovu cifru je predstavnik kosovske Komisije smatrao previsokom, odnosno njegova procena je bila da oko 400 lica sa liste nestalih nisu bili etnički Albanci.¹⁶³

U toku godine, OMPF je identifikovao 63 tela. Osim toga, Ured je iz poznatih grobnica ekhumirao i ponovno identifikovao 43 osobe čija je identifikacija već urađena prethodnih godina.¹⁶⁴ Identifikaciju su obavljali OMPF i ICMP.¹⁶⁵ Procedura je podrazumevala da, nakon ekshumacije, OMPF šalje koštane uzorke kancelariji ICMP-ija na Kosovu, koji potom prosleđuje uzorke u laboratorije ICMP-ija u BiH radi upoređivanja sa krvnim uzorcima, ranije prikupljenim od članova porodica.¹⁶⁶

Krajem 2009. godine, u mrtvačnici u Prištini/Prishtinë nalazili su se posmrtni ostaci oko 375 lica (minimalna cifra), čiji identitet OMPF nije mogao prethodnih godina mogao da utvrdi.¹⁶⁷ Ovaj broj je ostao skoro neizmenjen u odnosu na 2008. godinu, jer, uprkos tome što su neka od lica identifikovana, u međuvremenu su ekshumirana nova tela koja su takođe pohranjena u mrtvačnicu, do utvrđivanja identiteta.¹⁶⁸ Posmrtni ostaci godinama ostaju u mrtvačnici jer se koštani uzorci uzeti iz njih ne poklapaju sa krvnim uzorcima koje su predale porodice nestalih lica na Kosovu.¹⁶⁹ Jedan razlog za to je činjenica da neke porodice nisu prijavile nestanak člana porodice, pa nisu ni dale svoje krvne uzorke koji bi sada mogli da posluže kao osnov za identifikaciju.¹⁷⁰ Isto tako, u periodu između 1999. i 2001. godine, identifikacije oko 2,000 osoba urađene su samo na osnovu sačuvane odeće i predmeta, što je verovatno dovelo do greški u identifikaciji.¹⁷¹ Stoga, neke porodice ne daju krv zato što smatraju da su njihovi članovi porodice već identifikovani.

OMPF je u toku godine ekshumirao posmrtne ostatke 101 osobe.¹⁷² Ukupno je OMPF sproveo 135 terenske operacije provere terena, iskopavanja, i ekshumacije tela.¹⁷³ Među lokacije na kojima je ekshumiran veći broj lica spada Gnjilane/Gjilan, gde je u toku godine ekhumirano 12 tela.¹⁷⁴

¹⁵⁹ Intervju sa Prenkom Gjetajem.

¹⁶⁰ Isto.

¹⁶¹ Intervju sa Idrizom Gashijem, portparolom Portparol Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (MKCK) na Kosovu, Marta 2010 godine, Priština/Prishtinë.

¹⁶² "Primopredaja posmrtnih ostataka", web stranica B92, 12. decembar 2009.,

www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2009&mm=12&dd=12&nav_category=64&nav_id=397879

¹⁶³ Intervju sa Prenkom Gjetajem.

¹⁶⁴ EULEX/OMPF, *Annual Activities Report; Reporting Period: 09 Dec. 2008- 08 Dec. 2009 (2010-OMPF-014)*, str. 9.

¹⁶⁵ Intervju sa Idrizom Gashijem.

¹⁶⁶ Intervju sa Prenkom Gjetajem.

¹⁶⁷ EULEX/OMPF, *Annual Activities Report; Reporting Period: 09 Dec. 2008- 08 Dec. 2009 (2010-OMPF-014)*, str. 8.

¹⁶⁸ Intervju sa Prenkom Gjetajem.

¹⁶⁹ EULEX/OMPF, *Annual Activities Report; Reporting Period: 09 Dec. 2008- 08 Dec. 2009 (2010-OMPF-014)*, str. 9.

¹⁷⁰ ICMP's recommendations to the last Working Group held in Belgrade on 3 June (referred to in the Statement of Ms. Patricia Pfister, ICMP Western Balkans Coordinator, Pristina, October 7th, 2009)

¹⁷¹ Intervju sa Prenkom Gjetajem.

¹⁷² EULEX/OMPF, *Annual Activities Report; Reporting Period: 09 Dec. 2008- 08 Dec. 2009 (2010-OMPF-014)*.

¹⁷³ Intervju sa Prenkom Gjetajem.

¹⁷⁴ Isto.

Radna grupa koju su predstavnici Srbije i Kosova osnovali 2003. godine u Beču, a čiji rad koordinirala MKCK, nastavila je da deluje i u toku 2009. godine, uprkos proglašenju kosovske nezavisnosti 2008. godine.¹⁷⁵ Grupa se tokom godine sastala dva puta u Prištini/Prishtinë i jednom u Beogradu.¹⁷⁶

Od 2006. godine, kada su na Kosovo vraćeni i poslednji posmrtni ostaci kosovskih Albanaca koji su do tada ekshumirani u Srbiji, nije više bilo predaje tela kosovskih Albanaca.¹⁷⁷ Poslednju pretragu tragom navoda o mogućim masovnim grobnicama uradili su 2007. godine UNMIK i organi Republike Srbije, na području Rudnice, uz samu granicu sa Kosovom, ali tom prilikom nisu nađeni tragovi masovne grobnice.

Kada je reč o etničkim Srbima nestalim na Kosovu, OMPF direktno predaje identifikovana tela članovima porodice koji sada žive u Srbiji, ali su predstavnici srbijanske komisije za nestala lica prisutni tom činu.¹⁷⁸ Prema izveštajima medija u Srbiji, u toku godine je OMPF predao 26 tela.¹⁷⁹

Crna Gora

Lica koja su nestala u oružanim sukobima na području bivše Jugoslavije, a koje potražuje Komisija za nestala lica pri Vladi Republike Crne Gore, uključuju crnogorske državljane i lica čiji su tražitelji, u vrijeme kad su prijavili njihov nestanak, imali prebivalište u Crnoj Gori. Prema objašnjenju predsednika Komisije, Crveni krst Crne Gore je u novembru 2008. godine preuzeo od regionalne misije Međunarodnog komiteta Crvenog krsta, sa sjedištem u Beogradu, dosijea i dokumentaciju za 66 nestalih lica; njih 45 je nestalo na Kosovu, 15 u BiH, i šest u Hrvatskoj.¹⁸⁰ U toku 2009. godine nije bilo ekshumacija i identifikacija lica sa spiska ovih osoba.¹⁸¹

Na teritoriji Crne Gore nije pronađeno nijedno tijelo državljana drugih zemalja, vezano za ratni sukob devedesetih na području bivše Jugoslavije, niti ima naznaka da se u Crnoj Gori nalaze lokacije na kojima bi mogla biti pronađena tijela nestalih.¹⁸²

S obzirom na to da su lica koja potražuje Crna Gora nestala na području drugih država na prostoru bivše Jugoslavije, od značaja je saradnja između komisije za nestala lica u Crnoj Gori i takvih komisija u drugim državama iz regije. U avgustu 2009. godine komisije Crne Gore i Srbije su na sastanku raspravljale o budućem usvajanju protokola o razmjeni informacija koje su značajne za rješavanje sudbine nestalih lica. Do kraja godine protokol nije potpisan. Ne postoje protokoli o saradnji ni sa komisijama drugih država u regionu.

Najpoznatiji primjer nestanka većeg broja državljana Crne Gore ili lica sa prebivalištem u Crnoj

¹⁷⁵ Intervju sa Idrizom Gashijem.

¹⁷⁶ Intervju sa Prenkom Gjetajem.

¹⁷⁷ Intervju sa Idrizom Gashijem; Intervju sa Prenkë Gjetajem.

¹⁷⁸ Intervju sa Valerie Brassey, mart 2010., Priština/Prishtinë.

¹⁷⁹ "Primopredaja posmrtnih ostataka", *web stranica B92*, 12. decembar 2009.,

www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2009&mm=12&dd=12&nav_category=64&nav_id=397879

¹⁸⁰ Odgovor emailom Veselina Vukčevića, predsjednika Komisije Vlade Republike Crne Gore za nestala lica, dostavljen Fondu za humanitarno pravo, 29. april 2010.

¹⁸¹ Telefonski intervju sa Dejanom Bojanićem, koordinatorom za traženje nestalih lica Crvenog krsta Crne Gore, 13. avgust 2010.

¹⁸² *Ibid.*

Gori odnosi se na otmicu devet lica 27. februara 1993. godine na željezničkoj stanici Štrpci (BiH), od strane bosanskih Srba - pripadnika vojne jedinice *Osvetnici*. Osim devetorice građana Crne Gore, među kidnapovanim je bilo i 10 građana Srbije.¹⁸³ Do kraja 2009. godine nije pronađeno nijedno tijelo nestalih državljana Crne Gore.¹⁸⁴ Međutim, nadležne institucije u BiH su početkom 2009. godine pronašle, a u septembru identifikovale posmrtnu ostatku (glavu) Halila Zupčevića, koji je prije otmice u Štrpcima živio u Rožajama (Crna Gora) kao izbjeglica iz Trebinja (BiH).¹⁸⁵

Makedonija

U toku sukoba 2001. godine nestale su, prema podacima Međunarodne komisije za nestala lica, 22 osobe.¹⁸⁶ Međunarodni komitet crvenog krsta je krajem 2009. godine još uvek smatrao 14 osoba nestalim.¹⁸⁷ Do smanjenja broja nestalih došlo je usled identifikacije više pronađenih posmrtnih ostataka tokom perioda 2001.-2005. godine, pri čemu je identifikaciju uradila Međunarodna komisija za nestala lica.

Međutim, stav makedonskih vlasti je da se kao relevantna može uzeti samo identifikacija posmrtnih ostataka koju urade makedonski sudovi. S obzirom da domaći sudovi nisu imali materijalnih sredstava za identifikaciju nekih od posmrtnih ostataka pronađenih u prvoj polovini decenije, zvanični podaci Ministarstva unutrašnjih poslova o nestalima sadrže brojeke koje su više u odnosu na brojeve koje koriste međunarodne organizacije.¹⁸⁸

U oktobru 2009 godine, članovi speleološkog društva *Peoni* su pronašli posmrtnu ostatku tri tela u jami dubokoj oko 100 metara u okviru Državnog rezervata Jasen. Rezervat je do 2005. godine bio pod kontrolom vojske i policije. Institut za sudsku medicinu pri Medicinskom fakultetu Skoplju je uradio DNK analizu i preliminarno utvrdio da su posmrtni ostaci stari od 5 do 15 godina.¹⁸⁹ Do kraja godine nije bio utvrđen identitet ekshumiranih.

U Makedoniji ne postoji specijalizovano državno telo koje bi se bavilo potragom za preostalim nestalim licima. Vlada je u decembru 2003. godine donela odluku da formira Koordinativno telo koje bi se tim pitanjem bavilo, ali to telo nikad nije počelo sa radom.

¹⁸³ Imena svih otetih putnika mogu se naći u izveštaju Komisije Skupštine Republike Crne Gore za prikupljanje informacija o otmici putnika iz voza br. 671 izvršenoj u Štrpcima, pod nazivom *Primjedbe na istražni postupak*, od 14. juna 1996. godine, reprodukovanom u Fond za humanitarno pravo, *Otmica u Štrpcima: Analiza suđenja za ratni zločin, Činjenice, pravna pitanja i političke implikacije* (Beograd, 2003), str. 175-176, www.hlc-rc.org/uploads/editor/Strpci.pdf.

¹⁸⁴ Pisani odgovor Veselina Vukčevića, 29. april 2010.

¹⁸⁵ "Prvi trag", *Forum* (glasilo Bošnjaka/Muslimana u Crnoj Gori), br. 12, oktobar-novembar 2009, str. 7, www.forumbosnjaka.com/arhiva/Forum-12.pdf.

¹⁸⁶ International Commission on Missing Persons, *Second Periodic Report of the Former Yugoslav Republic of Macedonia on the International Covenant on Civil and Political Rights: Statement by the International Commission on Missing Persons*, 10. mart 2008., www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/ngos/ICMP.pdf, para. 3.

¹⁸⁷ International Committee of the Red Cross, *ICRC ANNUAL REPORT 2009*, str. 293, [www.icrc.org/Web/eng/siteeng0.nsf/htmlall/western-balkans-icrc-annual-report-2009/\\$File/icrc-annual-report-2009-western-balkans.pdf](http://www.icrc.org/Web/eng/siteeng0.nsf/htmlall/western-balkans-icrc-annual-report-2009/$File/icrc-annual-report-2009-western-balkans.pdf).

¹⁸⁸ Prema podacima koje je u junu 2010. godine izneo Ivo Kotevski, portparol Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) Republike Makedonije, 13 Makedonaca i 6 Albanaca i dalje su se vodili kao nestali.

¹⁸⁹ Saše Dimovski, "U rezervatu jama pronađeni čovečke ostatke", *Fokus* (Skoplje), 5. oktobar 2009. (citirana izjava profesora Alekseja Dume, direktora Instituta za sudsku medicinu u Skoplju).

Parlamentarne rasprave o ratnim zločinima

U raspravama koje su 2009. godine vođene u parlamentima post-jugoslovenskih država, izlaganja poslanika bila su umerenija i izražavala su nešto veće uvažavanje stradanja drugih nego što je bio slučaj prethodnih godina. Ipak, izvestan broj poslanika, iz ekstremističkih stranaka, i dalje je negirao zločine iz devedesetih godina, veličao osobe optužene ili osuđene za te zločine, i preterivao u prikazivanju stradanja sopstvenog naroda. U ovome su se naročito negativno istakli predstavnici Srpske radikalne stranke u parlamentu Srbiju, a u nešto manjoj meri i poslanici Nove srpske demokratije u Skupštini Crne Gore, kao i zastupnici Hrvatskog Demokratskog Saveza Slavonije i Baranje u Saboru Hrvatske.

Predstavnici ostalih stranaka, bližih političkom centru, uglavnom su se udržavali od učešća u raspravama o ratnim događajima. Kada su govorili o temama vezanih za devedesete, nisu poricali zločine nad pripadnicima drugih naroda niti su umanjivali razmere istih. Osim toga, pozivali su na potrebu kažnjavanja za zločine nezavisno od toga ko ih je počinio. Ipak, u većini istupa bilo je uočljivo stavljanje akcenta na stradanja kroz koje su prošli pripadnici naroda kojem govornici pripadaju, odnosno na zločine koje su činili pripadnici drugih naroda.

U parlamentima Bosne i Hercegovine (BiH), Hrvatske, Crne Gore, i Srbije, u toku godine su pokretane inicijative za usvajanje rezolucije kojom bi parlament osudio genocid u Srebrenici. Skupština Crne Gore usvojila je 9. jula takav dokument, a Hrvatski sabor je to učinio dan kasnije. Sličnu inicijativu su u Parlamentarnoj skupštini BiH blokirali poslanici iz redova srpskog naroda. Slično tome, Skupština Srbije nije podržala inicijativu poslanika iz redova ne-nacionalističke opozicije o osudi genocida u Srebrenici.

Bosna i Hercegovina

Tri teme su tokom 2009. godine dominirale raspravama u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH na temu ratnih zločina: odnos prema zločinu u Srebrenici u julu 1995. godine, različita gledanja na ratna dešavanja u Sarajevu i Tuzli, i spremnost srpskih i bošnjačkih političkih elita u BiH da priznaju zločine počinjene nad pripadnicima drugih naroda. U Domu naroda, drugom od dva doma Parlamentarne skupštine, nije bilo značajnijih rasprava koje bi se direktno odnosile na ove teme.

Bošnjački poslanici su u više navrata – u martu, maju, i julu – predlagali da Predstavnički dom razmotri donošenje odluke o proglašenju 11. jula, dana kada je 1995. godine Srebrenica pala u ruke vojske bosanskih Srba, Danom sjećanja na žrtve Srebrenice. Međutim, poslanici iz redova srpskog naroda su svaki put glasali protiv prijedloga i time sprečili njegovo usvajanje. Na sjednici 4. marta, poslanik Sadik Ahmetović (Stranka demokratske akcije - SDA) je svoj prijedlog da parlament usvoji zakon o obilježavanju 11. jula kao Dana sjećanja na žrtve genocida obrazložio time da je Evropski parlament početkom godine rezolucijom osudio zločin u Srebrenici, pa bi bilo prirodno da to učini i BiH kao država u kojoj “svi političari redom ... imaju opredjeljenje kad je u pitanju vanjskopolitički cilj BiH da BiH u što bržem roku bude članica EU.”¹⁹⁰ Martin Raguž (Hrvatska demokratska zajednica 1990 – HDZ 1990) je podržao Ahmetovićev prijedlog, ukazujući na to da Rezolucija Evropskog parlamenta sadrži poziv na institucionalizaciju godišnjice srebreničkog

¹⁹⁰ Transkript 47. sjednice Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH održane 4. marta 2009. godine, str. 86.

genocida.¹⁹¹ Denis Bećirović (Socijal-demokratska partija - SDP) je predložio da Predstavnički dom podrži tekst Rezolucije Evropskog parlamenta o Srebrenici, dostavi svim izabranim zvaničnicima zakonodavne, izvršne i sudske vlasti na državnom, entitetskom, kantonalnom i općinskom nivou tekst Rezolucije, i pozove države Zapadnog Balkana da i one, u što kraćem roku, podrže taj tekst.¹⁹² Iako se poslanici iz redova srpskog naroda nisu na sjednici 4. marta protivili ovim argumentima, u glasanju su podržali samo “primanje k znanju” informacije o Rezoluciji Evropskog parlamenta, ali ne i prijedloge Sadika Ahmetovića i Denisa Bećirovića.¹⁹³ Na sjednicama održanim 13. maja, 8. jula i 22. jula nije bilo rasprave o prijedlozima Adema Huskića (Stranka za BiH) i Sadika Ahmetovića da se 11. jul proglasi Danom sjećanja na žrtve Srebrenice, jer su poslanici iz reda srpskog naroda svojim glasovima spriječili da prijedlozi uopšte uđu u dnevni red zasijedanja.¹⁹⁴ Denis Bećirović je nakon glasanja 8. jula, tri dana uoči obilježavanja zločina u Srebrenici, prokomentarisao da su “oni koji to nisu danas podržali poslali jednu neprimjerenu, nemoralnu, pa ... i sasvim sigurno skandaloznu poruku”.¹⁹⁵

Poslanici su, zavisno od etničke pripadnosti, iskazali različite stavove o broju žrtava u Srebrenici. Bakir Izetbegović je ustvrdio da je vojska bosanskih Srba u julu 1995. godine “ubila 12.000 nećijih sinova za dva dana”, na šta je Branko Dokić (Partija demokratskog progresa – PDP) reagovao riječima “Potpuno, potpuno netačno!”¹⁹⁶

Srpski i bošnjački poslanici su nisu složili u interpretaciji događaja u Sarajevu za vrijeme rata i neposredno nakon njegovog završetka. Milica Marković (SNSD) se pozvala na “određene informacije i podatke [koji] govore da je u Sarajevu stradalo preko 6.000 Srba”. Ona pri tome nije tvrdila da su ti podaci nesumnjivo tačni, već je zamjerila Tužilaštvu BiH da nije utvrdilo koliko je Srba zaista izgubilo život – što je, po mišljenju Markovićke, bio zadatak Tužilaštva.¹⁹⁷ Bakir Izetbegović je na ovo reagovao tvrdeći da je u Sarajevu stradalo “preko 2.000 Srba, od toga preko 200 srpske djece koje su ubile granate. Zna se čije – s ovih brda!”¹⁹⁸ (Izetbegović je ovdje imao u vidu vojsku bosanskih Srba koja je tokom rata granatirala Sarajevo sa brda i planina koje okružuju grad). Poslanici su iznijeli i svoje viđenje razloga zbog kojih su Srbi iz Sarajeva masovno napustili grad nekoliko mjeseci nakon okončanja rata, odnosno nakon što je Dejtonskim sporazumom određeno da Grbavica i neki drugi dijelovi grada koji su dotle bili pod srpskom kontrolom treba da pripadnu Federaciji BiH. Slavko Jovičić (Stranka nezavisnih socijaldemokrata Republike Srpske – SNSD) je masovni egzodus objasnio “psihozom i panikom” koja je zavládala kada su se Srbi iz tih dijelova grada suočili sa time da bi trebalo da žive sa onima sa kojima su “ratovali do prije dva mjeseca”. Prema Jovičiću, svako ko je odselio učinio je to tako što je “donio svoju privatnu odluku i shvatio da je nemoguće da ostane u toj sredini, jer je rat završen prije dva mjeseca”.¹⁹⁹ Jovičiću je odgovorio Ekrem Ajanović (Stranka za BiH) tvrdnjom da je “njih 150 hiljada, nažalost, otišlo kada su vidjeli Dejtonski sporazum. To je prava istina. Ja sam jedne prilike i u ovome domu rekao da kada sam išao ulicom pješke od Veterinarskog fakulteta prema *Holiday innu* [hotelu u Sarajevu]

¹⁹¹ Isto, str. 88.

¹⁹² Isto, str. 87.

¹⁹³ Isto, str. 127-9.

¹⁹⁴ Transkript 53. sjednice Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH održane 13. maja 2009. godine, str. 2; transkript 57. sjednice Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH održane 8. jula 2009. godine, str. 32; i, transkript 58. sjednice Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH održane 22. jula 2009. godine, str. 173.

¹⁹⁵ Transkript 57. sjednice Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH održane 8. jula 2009. godine, str. 135.

¹⁹⁶ Transkript 55. sjednice Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH održane 10. juna 2009. godine, str. 50-1.

¹⁹⁷ Isto, str. 49.

¹⁹⁸ Isto, str. 50.

¹⁹⁹ Transkript 50. sjednice Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH održane 1. aprila 2009. godine, str. 66-7.

mene je duša bolila kada sam vidio kada je gorila cijela Grbavica, a već je završio rat i Dejtonski sporazum bio potpisan.”²⁰⁰

Etničke razlike su došle do izražaja i u raspravi 30. septembra, podstaknutoj presudom za ratne zločine koju je dva dana ranije donio Okružni sud u Beogradu. Sud je osudio na 12 godina zatvora Iliju Jurišića, državljanina BiH, zbog navodnog izdavanja naredjenja za napad na kolonu JNA koja se 18. maja 1992. godine povlačila iz Tuzle. Prema Slavku Jovičiću, tada je “neko poubijao ljude nedužne, golobrade, koji su se mirno povlačili” i za to “mora da odgovara”.²⁰¹ Nasuprot tome, Denis Bećirović je tvrdio da je Jurišić samo “prenio defanzivnu naredbu – na vatru odgovori vatrom. Treba postaviti pitanje – šta je Ilija Jurišić trebao uraditi i oni koji su branili Tuzlu 1992. godine?”.²⁰² Lazar Prodanović (SNSD) je u osvrtnu na riječi Denisa Bećirovića ustvrdio slijedeće: “Niste me nikada u ovom domu uvjerali niti jednom rečenicom da jasno kažete da je Tuzlanska kolona zločin koji je neko učinio.”²⁰³

Na nekim od zasjedanja Predstavničkog doma poslanici su izricali opšte ocjene o obimu odgovornosti koju nose različite strane u oružanom sukobu u prvoj polovini devedesetih. Na sjednici 10. juna, na kojoj su srpski poslanici tvrdili da Tužilaštvo BiH u izboru predmeta za procesuiranje ratnih zločina zanemaruje zločine počinjene protiv Srba, Sadik Bahtić (Stranka za BiH) je insistirao da “ne možemo praviti ovdje da su svi isti, da je bilo isto zločina. Zna se dobro ko je počeo rat, zna se dobro koliko je bilo logora na jednoj strani, zna se koliko je ubijeno”.²⁰⁴ Na sjednici sa sličnom temom, održanoj 2. septembra, Bakir Izetbegović (SDA) je istakao “činjenicu da Bošnjaci, koji su bili ponajviše u Armiji BiH, za četiri godine rata nisu napravili zločina koliko su doživjeli za jedan sat pokolja u Srebrenici. ... To je tako. I to se onda tako očituje i kroz suđenje. Ne može biti drugačije. I ne može se tu napraviti paritet nasilu, uzaludno je. Bošnjaci nisu napravili ni Srebrenicu, ni Keraterm, razumijete, ni Luku Brčko, niti pokolj u Kozarcu, da ne nabrajam dalje.... I nema, i ne treba da se ljute ljudi koji su masovno pravili zločine zato što sad idu masovno u zatvor.”²⁰⁵ Oni srpski poslanici koji su odgovarali na ove istupe poslanika-Bošnjaka nisu osporavali da su zločini na srpskoj strani bili naročito brojni. Jedan poslanik, Mirko Okolić (Srpska demokratska stranka - SDS), je takvu tvrdnju gotovo eksplicitno prihvatio “Neka je tamo hiljadu Srba, tri Bošnjaka i ne znam koliko Hrvata, to uopšte nije tema niti je to sporno. ... Dalje, ja se slažem da je zločina bilo različitih. Ne može vjerovatno biti isto zločina u BiH za vrijeme rata.”²⁰⁶ Međutim, srpski poslanici su tvrdili da drugi u BiH – pre svega Tužilaštvo BiH i neki poslanici u parlamentu – ne prihvataju da su zločine činili i drugi, i da su Srbi takođe bili žrtve zločina.

Hrvatska

U tijeku 2009. godine, jedina rasprava u Hrvatskom saboru u kojoj su zastupnici i zastupnice izražavali svoje viđenje događaja iz razdoblja oružanog sukoba u Hrvatskoj od 1991. do 1995. godine održana je 20. svibnja. Sabor je sa 79 glasova "za", 1 "protiv", 1 "suzdržan", donio odluku kojom se potvrđuje Odluka Mandatno-imunitetnog povjerenstva Sabora o ukidanju imuniteta

²⁰⁰ Isto, str. 71.

²⁰¹ Transkript 61. sjednice Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH održane 30. septembra 2009. godine, str. 24.

²⁰² Isto, str. 9.

²⁰³ Isto, str. 25.

²⁰⁴ Transkript 55. sjednice Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH održane 10. juna 2009. godine, str. 39.

²⁰⁵ Transkript 59. sjednice Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH održane 2. septembra 2009. godine, str. 90.

²⁰⁶ Isto.

zastupniku Branimiru Glavašu, te davanju odobrenja za pritvor protiv Glavaša po zahtjevu Županijskog suda u Zagrebu.²⁰⁷ Županijski sud je 8. svibnja 2009. godine u prvostupanjskom postupku osudio Glavaša na deset godina zatvora zbog ratnog zločina protiv civilnog stanovništva. Odlukom Sabora stvoren je pravni osnov za pritvaranje Glavaša do pravosnažnosti presude, s tim da je nekoliko dana prije sjednice Sabora Glavaš pobjegao u BiH i tako postao nedostupan hrvatskom pravosuđu.

U raspravi koja je prethodila usvajanju odluke, Boro Grubišić iz Hrvatskog Demokratskog Saveza Slavonije i Baranje (HDSSB), stranke kojoj pripada i sam Glavaš, nazvao je osuđenog Glavaša „mučenikom“. Grubišić je zamjerio hrvatskom odvjetništvu i sudovima što nisu procesuirali nikoga, sa srpske strane, za granatiranje Osijeka, Vukovara, Vinkovaca, i Slavanskog broda. Po Grubišiću, to i presuda Glavašu pokazuje da je pravda selektivna, i da su ljudi na vlasti „nemarni i zli gospodari naroda, kojemu oduzimaju pravo na pravednu zadovoljštinu za smrt naše djece i nevinih u Slavoniji koja je toliko trpjela od velikosrpske agresije“. Grubišić je osporio dio iz presude Glavašu koji spominje „oružane sukobe“, jer, po Grubišiću, radilo se o agresiji, a ne oružanom sukobu, terminu koji, prema riječima HDSSB-ovog zastupnika, ima konotaciju „sitnih čarki“. Damir Kajin, u ime Kluba zastupnika Istarskog demokratskog saveza (IDS), rekao je da je Hrvatska bila žrtva agresije, ali da svaki zločin treba procesuirati, bez obzira na to tko ga je učinio. Još nekoliko zastupnika je sudjelovalo u raspravi, ali u svojim izlaganjima nisu iznosili stavove o ratnim događajima i zločinima.²⁰⁸

Hrvatski Sabor je 10. srpnja proglasio 11. srpnja danom sjećanja na genocid u Srebrenici. Usvajanju odluke nije prethodila rasprava. Za odluku su glasala 102 zastupnika i zastupnice, jedan je bio suzdržan, a nitko nije glasao protiv.²⁰⁹ Odluka Sabora se poziva na Rezoluciji o Srebrenici od 15. siječnja 2009. godine, kojom je Europski parlament predložio da se u cijeloj Europskoj uniji 11. srpanj proglasi Danom sjećanja na genocid u Srebrenici, a pozvao je i države zapadnog Balkana da učine to isto.²¹⁰

Srbija

Među poslasticima u Narodnoj skupštini Republike Srbije, pripadnici opozicione Srpske radikalne stranke (SRS) najčešće su tokom 2009. godine govorili o temama vezanim za oružane sukobe devedesetih godina na području bivše Jugoslavije. U svojim istupima, radikali su umanjivali stvarne dimenzije ratnih zločina počinjenih protiv nesrba u BiH i na Kosovu, iznosili su preuveličane cifre o broju stradalih Srba, i slavili su srpske vojne i političke lidere koji su pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju (MKTJ) optuženi za ratne zločine.

U ovom pogledu, predstavnici SRS nastavili su da u parlamentu postupaju na isti način kao i u prethodnim godinama. Međutim, za razliku od onoga što se dešavalo ranije, oni su uglavnom ostali izolovani u ekstremističkim nastupima, jer su poslanici Socijalističke partije Srbije – koji su prethodnih godina u Skupštini govorili na sličan način kao i radikali – u julu 2008. godine ušli u koalicionu vladu Republike Srbije i od tada su napustili ekstremno-nacionalistički diskurs. Osim

²⁰⁷ Zapisnik Jedanaeste sjednice Hrvatskog sabora, održane 20., 21. i 22. svibnja, 3., 4., 5., 17., 18., 19., 23., 24. i 30. Lipnja [2009.], str. 34-35, www.sabor.hr/fgs.axd?id=14702.

²⁰⁸ TV snimak rasprave u Hrvatskom saboru o Izvješću Mandatno – imunitetnog povjerenstva, 20. svibanj 2009., <http://itv.sabor.hr/video/default.aspx?VideoID=6782>, također i <http://itv.sabor.hr/video/default.aspx?TockaID=3638>.

²⁰⁹ Vidjeti Hrvatski sabor - Informacijsko-dokumentacijska služba, *Podaci o aktu (Prijedlog odluke o proglašenju 11. srpnja Danom sjećanja na genocid u Srebrenici)*, http://infodok.sabor.hr/Reports/KarticaAktaFrm.aspx?zak_id=21472.

²¹⁰ Odluka o proglašenju 11. srpnja Danom sjećanja na genocid u Srebrenici, *Narodne novine*, br. 83/2009.

toga, sama SRS je u oktobru 2008. godine doživela unutrašnji rasep, pri čemu je veći deo stranke prešao u novonastalu Srpsku naprednu stranku. Poslanici Srpske napredne stranke su u toku 2009. godine napustili argumente i vokabular koje su prethodnih godina, tada kao članovi SRS, koristili u parlamentu. Stoga je ekstremizam radikala u Skupštini delovao izolovanije i manje relevantan nego u bilo kojoj prethodnoj fazi delovanja srpskog parlamenta.

Uprkos činjenici da je, u odnosu na situaciju iz prethodnih godina, u poslaničkom tretiranju tema koje se odnose na ratne zločine postao marginalniji, nacionalistički ekstremizam je ozbiljno urušavao kredibilitet Skupštine, najvišeg organa vlasti u Srbiji kao parlamentarnoj republici. Poslanici stranaka koje čine vladajuću koaliciju (Demokratska stranka, G17, Socijalistička partija Srbije, Socijaldemokratska partija, Srpski pokret obnove, Partija ujedinjenih penzionera Srbije i Jedinstvena Srbija) nisu reagovali na neumerene tvrdnje poslanika SRS, pa tako nisu ni dovodili u pitanje neistine i proizvoljnost u istupima radikala. S obzirom na to da je jedan od kanala državne televizije tokom godine direktno prenosio zasedanja Skupštine, neosporene tvrdnje radikala su kod dela javnosti poprimale status neupitnih istina.

Radikali su u više navrata umanjivali stvarne dimenzije ratnih zločina koje su devedesetih godina pripadnici srpskih formacija činili protiv pripadnika drugih naroda, ili su sasvim poricali da su zločini počinjeni. Vjerica Radeta (SRS) je ocenila „strašnom“ presudu MKTJ od 26. februara 2009. godine protiv vojnih, policijskih i političkih lidera iz Srbije za zločine protiv kosovskih Albanaca 1999. godine, pri čemu je zločine nazvala „navodnim“. Radeta je kao „navodne“ okvalifikovala i zločine protiv Bošnjaka na teritoriji opštine Zvornik, iz 1992. godine.²¹¹ Glavnu metu osporavanja od strane radikala predstavljali su zločini protiv Bošnjaka iz Srebrenice, počinjeni od strane Vojske Republike Srpske u julu 1995. godine, za koje su MKTJ i Međunarodni sud pravde utvrdili da predstavljaju genocid. Iako je MKTJ ustanovio da je u julu 1995. godine na području Srebrenice ubijeno više od 7.000 Bošnjaka, Milovan Radovanović je tvrdio da je broj ubijenih u stvari „oko 1.800 i nešto“.²¹² Prema rečima Dušana Marića, u Srebrenici je oko 2.000 Bošnjaka poginulo u borbi, većina njih „uglavnom u tri godine žestokog ratovanja“, a ne u julu 1995. godine; uz to, srpski vojnici su „u znak odmazde streljali nekoliko stotina zarobljenih muslimanskih vojnika“ u leto 1995. godine.²¹³ Nakon što je, u januaru 2009. godine, Evropski parlament usvojio rezoluciju u kojoj se kaže da je na području Srebrenice ubijeno više od 8.000 Bošnjaka i preporučio svim parlamentima u Evropskoj uniji i u državama zapadnog Balkana da usvoje sličnu rezoluciju, poslanici SRS su rezoluciju nazvali „sramnom“,²¹⁴ odnosno „istorijskom sramotom“.²¹⁵

Istovremeno sa iskrivljenim predstavljanjem genocida nad Bošnjacima u Srebrenici, poslanici SRS su iznosili brojne tvrdnje čiji je cilj bio da pokažu kako su zločini nad Srbima bili jednako brojni i teški kao zločini nad žrtvama iz reda drugih naroda, ili čak brojniji. Dušan Marić je tako insistirao da je „do sada na području Podrinja [koje obuhvata i Srebrenicu] sahranjeno 3.356 Srba. Na istom području je do sada sahranjeno manje od 3.000 muslimanskih žrtava“.²¹⁶ Marić je utvrdio da, od zločina nad Bošnjacima u Srebrenici i oko Srebrenice, nije „ništa manji zločin koji je počinjen u Podrinju, ... zločin masovnog klanja srpskog stanovništva, uglavnog civilnog stanovništva, koji su upravo ti vojnici Naser Orića prethodno počinili“.²¹⁷ (U stvari, cifra od 3.356 sahranjenih Srba nema nezavisnu verifikaciju. Cifra od 3.000 sahranjenih žrtava genocida 1995. godine u Srebrenici,

²¹¹ Vjerica Radeta (SRS), transkript sednice Skupštine Srbije, 21. maj 2009.

²¹² Milovan Radovanović (SRS), 19. januar 2009.

²¹³ Dušan Marić (SRS), 23. jul 2009. Iste tvrdnje Marić je izneo na sednici Skupštine 9. oktobra 2009. godine.

²¹⁴ Dušan Marić (SRS), 22. januar 2010.

²¹⁵ Marina Raguš (SRS), 22. januar 2010.

²¹⁶ Dušan Marić (SRS), 22. januar 2009.

²¹⁷ Dušan Marić (SRS), 23. jul 2009.

koja se odnosila na period zaključno sa julom 2008. godine, ne dokazuje da je ukupni broj ubijenih Bošnjaka manji od onog koji je utvrđen presudama MKTJ (više od 7.000), jer su snage bosanskih Srba, posle streljanja hiljada Bošnjaka i njihovog sahranjivanja, iskopavale grobnice i odvozile tela na lokacije koje su ostale nepoznate i 15 godina nakon rata. Osim toga, više stotina eskhumiranih delova tela nalazi se u mrtvačnici u Tuzli, pri čemu su brojni delovi identifikovani ali porodice žrtava ne žele da se obavi sahrana dok se posmrtni ostaci tela ne kompletiraju.)

Tvrđnje poslanika SRS i opozicione stranke *Nova Srbija* o razmerama stradanja Srba odnosile su se na tri lokacije: Podrinje (Srebrenica, Bratunac i okolne opštine u BiH), Sarajevo, i delove Hrvatske koji su u toku rata 1991-95. bili pod kontrolom Srba. Cifre koje su iznosili radikali i Aleksandra Janković iz *Nove Srbije*, a koje se odnose na broj poginulih i proteranih lica, bile su proizvoljne, što je vidljivo i iz velikih razlika u ciframa koje su ovi poslanici navodili.

Dušan Marić je 23. jula tvrdio da su bošnjačke snage ubile 3.200 Srba u Podrinju i dodao da se radilo o “uglavnom civilnom stanovništvu”; nekoliko meseci kasnije, isti poslanik je u Skupštini rekao da je ubijeno “oko 3.300 pripadnika srpskog naroda; među ubijenima je bilo više od 1.000 srpskih civila”.²¹⁸ Marina Raguš (takođe iz SRS) je u martu tvrdila da je “nevino postradalih Srba u periodu ratova 1992-1995. na teritoriji Srebrenice - 6.387”,²¹⁹ da bi u julu iznela cifru od “3.028 nevino postradalih Srba u Srebrenici u periodu 1992-1995. godine”.²²⁰

Velike razlike karakterisale su i navode nacionalističkih poslanika o broju Srba koji su napustili Hrvatsku nakon vojnih operacija “Bljesak” i “Oluja”, 1995. godine. Marina Raguš je sredinom marta izjavila da je “negde oko 400.000 Srba proterano”,²²¹ samo dve nedelje kasnije, ista poslanica je rekla da broj izbeglih “premašuje 450 hiljada”.²²² Nataša Jovanović, takođe iz SRS, u junu je rekla da su “ustaški zlikovci” u akcijama “Bljesak” i “Oluja” proterali “preko pola miliona naših sunarodnika”.²²³ Prema navodu Aleksandre Janković, iz *Nove Srbije*, “putem vojnih operacija Bljesak i Oluja 1995. godine je proterano 250.000 krajiških Srba sa vekovnih ognjišta”.²²⁴

Ogromne razlike su postojale i u brojevima koje su nacionalistički poslanici iznosili govoreći o Srbima koji su u toku rata izgubili život u Sarajevu. Prema tvrdnji Marine Raguš, u Sarajevu je stradalo 6.635 Srba,²²⁵ prema navodu Gordane Pop-Lazić (SRS) broj stradalih Srba je “više od 5.500”,²²⁶ a Dušan Marić se pozvao na spiskove koji pokazuju da je u Sarajevu “ubijeno oko 3.200 srpskih civila a da ne pominjem oko 5.000 vojnika”.²²⁷ Nijedan od ovih poslanika, kao ni bilo ko drugi ko je slušao njihova izlaganja u parlamentu, nije pomenuo da je veliki broj Srba u stvari ubijen u napadima od strane srpskih snaga koje su držale grad pod opsadom od aprila 1992. godine do kraja rata.

Poslanici SRS i *Nove Srbije* su se istakli i veličanjem Radovana Karadžića i Ratka Mladića, političkog odnosno vojnog lidera Republike Srpske, za koje postoje uverljivi dokazi da su odgovorni za brojne ratne zločine koje su snage bosanskih Srba učinile tokom rata u BiH. Prema rečima Aleksandra Martinovića (SRS), Ratko Mladić je “bio, pre svega, veliki čovek, veliki vođa i

²¹⁸ Isto; Dušan Marić (SRS), 9. oktobar 2009.

²¹⁹ Marina Raguš (SRS), 19. mart 2009.

²²⁰ Marina Raguš (SRS), 22. jul 2009.

²²¹ Marina Raguš (SRS), 19. mart 2009.

²²² Marina Raguš (SRS), 2. april 2009.

²²³ Nataša Jovanović (SRS), 3. jun 2009.

²²⁴ Aleksandra Janković (Nova Srbija), 22. oktobar 2009.

²²⁵ Marina Raguš (SRS), 2. april 2009.

²²⁶ Gordana Pop-Lazić (SRS), 24. jul 2009.

²²⁷ Dušan Marić (SRS), 9. oktobar 2009.

veliki junak „... uvek je naređivao da se poštuje zakon, da se humano postupa sa ratnim zarobljenicima, sa civilima, itd.”.²²⁸ Aleksandra Janković je za Radovana Karadžića utvrdila da je “proslavio to prezime [Karadžić] u srpskom narodu”.²²⁹ Milan Avramović (SRS) je Mladića i Karadžića proglasio “srpskim junacima”.²³⁰

Nasuprot ovim brojnim ispadima čiji je cilj bio iskrivljavanje istine o ratnim zločinima i veličanje zločinaca, poslanici iz redova nenacionalističke opozicije su pokušavali, iako retko, da ukažu na značaj prihvatanja činjenica i potrebu prihvatanja odgovornosti za počinjene zločine. U dva navrata su inicirali usvajanje rezolucije kojom bi Skupština osudila genocid u Srebrenici, ali oba puta su ti predlozi dobili podršku neznatnog broja poslanika: prvi put, 5. marta, za inicijativu grupe poslanika iz Lige socijaldemokrata Vojvodine glasalo je 10 poslanika, a inicijativu Žarka Koraća (Socijaldemokratska unija) na sednici 6. oktobra podržao je 21 poslanik. Predsednik Liberalno-demokratske partije (LDP) Čedomir Jovanović je u parlamentu istakao da je “preduslov transformacije našeg društva ne samo hvatanje Mladića, nego i shvatanje šta je bilo pogrešno u devedesetima godinama. Mladić je posledica jednog tragičnog sistema vrednosti, i Mladić i Karadžić”.²³¹ Ivan Andrić, takođe iz LDP-a, se usprotivio pravdanju zločina u Srebrenici prethodnim zločinima (nad Srbima) na području Bratunca.²³²

Kosovo

U toku 2009. godine u kosovskom parlamentu nije bilo rasprava o oružanom sukobu 1999-2000 godine, niti o ratnim zločinima počinjenim u tom periodu.²³³

Crna Gora

Skupština Crne Gore usvojila je 9. jula 2009. Deklaraciju o prihvatanju Rezolucije Evropskog parlamenta o Srebrenici, koja je donijeta 15. januara 2009. godine. Deklaracijom crnogorskog parlamenta se, bez eksplicitnog pominjanja termina *genocid*, „najoštrije osuđuje zločin počinjen nad više od 8.000 civila u Srebrenici u periodu između 11. i 19. jula 1995. godine, kao i sve druga zlodjela počinjena tokom sukoba 1991-2001. godine na prostorima bivše SFRJ.“ U Deklaraciji o Srebrenici Skupština poziva sve državne organizacije da doprinesu utvrđivanju istine o ratnim događajima i pozdravlja odluku Skupštine glavnog grada - Podgorice o donošenju Programa podizanja spomen-obilježja na teritoriji glavnog grada u 2009. godini.²³⁴

Usvajanje rezolucije predložila je Socijaldemokratska partija, koalicioni partner u Vladi Crne Gore. Potpredsjednik SDP-a i potpredsjednik Skupštine Crne Gore Rifat Rastoder istakao je na sjednici 7.

²²⁸ Aleksandar Martinović (SRS), 16. januar 2009.

²²⁹ Aleksandra Janković (Nova Srbija), 23. mart 2009.

²³⁰ Milan Avramović (SRS), 21. decembar 2009.

²³¹ Čedomir Jovanović (Liberalno -demokratska partija), 27. mart 2009.

²³² Ivan Andrić, takođe (Liberalno-demokratska partija), 19. maj 2009.

²³³ Intervju sa Mr. Daut Beqiri-ijem, direktorom pravnog odeljenja u Skupštini Kosova, aprila 2010., Priština/Prishtinë
intervju sa Driton Selmanaj-em, programskim asistentom u Kosovskom demokratskom institutu, aprila 2010.,
Priština/Prishtinë.

²³⁴ Tekst Deklaracije nalazi se na web stranici Skupštine Crne Gore, na

www.skupstina.me/cms/site_data/DEKLARACIJA%20O%20PRIHVATANJU%20REZOLUCIJE%20EVROPSKOG%20PARLAMENTA%20O%20SREBRENICI.pdf.

jula da je „počinjeni genocid najveći zločin počinjen u Evropi od II svjetskog rata do danas”.²³⁵ Rastoder je rekao da bi Crna Gora, iako sama “nije neposredno involvirana u sam slučaj”, trebalo da usvoji predloženu deklaraciju jer je u periodu kad se desio zločin bila u sastavu SR Jugoslavije, koja je, “kao što je i potvrđeno i tokom procesa pred Haškim tribunalom, bila na određeni način involvirana”.²³⁶ Dva dana kasnije, 9. jula, za Prijedlog deklaracije o prihvatanju rezolucije Evropskog parlamenta o Srebrenici glasalo je 49 poslanika, protiv je bilo sedam, a uzdržanih 13.²³⁷

Predmet intenzivne rasprave bio je prigovor prosrpski orijentisanih opozicionih stranaka da predloženi tekst deklaracije ističe samo jedan zločin, uz zanemarivanje drugih. Tako je Budimir Aleksić iz stranke Nova srpska demokratija (NOVA) ocijenio da je “neprihvatljivo da žrtve budu apostrofirane po nacionalnoj pripadnosti” i da deklaraciju “treba proširiti na sve žrtve u Srebrenici”. Aleksić je pri tom rekao da je tokom rata 3.300 Srba ubijeno u Srebrenici i okolini.²³⁸ Za Predraga Bulatovića (Socijalistička narodna partija - SNP) nije bilo prihvatljivo “da se ovdje govori samo o stradanju Muslimana i Bošnjaka”.²³⁹ Nasuprot ovakvim kritikama, Predrag Sekulić iz vladajuće Demokratske partije socijalista (DPS) ukazao je na to da u deklaraciji piše da Skupština Crne Gore osuđuje i sva druga zlodjela počinjena tokom sukoba od 1991. do 2001. godine na prostorima bivše SFRJ.²⁴⁰ Međutim, za Novicu Stanića (NOVA) nije bilo prihvatljivo da tekst deklaracije “apostrofir[a] samo jedan zločin, a sve drugo svrsta[va] u kategoriju ‘drugi’”.²⁴¹ Borislav Banović (SDP, članica vladajuće koalicije) rekao je kako je “žrtava bilo iz redova svih nacija i naroda”, a Srebrenica je “uzeta s pravom kao povod, zato što je, nažalost, nesrećni vrh jednog nesrećnog ledenog brijega”.²⁴²

Kritičari inicijative iznijeli su i dodatne razloge za neprihvatanje deklaracije. Poslanik SNP Milan Knežević optužio je Socijaldemokratsku partiju da je prijedlog deklaracije “politički pamflet“, odnosno “pokušaj da se srpski narod predstavi kao genocidan i isključivi krivac”.²⁴³ Radojica Živković i Budimir Aleksić iz stranke NOVA negirali su da je zločin u Srebrenici najveći zločin u Evropi poslije Drugog svjetskog rata.²⁴⁴ Strahinja Bulajić iz iste stranke pozivao se na strane i domaće istoričare i istraživače koji su osporavali broj od 8.000 ubijenih u Srebrenici u julu 1995. godine.²⁴⁵

Poslanici opozicionog Pokreta za promjene su u načelu bili za usvajanje deklaracije kojom se osuđuje zločin u Srebrenici, ali su u raspravi podsjetili na negativnu ulogu ondašnjeg rukovodstva Crne Gore – čiji je dio i danas na vlasti – u ratnim događanjima. Koča Pavlović je predložio da

²³⁵ Fono-zapis 3. sjednice 1. redovnog zasijedanja Skupštine Crne Gore, 7. jul 2009, str. 3.

²³⁶ Isto.

²³⁷ Udržani su bili poslanici Socijalističke narodne partije, a „protiv“ su glasali poslanici Nove srpske demokratije. I. K., „Osudili zločin u Srebrenici“, *Pobjeda* (Podgorica), 10. jul 2009, www.pobjeda.co.me/citanje.php?datum=2009-07-10&id=167467.

²³⁸ Fono-zapis 3. sjednice 1. redovnog zasijedanja Skupštine Crne Gore, 9. jul 2009., str. 125.

²³⁹ Isto., str. 150.

²⁴⁰ Isto, str. 140.

²⁴¹ Isto, str. 151.

²⁴² Isto, str. 132.

²⁴³ Isto, str. 134.

²⁴⁴ Prema Živkoviću i Aleksiću, najveći zločin u Evropi poslije Drugog svjetskog rata je strijeljanje Hrvata, Rusa, Crnogoraca, i drugih, koje su 1945. godine u Pohorskim šumama i na Kočevskom rogu, u Sloveniji, izvršili Titovi partizani. Fono-zapis 3. sjednice 1. redovnog zasijedanja Skupštine Crne Gore, 9. jul 2009., str. 118 i 126.

²⁴⁵ Bulajić je rekao da su u Potočarima sahranjena “tijela više stotina ljudi koji nijesu stradali tokom jula 1995. godine, uključujući i ljude koji su umrli prirodnom smrću, čak 13 godina prije samog događaja”, a da je 914 ljudi bilo na biračkim spiskovima na izborima 1996. Tvrdio je da ima spisak sa imenima najmanje 100 ljudi koji su sahranjeni na tom groblju a umrli su prirodnom smrću, ali nije želio da ga čita “jer ne želim nikoga da povrijedim”. Fono-zapis 3. sjednice 1. redovnog zasijedanja Skupštine Crne Gore, 9. jul 2009., str. 143-144.

deklaracija osudi crnogorsku državnu politiku iz 1995. i podsjetio je da je nakon pada Srebrenice u ruke bosanskih Srba državna televizija Crne Gore objavila da je taj grad “oslobođen“, i da se “vlast hvalila time da daje gorivo tenkovima gospodina Mladića, koji je tada osvajao Srebrenicu”.²⁴⁶ Branko Radulović je bio mišljenja da trojica čelnih ljudi crnogorskog režima s početka devedesetih, kada se desio i zločin u Srebrenici - Momir Bulatović, Milo Đukanović (ondašnji i sadašnji premijer Crne Gore) i Svetozar Marović (sadašnji potpredsjednik Vlade Crne Gore) – treba krivično da odgovaraju “za sve što su radili, dijelili ili sijali mržnju”.²⁴⁷ Ipak, poslanici Pokreta za promjene glasali su na kraju za predloženi tekst deklaracije.

Sa izuzetkom sjednice 9. jula, posvećene usvajanju deklaracije o Srebrenici, crnogorski parlament se nije bavio temama vezanim za ratne zločine počinjene u oružanim sukobima u Hrvatskoj, BiH i na Kosovu.

Makedonija

U toku 2009 nije bilo rasprava u makedonskom parlamentu o temama vezanim za 2001. godinu.

Obrazovni sistem i događaji iz ratnog perioda

U svim post-jugoslovenskim državama, osim u Makedoniji, u osnovnim i srednjim školama uči se o periodu u kom su vođeni nedavni oružani sukobi. Iako je najveći broj udžbenika, korišćenih 2009. godine, bio lišen vulgarnog nacionalističkog diskursa, gotovo svi udžbenici su sadržavali veću ili manju dozu etničke pristrasnosti. Ovo ih je činilo nepodesnim za obrazovanje dece koje bi bilo zasnovano na poštovanju činjenica te stručnoj, politički nepristranoj interpretaciji.

U udžbenicima se na više načina ogledala pristrasnost u pristupu temama vezanim za raspad SFR Jugoslavije i oružane sukobe. Odgovornost za nasilni raspad Jugoslavije je isključivo ili neproporcionalno pripisivana „drugoj“ strani. Iako većina udžbenika ne osporava da su i pripadnici većinske etničke grupe bili odgovorni za činjenje ratnih zločina, ti zločini su opisani šturo, bez navođenja konkretnih podataka, nasuprot detaljnom opisu zločina za koje je odgovorna suprotna strana. Udžbenici neretko pripisuju drugoj strani odgovornost za „etničko čišćenje“ i druge vrste zločina, a prećutkuju da je i sopstvena strana činila takve zločine. Fotografije u udžbenicima ilustruju samo stradanja na sopstvenoj strani.

U nekim državama (Srbija, Kosovo, Crna Gora), učitelji i nastavnici nisu imali mogućnost izbora između različitih udžbenika koji bi se bavili događajima iz devedesetih, jer je postojao samo jedan udžbenik za određeni razred osnovne ili srednje škole. Nasuprot tome, u Hrvatskoj i Federaciji BiH pluralitet udžbenika, napisanih od strane različitih autora i sa različitim stepenom objektivnosti, omogućavao je izbor.

²⁴⁶ Isto, str. 120.

²⁴⁷ Isto, str. 141.

Bosna i Hercegovina

Kao i ranijih godina, obrazovanje je u Federaciji BiH bilo regulisano na nivou svakog kantona, a u Republici Srpskoj (RS) na nivou cijelog entiteta. Svi udžbenici su uključivali poglavlja o o raspadu Jugoslavije 1991.-1992. godine. U školama za bošnjačku djecu, udžbenici nisu išli dalje od toga, odnosno nisu sadžavali poglavlja o oružanim sukobima koji su pratili raspad bivše zajedničke države. Suprotno tome, u udžbenicima za osnovne i srednje škole koja pohađaju djeca hrvatske nacionalnosti obrađeni su i oružani sukobi, kako onaj u Hrvatskoj (1991.-1995.) tako i sukob u BiH (1992.-1995.). U RS, nijedan udžbenik nije se bavio ratom u BiH, a udžbenik za 9. razred osnovne škole (za razliku od udžbenika za 4. razred srednje) jeste sadržavao poglavlje o oružanim sukobima u Hrvatskoj i na Kosovu (1998.-1999.), kao i o NATO bombardovanju Srbije (1999.). Većina udžbenika za hrvatsku i srpsku djecu u BiH zadržala je jedno-perspektivan pristup nedavnoj prošlosti.

Nezavisno od toga da li udžbenici obrađuju period iz prve polovine devedesetih ili ne, postoji mogućnost da nastavnici govore i o događajima iz tog perioda, u okviru tzv. historijskog sata (istorijskog časa), odnosno prilikom obilaska određenog lokaliteta vezane za najnoviju ratnu istoriju. U takvim prilikama, zavisi od nastavnika istorije kako će opisati događaje iz rata.²⁴⁸

Škole u RS mogle su koristiti samo jedan obavezan udžbenik u nastavi.²⁴⁹ U devetom razredu osnovne škole, u upotrebi je bio udžbenik *Istorija 9*, triju autora.²⁵⁰ Udžbenik nudi jednostrano tumačenje raspada Jugoslavije i oružanih sukoba u Hrvatskoj, na Kosovu i u samoj Srbiji (NATO bombardovanje), sasvim na tragu tumačenja koje je nudilo rukovodstvo Srbije za vreme vladavine Slobodana Miloševića. Prema toj verziji istorije,

- zapadne države su planirale i pomogle razbijanje Jugoslavije;
- slovenačko rukovodstvo je prednjačilo u separatističkom razbijanju Jugoslavije, kojem su se sutprostavili jugoslavenski patrioti okupljeni u Savezu komunista Jugoslavije i Jugoslavenskoj narodnoj armiji;²⁵¹
- srpski narod se pod pritiskom hrvatskih vlasti i prije početka oružanog sukoba „iseljavao kao i za vrijeme NDH“ (ustaške države na području Hrvatske u Drugom svjetskom ratu);
- nove hrvatske vlasti su ogrozile opstanak i nacionalni identitet srpskog naroda;
- ustav Srbije iz 1989. godine je garantovao građanska i ljudska prava i slobode;²⁵²
- „zapadni do Republike Srpske Krajine okupirala je hrvatska vojska 1995. godine“;²⁵³
- u BiH, „SDA i HDZ su se udružile u razbijanju Jugoslavije“;²⁵⁴
- „članice NATO-a, naročito SAD, imale su u planu vojnički i politički potčiniti balkanske države kako bi mogle nesmetano prodirati na Istok i ovladati ogromnim izvorima nafte, gasa, uglja i drugih sirovina“;
- NATO je napao „malu, miroljubivu balkansku zemlju“ (Saveznu Republiku Jugoslaviju);²⁵⁵
- u toku bombardovanja poginulo je preko 2.000 civila;
- „agresorska štampa i televizija imale su odlučujuću ulogu u satanizaciji Jugoslavije“; i,

²⁴⁸ Intervju sa Muhamedom Ganibegovićem, bivšim direktorom Treće gimnazije Sarajevo, i ko-autorom jednog od udžbenika istorije za 8. razred osnovne škole, Sarajevo, 5. februar 2010.

²⁴⁹ Dopis Slavice Kuprešanin, načelnik Odjeljenja za srednje obrazovanje u ministarstvu prosvjete i kulture Republike Srpske, BIRN-u, 23. februar 2010.

²⁵⁰ Ranko Pejić, Simo Tešić & Stevo Gavrić, *Istorija 9* (Zavod za udžbenike i nastavna sredstva RS, Istočno Sarajevo, 2007.).

²⁵¹ *Isto*, str. 192.

²⁵² *Isto*, str. 193.

²⁵³ *Isto*, str. 194.

²⁵⁴ *Isto*, str. 195.

²⁵⁵ *Isto*, str. 197.

- Savezna Republika Jugoslavija je „branila istinu i svoje pravo na slobodan i nesmetan razvoj“.²⁵⁶

Udžbenik koristi uvredljivi termin „šiptarski separatisti“ za Albance koji su u bivšoj Jugoslaviji zahtjevali status republike za Kosovo.²⁵⁷

U znatnom broju srednjih škola u kojoj su u većini učenici hrvatske nacionalnosti, primjenjivao se udžbenik *Povjest 4*, grupe autora.²⁵⁸ Udžbenik sadrži dugačka poglavlja o raspadu Jugoslavije i ratovima u Hrvatskoj i BiH. Retorika koju autori koriste i opis događaja izražavaju manihejsku sliku prošlosti, u kojoj su na jednoj strani postojali „srpski agresor“ i „četnici“ koji su „masovno masakrirali i ubijali zarobljene branitelje i civile“, a na drugoj „herojska odbrana“ i „silovit nalet Hrvatske vojske“ kojom su „razbijene srpske vojne snage“.²⁵⁹ Autori tvrde da su se „od tri naroda Bosne i Hercegovine najviše iseljavali Hrvati“²⁶⁰ i ne pominju bilo koje zločine koje je činila hrvatska strana. Udžbenik sadrži i pretjeranu sliku o broju poginulih u ratovima u BiH i Hrvatskoj – „nekoliko stotina tisuća ljudi“²⁶¹ – iako iz istraživanja Istraživačko-dokumentacionog centra (Sarajevo) i podataka kojima raspolaže Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata proističe cifra od oko 120.000.²⁶²

Jedan od udžbenika za osnovnu školu koji se često koristio u sredinama sa bošnjačkom većinom, a čiji su autori Hadžija Hadžiabdić i tri druga autora, na stranici i po je opisao raspad Jugoslavije koristeći umjeren rječnik i uglavnom se uzdržavajući od toga da nekoj strani eksplicitno pripiše odgovornost za izbijanje oružanih sukoba. Ipak, stav autora o odgovornosti dolazi do izražaja u rečenici da se krajem osamdesetih godina u Srbiji „snažno razvija nacionalizam kojeg su pospješili i srbijanski akademici svojim 'Memorandumom' iz 1986. godine“.²⁶³ Istu ocjenu sadrži i udžbenik ovih autora za 4. razred gimnazije.²⁶⁴ Ovaj udžbenik, za razliku od onog za osnovnu školu, uključuje i izvode iz knjige britanskog historičara Noel Malcolm-a „Povijest Bosne, kratki pregled“, u kojima se još jasnije glavna krivica za raspad države pripisuje politici srbijanskog rukovodstva na čelu sa Slobodanom Miloševićem.²⁶⁵

Hrvatska

Novija povijest, koja uključuje postanak hrvatske države i rat od 1991. do 1995. godine, se u školama u Hrvatskoj uči u osmom razredu osnovne škole i četvrtom razredu srednje. Učitelji, odnosno nastavnici, su u 2009. godini mogli birati između pet različitih udžbenika povijesti za osmi razred, i četiri udžbenika za četvrti razred, čiju je uporabu odobrio Ministar znanosti, obrazovanja i

²⁵⁶ Isto, str. 198.

²⁵⁷ Isto, str. 192.

²⁵⁸ Hrvoje Matković, Franko Mirošević, Božo Goluža & Ivica Šarac, *Povijest 4: Udžbenik za 4. razred gimnazije* (Školska naklada, Mostar, 2006).

²⁵⁹ Isto, str. 275-278.

²⁶⁰ Isto, str. 280.

²⁶¹ Isto, str. 283.

²⁶² Vidjeti gore, *Dio III: Utvrđivanje činjenica i kazivanje istine*, poglavlja "Državni istraživačko-dokumentacioni centri" i "Sveobuhvatno utvrđivanje činjenica od strane nevladinih organizacija".

²⁶³ Hadžija Hadžiabdić, Edis Dervišagić, Alen Mulić, Vahid Muhić, *Historija: Udžbenik za osmi razred osnovne škole* (Bosanska knjiga, Tuzla, 2008.), str. 139.

²⁶⁴ Hadžija Hadžiabdić, Edis Dervišagić, Alen Mulić, Vahid Muhić, *Historija: Udžbenik za četvrti razred gimnazije* (Bosanska knjiga, Tuzla, 2007.), str. 172.

²⁶⁵ Isto, str. 174.

športa Republike Hrvatske na prijedlog Stručnog povjerenstva za ocjenjivanje školskih udžbenika za osnovnu i srednju školu.

Iako je najveći broj udžbenika lišen vulgarnog nacionalističkog diskursa i ne prešućuje zločine koje su počinili pripadnici hrvatskih vojnih i redarstvenih snaga u tijeku rata, gotovo svi udžbenici – osim onog koji je za osmi razred osnovne škole napisala Snježana Koren – zadržavaju veću ili manju dozu etničke pristranosti. Kada spominju zločine koje su počinile hrvatske snage, autori uglavnom ne prate te navode konkretnim podacima, tako da neupućeni čitatelj ne može steći predstavu o razmjerima i ozbiljnosti zločina. Osim rijetkih izuzetaka, udžbenici ne spominju političku suodgovornost hrvatskih političara za izbijanje sukoba u Hrvatskoj, a kada je riječ o sukobu između Hrvata i Muslimana u BiH (1993.-1994. godine), udžbenici navode da je „međunarodna javnost“, ili jedan njen dio, pripisivala odgovornost hrvatskoj strani (što ne mora značiti da su te kritike bile opravdane). Fotografije isključivo pokazuju stradanja i razaranja na hrvatskoj strani (Dubrovnik, Vukovar, Ovčara, Zagreb, i Zadar);²⁶⁶ izuzetno, u udžbeniku Snježane Koren, ispod fotografije koja prikazuje dugu kolonu izbjeglica stoji: „Srpsko stanovništvo nakon 'Oluje' napušta Hrvatsku. Ne zna se točan broj ljudi koji su otišli, no riječ je o više desetaka tisuća ljudi.“²⁶⁷

Pri analizi okolnosti koje su dovele do izbijanja rata u Hrvatskoj, autori udžbenika stavljaju u prvi plan poguban utjecaj propagande u Srbiji i među Srbima u Hrvatskoj krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog stoljeća, o tome da je hrvatska vlast „ustaška“ i da stoga Srbima prijeti stradanje slično onome iz Drugog svjetskog rata.²⁶⁸ Od devet udžbenika, dva ukazuju na to da su stvaranju ratne atmosfere doprinijeli i neki hrvatski političari „neodmjerenim“, odnosno „antisrpskim i pro-ustaškim“, izjavama,²⁶⁹ a jedan da su „porastu međusobnog nepovjerenja“ pridonosili i „slučajevi otpuštanja Srba s posla“.²⁷⁰

U opisu ratnih događaja iz razdoblja od 1991. do 1993. godine, udžbenici ukazuju na etničko čišćenje hrvatskog stanovništva s područja tzv. Republike Srpske Krajine (RSK),²⁷¹ a navode i konkretna mjesta na kojima su srpske formacije ubile veći broj hrvatskih civila ili zarobljenih boraca (Voćin, Nadin, Vukovar, Škabrnja). Osim udžbenika Snježane Koren, niti jedan drugi udžbenik ne spominje da su i Srbi masovno napuštali dijelove Hrvatske pod kontrolom hrvatskih

²⁶⁶ U knjizi autora Miroslava Akmadže i drugih, jedna fotografija prikazuje kolone srpskih izbjeglica nakon Oluje, ali potpis ispod fotografije oduzima joj karakter prikazivanja žrtava: „Kolona izbjeglog srpskog stanovništva i pripadnika Srpske vojske Krajine, koji su odlukom vodstva RSK tijekom vojno-redarstvene operacije Oluja krenuli u BiH dalje prema Srbiji“. Miroslav Akmadža, Mario Jareb, Zdenko Radelić, *Povijest 4. Udžbenik za 4. razred gimnazije* (Alfa, Zagreb, 2009.), str. 218.

²⁶⁷ Snježana Koren, *Povijest 8 - Udžbenik povijesti za 8. razred osnovne škole*, (Profil, Zagreb, 3. Izdanje, 2009), str. 228.

²⁶⁸ Krešimir Erdelja i Igor Stojaković, *Tragom prošlosti 8* (Školska knjiga, Zagreb, 2007), str. 233; Stjepan Bekavac, Mario Jareb, *Povijest 8* (Alfa, Zagreb, 2008), str. 192; Vesna Đurić, *Povijest 8 – Udžbenik povijesti za osmi razred osnovne škole* (Profil, Zagreb, 2007), poglavlje „Pregovori o novom obliku zajedništva“; Suzana Leček, Damir Agičić, Magdalena Najbar-Agičić, i Tvrtko Jakovina, *Povijest 4. Udžbenik za 4. razred gimnazije* (Profil International, Zagreb, 2008.), str. 207. Slično, Snježana Koren navodi da su „srbijanski mediji poticali među hrvatskim Srbima strah od promjena neprestanim podsjećanjem na događaje u Drugom svjetskom ratu“. Snježana Koren, *Povijest 8 - Udžbenik povijesti za 8. razred osnovne škole*, str. 218.

²⁶⁹ Krešimir Erdelja i Igor Stojaković, *Tragom prošlosti 8*, str. 233; Krešimir Erdelja i Igor Stojaković, *Koraci kroz vrijeme IV – udžbenik povijesti za 4. razred gimnazije* (Školska knjiga, Zagreb, 2009), str. 285.

²⁷⁰ Snježana Koren, *Povijest 8 - Udžbenik povijesti za 8. razred osnovne škole*, str. 219.

²⁷¹ Npr., Krešimir Erdelja i Igor Stojaković, *Tragom prošlosti 8*, str. 234; Stjepan Bekavac i Mario Jareb, *Povijest 8*, str. 197-8 (protjerano gotovo cjelokupno hrvatskoj stanovništvu); Vesna Đurić, *Povijest 8*, poglavlje „Domovinski rat“; Suzana Leček i drugi, *Povijest 4*, str. 272; Miroslav Akmadža i drugi, *Povijest 4*, str. 212; Goran Miljan i Ivica Miškulin, *Povijest 4: udžbenik povijesti za četvrti razred gimnazije* (Profil International, Zagreb, 2009), str. 234; i, Snježana Koren, *Povijest 8 - Udžbenik povijesti za 8. razred osnovne škole*, str. 221.

vlasti.²⁷² Samo dva udžbenika spominju konkretne slučajeve u kojima su i pripadnici hrvatskih snaga ubili veći broj srpskih civila (Gospić, Paulin Dvor, Pakračka poljana, Medački džep).²⁷³ Dva udžbenika ukazuju na to da je izvjestan broj Srba bio žrtvom bespravnog oduzimanja imovine, kao i otpuštanja s posla bez opravdanog razloga.²⁷⁴

U opisu sukoba u BiH između bosanskih Hrvata i Muslimana (Bošnjaka), udžbenici umanjuju stupanj umiješanosti Hrvatske u taj sukob i ne pominju težnje dijelova rukovodstava u Zagrebu i Mostaru da dio BiH pripadne Hrvatskoj. Umjesto toga, navodi se da je “u međunarodnoj javnosti” postojalo mišljenje da su bosanski Hrvati pod izravnim utjecajem hrvatske vlasti u Zagrebu i da su vlasti u Zagrebu odgovorne za ohrabrivanje konflikta.²⁷⁵ Jedan udžbenik neodređeno navodi da su “neki ... optuživali predsjednika Tuđmana za miješanje u stvari druge države pa čak i za ekspanzionističku politiku kojoj bi krajnji cilj bio pripojenje dijelova BiH Hrvatskoj”.²⁷⁶

U opisu događaja tijekom i nakon akcije “Oluja” iz 1995. godine, prije svega se naglašava oslobodilački karakter akcije. Iako su svi udžbenici napisani nakon početka, a prije okončanja, suđenja pred Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju, u kom sud tek treba utvrditi je li masovni odlazak srpskog stanovništva bio rezultat namjere hrvatskog rukovodstva da protjera Srbe, ili je bio neplanirana posljedica vojne akcije, autori udžbenika koji razmatraju razloge za odlazak Srba zaključili su da su Srbi otišli dobrovoljno, nakon poziva svojih vlasti na evakuaciju.²⁷⁷ Razlozi za odlazak su bili strah od odmazde zbog počinjenih srpskih zločina,²⁷⁸ nevoljnost da se živi zajedno s Hrvatima,²⁷⁹ i “nedvojbeno činjenica da svoju budućnost nisu vidjeli u RH.”²⁸⁰

Samo dva udžbenika spominju broj Srba ubijenih u “Oluji”,²⁸¹ i dva spominju uništavanje imovine, ne navodeći pri tome razmjere tog uništavanja.²⁸² Ostali udžbenici koji spominju ubojstva i ostale zločine, koriste neodređene formulacije kao što su “zabilježeno je više slučajeva kriminalnog ponašanja”,²⁸³ ili “zabilježena su ubojstva zarobljenih srpskih civila i vojnika.”²⁸⁴ Jedan udžbenik (autorice Vesne Đurić) ne spominje bilo kakvo stradanje Srba, niti njihov masovan odlazak. Najbar-Agičić i drugi također ne spominju bilo kakve zločine nad Srbima koji su ostali na području bivše Republike Srpske Krajine.

²⁷² U udžbeniku Snježane Koren navodi se da, „kako je rat eskalirao, u dijelovima Hrvatske pod nadzorom hrvatskih vlasti raslo je nepovjerenje i neprijateljstvo prema srpskom stanovništvu. ... Iz tih se dijelova Hrvatske iselilo više desetaka tisuća Srba.“ Snježana Koren, *Povijest 8 - Udžbenik povijesti za 8. razred osnovne škole*, str. 223.

²⁷³ Stjepan Bekavac i Mario Jareb, *Povijest 8*, str. 213-4; Miroslav Akmađža i drugi, *Povijest 4*, str. 216.

²⁷⁴ Krešimir Erdelja i Igor Stojaković, *Koraci kroz vrijeme IV*, str. 290; Snježana Koren, *Povijest 8 - Udžbenik povijesti za 8. razred osnovne škole*, str. 223.

²⁷⁵ Krešimir Erdelja i Igor Stojaković, *Tragom prošlosti 8*, str. 235; Stjepan Bekavac i Mario Jareb, *Povijest 8*, str. 204.

²⁷⁶ Krešimir Erdelja i Igor Stojaković, *Koraci kroz vrijeme IV*, str. 291.

²⁷⁷ Stjepan Bekavac i Mario Jareb, *Povijest 8*, str. 210; Erdelja i Stojaković, *Tragom prošlosti 8*, str. 237; Mira Kolar Dimitrijević, Hrvoje Petrić, and Jakša Raguž, *Povijest 8 - Udžbenik za osmi razred osnovne škole* (Meridijani, Samobor, 2007), str. 199.

²⁷⁸ Krešimir Erdelja i Igor Stojaković, *Tragom prošlosti 8*, str. 237; Mira Kolar Dimitrijević i drugi, *Povijest 8*, str. 199.

²⁷⁹ Stjepan Bekavac i Mario Jareb, *Povijest 8*, str. 210.

²⁸⁰ Goran Miljan i Ivica Miškulin, *Povijest 4*, str. 239.

²⁸¹ Stjepan Bekavac i Mario Jareb, *Povijest 8*, str. 209; Snježana Koren, *Povijest 8 - Udžbenik povijesti za 8. razred osnovne škole*, str. 228.

²⁸² Krešimir Erdelja i Igor Stojaković, *Tragom prošlosti 8*, str. 237; Snježana Koren, *Povijest 8 - Udžbenik povijesti za 8. razred osnovne škole*, str. 228.

²⁸³ Krešimir Erdelja i Igor Stojaković, *Koraci kroz vrijeme IV*, str. 293.

²⁸⁴ Goran Miljan i Ivica Miškulin, *Povijest 4*, str. 239.

Srbija

U toku 2009. godine, učenici osnovnih i srednjih škola u Srbiji učili su o oružanim sukobima u devedesetim godinama iz istih udžbenika koji su korišćeni i prethodnih godina, a to su: udžbenik Suzane Rajić i grupe drugih autora napisan za 8. razred osnovne škole (u daljem tekstu: *Istorija 8*) i udžbenik koji su za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i 4. razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera napisali Kosta Nikolić i grupa drugih autora (u daljem tekstu: *Istorija 3/4*).²⁸⁵ U vreme kada su udžbenici *Istorija 8* i *Istorija 3/4* počeli da se koriste u školama – početkom i sredinom decenije – njihov ton delovao je relativno umereno, u poređenju sa vulgarno nacionalističkim diskursom koji je u javnom životu dominirao u prethodnih deceniju i po. Međutim, etnonacionalistički pristup kontroverznim temama, koji je u dvama navedenim udžbenicima ipak prepoznatljiv, u 2009. godini ih je činio anahronim i nepodesnim za obrazovanje dece koje bi bilo zasnovano na nepristrasnosti i poštovanju činjenica.

U udžbeniku *Istorija 8* iznosi se dramatična tvrdnja da je u periodu izolacije i ratovanja tokom devedesetih godina “srpski narod doveden do ivice opstanka”,²⁸⁶ ova ocena, bez dodirnih tačaka sa realnošću, u skladu je sa dominantnim diskursom iz perioda vladavine Slobodna Miloševića, kada su vlast i intelektualne elite insistirale na tezi o egzistencijalnoj ugroženosti srpskog naroda. *Istorija 8* tvrdi da je u NATO- bombardovanju Srbije 1999. godine poginulo 2.500 civila;²⁸⁷ u stvari, kako je organizacija *Human Rights Watch* (HRW) utvrdila 2000. godine, na osnovu detaljnog istraživanja na terenu i konsultovanja vladinih izvora, stvarni broj civilnih žrtava bio je nešto iznad 500 (HRW je u izveštaju objavio spisak žrtava).²⁸⁸ Uz naziv oružane formacije kosovskih Albanaca, Oslobođilačke vojske Kosova (OVK), autori koriste pridev „teroristička“; u stvarnosti, OVK je predstavljala pobunjeničku grupu čiji stepen organizovanosti i sposobnost konstantnog izvođenja operacija protiv oružanih snaga Srbije i Jugoslavije predstavlja osnov na kome međunarodni sudovi i sudovi u Srbiji grade svoju kvalifikaciju događaja iz 1998. i 1999. godine na Kosovu kao „oružanog sukoba“ (takva ocena ne bi bila moguća da je OVK predstavljala terorističku grupu).

U udžbeniku *Istorija 3/4*, kao glavni uzroci krize koja je dovela do raspada bivše Jugoslavije navode se događaji u kojima su Srbi bili žrtve (pritisci, silovanja, uništavanje imovine, i ubistva kosovskih Srba), i kontinuirani uticaj događaja iz Drugog svetskog rata (kada su Srbi bili žrtve masovnih zločina u Hrvatskoj i u BiH) na svest mnogih u novoj Jugoslaviji.²⁸⁹ Udžbenik uopšteno kritikuje i politiku Slobodana Miloševića u odnosu na druge narode u bivšoj Jugoslaviji, zato što je “iz korena potresla zemlju” i “dovela odnose sa drugim jugoslovenskim republikama do otvorenog neprijateljstva”,²⁹⁰ ali ne pominje konkretne primere takve politike, kao što su kršenja prava kosovskih Albanaca tokom osamdesetih i devedesetih godina.

U udžbeniku *Istorija 3/4* tvrdi se da je 1995. godine preko 300.000 Srba proterano iz Hrvatske u operacijama *Bljesak* i *Oluja*;²⁹¹ ne pominje se proterivanje oko dva miliona nesrba sa područja pod srpskom kontrolom u sukobima u BiH, Hrvatskoj i na Kosovu. *Istorija 3/4* takođe iznosi

²⁸⁵ Citati u ovom poglavlju zasnivaju se na sledeća dva izdanja: Suzana Rajić i ostali, *Istorija, za 8. razred osnovne škole* (Beograd, 3. izdanje, 2007); Kosta Nikolić i drugi, *Istorija 3/4, za 3. razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i 4. razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera* (Beograd, 2005), str. 227-28.

²⁸⁶ Suzana Rajić i ostali, str. 184.

²⁸⁷ *Isto*, str. 188.

²⁸⁸ Human Rights Watch, *Civilian Deaths in the NATO Air Campaign*, februar 2000, Dodatak B: Civilian Victims of NATO Bombing During Operation Allied Force, www.hrw.org/reports/2000/nato/Natbm200-k03.htm#P1212_254868.

²⁸⁹ Kosta Nikolić i drugi, str. 227-28.

²⁹⁰ *Isto*.

²⁹¹ *Isto*, str. 229. I ostali podaci navedeni u ovom paragrafu nalaze se u udžbeniku *Istorija 3/4*, na str. 229-30.

proizvoljnu cifru o broju stradalih civila za vreme NATO bombardovanja („između 1.200 i 2.500 civila“), iako ovaj udžbenik daje cifru bližu stvarnoj nego što to čini udžbenik za osmi razred osnovne škole. *Istorija 3/4* navodi i da je posle dolaska međunarodnih snaga na Kosovo ubijeno nekoliko stotina srpskih civila i nestalo više od hiljadu ljudi, ali ne pominje mnogo više ubijenih i nestalih na albanskoj strani u mesecima koji su prethodili ulasku NATO snaga. Fotografije koje u udžbeniku ilustruju događaje za vreme rata sadrže isključivo scene stradanja Srba i njihovog zalaganja za mir: porušenu pravoslavnu crkvu u Pakracu (Hrvatska), napad na vojnika JNA u Splitu (Hrvatska), srpske civile koji u pratnji tenkova napuštaju Kosovo, i molitvu u Hramu Svetog Save (Beograd) za prestanak bombardovanja. Stradanja drugih nisu ilustrovana.

Hrvatska, bošnjačka i albanska nacionalna manjina u Srbiji nisu imale mogućnost u 2009. godini da koriste nastavne planove i udžbenike izdate u Srbiji koji bi im omogućili da o oružanim sukobima iz devedesetih dobiju drugačiju sliku od one iz *Istorije 8* i *Istorije 3/4*. Albansko stanovništvo živi u značajnom procentu u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa, na jugu Srbije. Predlaganje izrade udžbenika koji bi se koristili u nastavi nacionalnih manjina je nadležnost i inicijativa nacionalnog saveta nacionalne manjine, ali nacionalni savet Albanaca nije formiran.²⁹² Učenici hrvatske nacionalnosti u Srbiji su u toku 2009. godine učili istoriju iz udžbenika *Istorija 8* i *Istorija 3/4*.²⁹³ Ovi udžbenici prikazuju rat u Hrvatskoj iz vizure Srba kao glavnih žrtava; osim toga, udžbenici ne pominju zločine počinjene nad Hrvatima u Vojvodini, zbog kojih je njih više desetina hiljada napustilo Srem i jugozapadnu Bačku.²⁹⁴ Bošnjaci u Srbiji takođe nisu imali posebne sadržaje iz nacionalne istorije, i učili su istoriju iz udžbenika *Istorija 8* i *Istorija 3/4*.²⁹⁵

Kosovo

U školama na Kosovu, događajima iz devedesetih godina je u okviru predmetu “Istorija” posvećeno oko pet časova godišnje u 9. razredu, i isto toliko časova u 12. razredu.²⁹⁶ Ovakva šema je postavljena nastavnim programom koji donosi kosovsko Ministarstvo obrazovanja. U oblikovanju programa su, osim predstavnika većinskog albanskog naroda, učestovali i predstavnici bošnjačke, romske i turske manjine, dok su Srbi odbili da učestvuju zbog toga što ne prihvataju kosovski obrazovni sistem.²⁹⁷

Ako se izuzmu škole za Srbe, sve škole na Kosovu su 2009. godine koristile iste udžbenike istorije. Udžbenik za 9. razred napisao je Fehmi Rexhepi, a autori udžbenika za 12. razred su Isa Bicaj i Isuf Ahmeti. Iako ne postoji zabrana da se napišu i koriste drugi udžbenici, takvi udžbenici ne postoje.²⁹⁸ Događaji iz devedesetih su u udžbenicima prikazani iz perspektive Albanaca, tako da se, primera radi, ne pominju zločini protiv Srba počinjeni u periodu od 1998. do 2000. godine.²⁹⁹

Kancelarija Saveta Evrope je u toku 2009. godine sprovodila trogodišnji projekat koji, između ostalog, obuhvata i promovisanje multiperspektivnosti u bavljenju kontroverznim pitanjima iz bliže

²⁹² Odgovor elektronskom poštom predstavnika Koordinacionog tela za jug Srbije, 5. maj 2010.

²⁹³ Email komunikacija sa Tomislavom Žigmanovim, direktorom Zavoda za kulturu vojvođanskih Hrvata, april 2010.

²⁹⁴ *Isto*.

²⁹⁵ Telefonski intervju sa Zaimom Hadžisalihovićem, koordinatorom Bosanskog nacionalnog vijeća, 5. april 2010.

²⁹⁶ Intervju sa Arberom Salihuom, koordinatorom za Istoriju u Ministarstvu obrazovanja Republike Kosova, mart 2010., Priština/Prištinë. Učenici 9. razreda su deca od 15 godina, a 12. razred pohađaju osamnaestogodšnjaci.

²⁹⁷ *Isto*.

²⁹⁸ Intervju sa Hamdi jomThaqijem, profesorom istorije u gimnaziji “Sami Frasheri” u Prištini/Prištinë, mart 2010., Priština/Prištinë.

²⁹⁹ *Isto*.

istorije. Ovaj projekat je finansirala Evropska unija, i u njega su uključeni svi državni i privatni univerziteti i škole na Kosovu. U 2009. godini, Savet Evrope je u Skopju (Makedonija), u okviru programa, organizovao tri seminara za nastavnike iz Kosova o snaženju kapaciteta u učenju multikulturalizma, a u Prizrenu su održana tri seminara o reformi u učenju istorije.³⁰⁰

Crna Gora

Jedini izdavač udžbenika za osnovne i srednje škole u Crnoj Gori je Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Sadržaj udžbenika odobrava Savjet za opšte obrazovanje. Obrazovni sistem je u praksi sasvim integrisan, u tom smislu što i u sredinama s velikim procentom pripadnika nacionalnih manjina škole rade po istom nastavnom programu, odnosno koriste iste udžbenike kao i ostale škole u državi. Uprkos zakonskoj mogućnosti da se – u sredinama u kojima u velikom broju žive pripadnici manjina – do petine sadržaja iz svih predmeta koncipira na način koji je najprihvatljiviji pripadnicima manjina, to se u praksi ne dešava.³⁰¹

U udžbeniku istorije za deveti (posljednji) razred osnovne škole, čiji su autori Slavko Burzanović i Jasmina Đorđević, raspadu bivše SFR Jugoslavije i ratovima iz devedesetih godina prošlog vijeka posvećena je jedna lekcija. Nakon uvoda u kojem se pominje smrt Josipa Broza Tita, “provala albanskog nacionalizma na Kosovu”, ekonomska kriza, Memorandum SANU, ukidanje autonomije pokrajinama Ustavom Srbije iz 1990, ratu je posvećeno poglavlje “Stvaranje novih država”. U tom dijelu udžbenika primjetan je napor autora da događaje opisuju neutralno, ali i da izbjegnu kritičko pominjanje uloge crnogorskih vlasti u raspadu Jugoslavije i u ratnim sukobima.

Autori ističu da ratni sukob na području nekadašnje SFRJ “počinje intervencijom Jugoslovenske narodne armije u Sloveniji”.³⁰² Zatim slijedi razbuktavanje borbi u Hrvatskoj “gdje lokalno srpsko stanovništvo odbija da prizna hrvatsku državu i proglašava svoje autonomne oblasti, sa željom da ih ujedini da Srbijom, odnosno SR J[ugoslavijom]”. Konstatuje se i da su u “napadu J[ugoslovenske]N[arodne]A[rmije] na dubrovačku regiju učestvovali i rezervisti iz Crne Gore”. Pisci udžbenika navode da “u Bosni i Hercegovini rat karakteriše surovost prema civilima i tzv. etničko čišćenje – ubijanje i protjerivanje stanovništva drugih nacionalnosti sa teritorija koje se žele priključiti svojoj državi. Glavni grad Bosne i Hercegovine, Sarajevo, bosanski Srbi držali su pod opsadom više od tri godine. Pretrpljene su ogromne ljudske i materijalne žrtve.”³⁰³

U objašnjenje geneze sukoba na Kosovu, autori udžbeniku istorije za deveti razred osnovne škole pišu: “Većinsko albansko stanovništvo, poslije ukidanja autonomije, odbija da prizna državnu vlast Srbije i stvara svoje paralelne institucije. Sukobi Albanaca sa policijom i vojskom bivaju sve češći i prerastaju u ustanak. Umiješala se međunarodna zajednica intervenišući politički u korist Albanaca. Poslije propasti pregovora u Rambujeu uslijedila je i vojna intervencija NATO-a. U višemjesečnom bombardovanju SRJ (mart-jun 1999) Srbija je pretrpjela ljudske gubitke i velika razaranja vojnih, saobraćajnih i privrednih objekata.” Učenici mogu još da saznaju da se sa “Kosova ratni požar 2000-2001. prenio u Makedoniju”, a da je posredovanjem Ujedinjenih nacija i Evropske unije

³⁰⁰ Intervju sa Hatixhom Ramosaj, administrativnim asistentom u Kancelariji Saveta Evrope u Prištini/Prishtinë, april 2010., Priština/Prishtinë.

³⁰¹ Odgovor emailom istoričara Šerba Rastodera, 1. mart 2010.

³⁰² Slavko Burzanović i Jasmina Đorđević, *Istorija za deveti razred osnovne škole* (Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2009.), str. 130.

³⁰³ *Isto*, str. 130.

uspostavljen mir.³⁰⁴ Na kraju lekcije govori se o okončanju vladavine Slobodana Miloševića, njegovom izručenju Hagu, crnogorskom putu u samostalnost, koja je proglašena nakon referenduma 21. maja 2006. godine, te o proglašenju nezavisnosti Kosova u februaru 2008. godine.³⁰⁵

U srednjim školama, najnovija istorija se takođe predaje u poslednjem, četvrtom razredu. Do početka školske godine 2009-2010, u upotrebi je bio udžbenik čiji su autori Šerbo Rastoder, Radoje Pajović i Zvezdan Folić.³⁰⁶ Poglavlje o ratu iz ovog udžbenika u velikoj meri je služilo kao uzor za sastavljanje odgovarajućeg poglavlja u udžbeniku za deveti razred osnovne škole, tako da su sadržaji dva poglavlja slični.

Na početku školske godine 2009-2010, učenici četvrtog razreda gimnazije dobili su novi udžbenik istorije, čiji su autori Šerbo Rastoder, Dragutin Papović i Sait Šabotić, a koji je odobrio *Savjet za opšte obrazovanje Crne Gore* 16. jula 2009. godine. Pri opisivanju političkih i ratnih događaja tokom devedesetih godina, autori novog udžbenika pripisali su najveću odgovornost politici Slobodana Miloševića i njegovih političkih saveznika u BiH i Crnoj Gori. Do kraja kalendarske 2009. godine, dijelovi udžbenika koji se odnose na događaje iz devedesetih nisu korišćeni u školama, s obzirom da se odnose na lekcije koje su planirane za kraj školske godine 2009-2010.³⁰⁷

Rastoder, Papović i Šabotić pišu u udžbeniku da su “politički potezi Srbije bili povod Sloveniji i Hrvatskoj da istupe iz federacije 25. juna 1991. godine.”³⁰⁸ Trojica autora navode da je JNA, kada je počeo rat u Hrvatskoj “u suštini postala srpska vojska”, da su uz njenu pomoć “Srbi u Hrvatskoj formirali Republiku Srpsku Krajinu, iz koje su protjerali Hrvate”, te da je “JNA u oktobru granatirala Dubrovnik, a razorila Vukovar”.³⁰⁹ U opisu ratnih događaja u BiH, autori ističu da su “u etničkom čišćenju prednjačile vojne i paravojne snage Republike Srpske, koje su, zahvaljujući vojnoj i ekonomskoj pomoći SR Jugoslavije, osvojile 70 odsto teritorije BiH, a Sarajevo su držale pod opsadom. Hrvati su uz pomoć Hrvatske proglasili Herceg-Bosnu i izjasnili se za ujedinjenje s Hrvatskom.” Učenicima se predočava da su “srpske snage pod komandom generala Ratka Mladića zauzele 11. jula 1995. Srebrenicu, zonu pod zaštitom UN, i masakrirale oko 8.000 muškaraca”, što je u udžbeniku ocijenjeno kao najveći masovni zločin u Evropi poslije Drugog svetskog rata.³¹⁰ Kada je reč o Kosovu, iznosi se da je, nakon propasti pregovora u Rambujeu, NATO počeo bombardovanje SR Jugoslavije 24. marta 1999. godine, a “srpske trupe su protjerale oko 860.000 Albanaca”.³¹¹

Autori, međutim, ne prežu od toga da lociraju odgovornost za zločine i na drugim zaraćenim stranama. Naprimjer, oni pišu da je Hrvatska početkom maja 1995. “zauzela zapadnu Slavoniju, a u avgustu Knin i protjerala preko 150.000 Srba”.³¹² Spominje se i da su zarobljene crnogorske rezerviste iz jedinica JNA hrvatske vlasti sprovele u logor Lora kod Splita, gdje su mučeni.³¹³ Takođe se navodi da je nakon okončavanja NATO bombardovanja Srbije “Kosovo zbog albanske

³⁰⁴ Isto, str. 131.

³⁰⁵ Isto, str. 132.

³⁰⁶ Šerbo Rastoder, Radoje Pajović i Zvezdan Folić, *Istorija za četvrti razred gimnazije* (Zavod za udžbenike i nastavna sredstva), Podgorica 2003.

³⁰⁷ V. Šofranac, "Do spornih lekcija još nijesu stigli", 10. decembar 2009., *Pobjeda* (Podgorica),

www.pobjeda.co.me/citanje.php?datum=2009-12-10&id=176130.

³⁰⁸ Šerbo Rastoder, Dragutin Papović i Sait Šabotić, *Istorija za četvrti razred gimnazije* (Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2009.), str. 216.

³⁰⁹ Isto, str. 216-217.

³¹⁰ Isto, str. 217.

³¹¹ Isto, str. 218.

³¹² Isto, str. 217.

³¹³ Isto, str. 219.

represije napustilo oko 100.000 Srba”.³¹⁴

Udžbenik kritički prikazuje ulogu Crne Gore i nekadašnje JNA u oružanom sukobu u Hrvatskoj. Za crnogorske rezerviste koji su 1991. godine učestvovali u operacijama ondašnje JNA na hercegovačkom i dubrovačkom ratištu kaže se da su “počinili brojne ratne zločine na području Konavala i Dubrovnika” a da je “za zarobljene Hrvate s ovog područja JNA formirala logor u Morinju [u Crnoj Gori]”. Navodi se i da su logoraši svjedočili kako su trpeli svakodnevna mučenja i da su trojica preminuli.³¹⁵ Prema udžbeniku, “crnogorske vojne i policijske snage, kao i paravojne snage Republike Srpske, u periodu 1992-1996. upadale su u muslimanska sela Bukovice kod Pljevalja, gdje su maltretirali, prebijali, pljačkali, palili i ubili šest ljudi.” Navodi se i da je crnogorska policija 1994. uhapsila lidere Stranke demokratske akcije i da su osuđeni na zatvorske kazne, a da je tajna policija zastrašivala članove antiratne opozicione stranke, Liberalnog saveza. “Podršku ovakvoj politici DPS-a pružila je Srpska pravoslavna crkva i njen mitropolit Amfilohije”, navodi se u udžbeniku.³¹⁶

Udžbenik je naišao na oštre kritike prosrpskih grupacija u Crnoj Gori, i na nešto prikrivenije kritike izvora bliskih vlastima. Udruženje boraca od 1990, etničke srpske stranke poput Nove srpske demokratije i Stranke srpskih radikala, Srpski nacionalni savjet, kao i predstavnik Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori, kritikovali su udžbenik zbog navoda o ubistvima Muslimana u području Bukovice 1992. godine i zbog tvrdnji da su Srpska pravoslavna crkva i njen mitropolit Amfilohije početkom devedesetih podržavali politiku crnogorskog rukovodstva zasnovanu na represiji i pomaganju ratnih zločina.³¹⁷ Glavni urednik vlastima bliskog dnevnog lista „Pobjeda“ ocijenio je da je u udžbeniku „prepoznatljiv“ politički stav autora, čime su oni „u škole ubacili dnevnu politiku“.³¹⁸

Makedonija

U udžbenicima istorije u osnovnim i srednjim školama, istorija Makedonije je obrađena zaključno sa 1999. godinom.³¹⁹ Prema predstavnicima Ministarstva obrazovanja, događaji iz 2001. godine mogli bi biti uvršteni u nastavni program jedino ako bi parlament ili vlada zauzeli stav o karakteru spornih događaja – tj. ako bi ga kvalifikovali kao oružani sukob ili akciju protiv terorizma. Takvu kvalifikaciju nadležna tela do sada nisu dala.³²⁰

³¹⁴ Isto, str. 218.

³¹⁵ Isto, str. 219.

³¹⁶ Isto str. 220.

³¹⁷ Vidjeti B. Je., “Šerbo Srbima podvaljuje zločine”, *Dan* (Podgorica), 9. novembar 2009., www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Povodi&datum=2009-11-09&clanak=208023, i Novica Đurić, "Krojači nove crnogorske istorije", *Politika* (Beograd), 11. decembar 2009, www.politika.rs/rubrike/region/Krojachi-nove-crnogorske-istorije.lt.html.

³¹⁸ Srđan Kusovac, "Istoriju ne pišu pobjednici", *Pobjeda* (Podgorica), 3. decembar 2009., www.pobjeda.co.me/citanje.php?datum=2009-12-03&id=175700.

³¹⁹ Razgovor sa Nadeždom Uzelac direktoricom Pedagoške službe pri Ministarstvu obrazovanja, i Vesnom Horvatić, direktoricom Biroa za razvoj obrazovanja pri Ministarstvu obrazovanja, Skoplje, 15. februar 2010.

Jedini nastavni materijali u kojim se pominje sukob iz 2001. godine su skripta koja su 2007. godine u okviru zajedničkog projekta izdali Pedagoška služba Republike Makedonije i Međunarodni crveni krst, i u kojima se govori o raznim oblicima kršenja međunarodnog humanitarnog prava. Skripta se opciono koriste u nekoliko gimnazija u

Skoplju. Isto.

³²⁰ Isto.

Sadržina udžbenike istorije identična je za sve učenike u Makedoniji, s tim da su u školama za Albance udžbenici prevedeni na albanski jezik. Stoga, nepostojanje nastavnog materijala koji se odnosi na 2001. godinu važi kako za škole na makedonskom jeziku tako i za one na albanskom.

Udžbenici u Makedoniji se izdaju sa periodom važenja od najmanje dve godine. Poslednji oglas Ministarstva obrazovanja za štampanje udžbenika bio je objavljen 2008. godine, a naredni je predviđen za 2011. godinu, tako da događaji iz 2001. godine do tada izvesno neće biti uvrštavani u sadržaj udžbenika.³²¹

IV. Reparacije

Materijalne administrativne reparacije

S obzirom na to da su zakoni koji regulišu status i prava civilnih žrtava rata u post-jugoslovenskim državama ostali neizmenjeni u odnosu na prethodni period, zakoni i njihova primena i dalje su imali brojne nedostatke. U nekim državama (Srbija, Kosovo), pravo na administrativne reparacije pripadalo je samo osobama sa telesnim oštećenjem izazvanim povredama u toku oružanog sukoba, ali ne i oštećenjem organizma koje se ne ispoljava u telesnom obliku. Samo u Bosni i Hercegovini (BiH) zakon propisuje da žrtve seksualnog zlostavljanja i silovanja imaju pravo na naknadu, dok u drugim državama moraju da dokazuju bolest ili telesno oštećenje kao posledicu zlostavljanja. Uz delimičan izuzetak Hrvatske, u svim državama osobe koje su bile zatvorene u logorima moraju da dokazuju oštećenje organizma (odnosno telesno oštećenje), tj. sama činjenica boravka u logorima nije dovoljna da bi stekli pravno na naknadu. Iako tekstovi zakona ne prave eksplicitnu razliku po etničkom kriterijumu između korisnika državnih mera reparacije, u praksi je efekat tih zakona često diskriminatoran zbog odredbi o ograničenom roku u kom je bilo moguće steći status žrtve rata (Republika Srpska - BiH), dokazima o oštećenju zdravlja koji su morali biti pribavljeni u kratkom periodu nakon prestanka oružanog sukoba, i zbog odredbi koje uslovljavaju priznanje statusa utvrđivanjem da je smrt ili oštećenje zdravlja bilo rezultat delovanja «neprijateljskih formacija» (Srbija, Kosovo, delom i Hrvatska).

Naročita neravnoteža postoji kada se uporede prava i privilegije civila, s jedne strane, i boraca, s druge strane. Zakoni postavljaju strože uslove za sticanje statusa civilnog nego vojnog invalida rata, a uz to predviđaju i značajno više naknade, kao i širi obim privilegija, za borce nego za civile.

Sledeća tabela ilustruje razlike u mesečnim primanjima za civilne i vojne invalide rata prve kategorije (podaci se odnose na decembar 2009. godine, sa izuzetkom Federacije BiH; iznosi su izraženi u euro ekvivalentu iznosima u nacionalnoj valuti):

DRŽAVA	CIVILNA INVALIDNINA	VOJNA INVALIDNINA	PROSEČNA PLATA
Fed BiH (sredina '09)	288	412	413
Republika Srpska	384	934	403

³²¹ Isto.

Hrvatska	455	740	735
Srbija	600	600	375
Crna Gora	522	522	470
Kosovo	122	245	300

Samo zakonodavstva u BiH i Kosovu poznaju termin “civilna žrtve rata”. Ostali zakoni govore o civilnim i vojnim invalidima rata, te o pravima i zaštiti po osnovu gubitka člana obitelji osobe poginule, umrle ili nestale osobe. Termin “žrtva” podrazumeva kršenje prava, dok termin “invalid” pomera fokus na nepovoljno zdravstveno stanje osobe, bez obzira šta je uzrokovalo to stanje. Zadržavanje terminologije koja je primerena merama socijalne zaštite, u skladu je sa samim merama koje većina vlada na prostoru bivše Jugoslavije preduzimaju, imajući u vidu da tim merama najčešće nedostaje priznanje da su osobi – bez obzira na njenu etničku pripadnost – kršena ljudska prava.

Bosna i Hercegovina

Kada je riječ o dobijanju novčanih naknada i drugih pogodnosti za invalide rata od 1992. do 1995. godine i porodice poginulih, odnosno nestalih, lica, položaj vojnih invalida i porodica boraca bitno je povoljniji od položaja civilnih žrtava. Prava svih ovih lica regulisana su isključivo zakonima na nivou entiteta, uz izuzetak državnog Zakona o nestalim licima, koji sadrži i odredbe o pravima porodica nestalih lica.

Iako je istraživanje Istraživačko-dokumentacionog centra (Sarajevo) o ljudskim gubicima rata u BiH pokazalo da civili čine skoro 40 odsto ubijenih i nestalih, u oba bosansko-hercegovačka entiteta je broj ljudi koji su ostvarivali pravo na porodičnu invalidninu na osnovu smrti člana porodice-*borca* bio višestruko veći nego broj uživalaca porodične invalidnine na osnovu smrti člana porodice-*civila*: u Federaciji BiH je taj broj 12 puta veći, a u Republici Srpskoj 14 puta. Ove cifre ukazuju na to da su vlasti u poslijeratnom periodu prihvatale da je poginulo lice imalo status borca čak i ako u realnosti to nije bio slučaj. Davanje statusa borca poginuloj osobi imalo je simbolički značaj, a osim toga omogućavalo je članovima porodica da dobijaju veće naknade nego što bi to inače bio slučaj.

Državni nivo

Tri godine nakon neuspješnog pokušaja Vijeća ministara BiH da izradi nacrt državnog zakona o pravima civilnih žrtava rata i žrtava torture koji bi dobio podršku entitetskih vlasti i udruženja žrtava, nadležno Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice je 2009. godine obnovilo inicijativu za donošenju takvog zakona. Ministarstvo je uspostavilo inter-resornu radnu grupu koja je u decembru uradila prvi nacrt budućeg zakona. U radu ove grupe su u početku učestovali predstavnici relevantnih ministarstava na državnom i entitetskim nivoima, kao i predstavnici tri udruženja žrtava iz Federacije BiH – Saveza logoraša BiH, Udruge hrvatskih logoraša domovinskog rata, i udruženja *Žena-žrtva rata*.³²² Međutim, iz Republike Srpske je sastanku Radne grupe prisustvovao samo predstavnik Udruženja logoraša RS, u završnoj fazi izrade teksta, i to u svojstvu posmatrača.³²³ Radna grupa je u nacrtu zakona ponudila definiciju civilne žrtve rata i žrtve torture koja bi bila jedinstvena za cijelu državu, i predviđela je osnivanje reparacionog fonda za preživjele žrtve rata, kao i za porodice onih koji su u ratu izgubili život.³²⁴ Radna grupa je poslala tekst nacrtu na

³²² Telefonski intervju sa Muratom Tahirovićem, predsjednikom Saveza logoraša BiH, 15. januara 2010.

³²³ Telefonski intervju sa Branislavom Dukićem, predsjednikom Saveza logoraša RS, 26. april 2010.

³²⁴ Telefonski intervju sa Salihom Đuderijom, pomoćnikom Ministra za ljudska prava BiH, 22. april 2010.

razmatranje radi davanja mišljenja raznim institucijama, uključujući ministarstva iz RS. Međutim, predstavnici tih ministarstava nisu se do kraja godine izjasnili o nacrtu.³²⁵

Federacija BiH

U Federaciji BiH je u 2009. godini 4.536 lica imalo status civilnih invalida rata na osnovu kog su dobijali mjesečne naknade od države.³²⁶ Riječ je o licima čije je zdravlje narušeno 60 odsto ili više, kao rezultat povrede zadobijene u ratu.³²⁷ Poređenja radi, u decembru 2009. godine je bilo 53.997 vojnih invalida rata, uključujući pripadnike Armije BiH, nekadašnjeg Hrvatskog vijeća obrane (HVO) i policije.³²⁸ Za priznanje statusa vojne žrtve dovoljno je da lice ima oštećenje zdravlja od 20 odsto.³²⁹

Bivši zatočenici logora i dalje su bili izvan kruga osoba kojima je priznat status civilnih žrtava rata, osim ako su i sami imali oštećenje zdravlja sa stepenom invaliditeta od najmanje 60 odsto. Izmjenama Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, iz 2006. godine, bilo koji oblik “oštećenja organizma”, uključujući “mentalno oštećenje ili značajno narušavanje zdravlja”, može biti osnov za priznanje statusa civilnog invalida. Ova promjena zakona je mogla djelovati kao mjera kojom je otvoren prostor za priznavanje prava onim bivšim logorašima koji nisu pretrpjeli tjelesna oštećenja, ali im je zdravlje narušeno zbog izlaganja stresu u logorima. Međutim, u praksi civili sa poremećajima uslijed stresa ne uspijevaju dobiti status invalida rata.³³⁰ Ministarstvo Federacije BiH za rad i socijalnu politiku nije izradilo svoj pravilnik o utvrđivanju ovakvog oštećenja zdravlja, već primjenjuje pravilnik Ministarstva za pitanje boraca, prema kome prava ostvaruju ona lica koja su u ratu stradala kao pripadnici oružanih formacija (Armije BiH, HVO, i Ministarstva unutrašnjih poslova). Pravilnikom je određeno da lica koja su do 31. decembra 2007. godine pribavila medicinsku dokumentaciju o ranjavanju ili oboljenju u oružanim snagama mogu ostvariti prava, i to na osnovu Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica. U haotičnim ratnim uslovima, bivši logoraši najčešće nisu bili u mogućnosti pribaviti takvu dokumentaciju nakon napuštanja logora.³³¹ U trogodišnjem periodu između usvajanja zakona 2006. godine i kraja 2009. godine, nešto više od 1.500 bivših logoraša je dobilo status civilnih invalida rata.

U prvoj polovini 2009. godine, naknada za stoprocentnog vojnog invalida rata iznosila je 805,64 konvertibilnih maraka (KM) (412 eura).³³² Iznos lične invalidnine za stoprocentne civilne invalide rata je, na osnovu zakona, 70 posto od te sume, tako da je do sredine godine iznosio 563,95 KM (288 eura). Međutim od 1. jula ta osnovica je umanjena na 507,56 KM (260 eura).³³³ Inače, prosječna mjesečna isplaćena neto plata po zaposlenom za decembar 2009. u Federaciji BiH iznosila je 807,67 KM (413 eura).³³⁴ Od cjelokupnog iznosa koji pripada na ime invalidnine, Federacija je u bila u obavezi da isplati 70 odsto, a kanton u kom osoba živi – 30 odsto. U praksi,

³²⁵ Isto.

³²⁶ Intervju sa Ankicom Kostić, šefom Odsjeka za zaštitu osoba sa invaliditetom i zaštitu civilnih žrtava rata Ministarstva rada i socijalne politike Federacije BiH, Sarajevo, 1. februar 2010.

³²⁷ Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, *Službene novine Federacije BiH*, br. 36/99, 54/04, 39/06, i 14/09, član 54.

³²⁸ Informacija dobijena od Vlatka Mlinarevića, Šefa za informatiku u Ministarstvu za boračka pitanja Federacije BiH, 24. februar 2010.

³²⁹ Zakon o pravima branilaca i članova njihovih porodica, *Službene novine Federacije BiH*, br. 33/04 i 56/05, član 3.

³³⁰ Intervju sa Ankicom Kostić, 1. februar 2010.

³³¹ Telefonski intervju sa Muratom Tahirovićem, predsjednikom Saveza logoraša BiH, 22. april 2010.

³³² Informacija dobijena od Vlatka Mlinarevića, 24. februar 2010.

³³³ Intervju sa Ankicom Kostić, 1. februar 2010.

³³⁴ "FBiH: U decembru 2009. prosječna neto plaća 807,67, a bruto 1.228,52 KM", *Biznis.ba* [online business magazin], 16. februar 2010, www.biznis.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=100729&Itemid=73.

prema navodima udruženja žrtava, veći broj kantona nije bio u stanju da izvršava svoj dio obaveze, tako da su civilni invalidi dobijali samo dio od Federacije.³³⁵

Žrtve seksualnog zlostavljanja iz ratnog perioda su takođe dobijale mjesečnu naknadu od 507.5 KM (260 eura), na osnovu psihičkog stresa koji su pretrpjele.³³⁶ Četiri nevladina udruženja – *Žena žrtva rata*, *Medica*, Savez logoraša BiH, i Udruženje logoraša domovinskog rata (koje okuplja logoraše hrvatske nacionalnosti) – imala su, kao i prethodnih godina, ovlaštenje od strane Ministarstva rada i socijalne politike Federacije BiH, da izdaju žrtvama potvrdu o tome da su pretrpjele silovanje, na osnovu čega žrtve onda stiču pravo na mjesečnu naknadu.³³⁷ Međutim, u toku godine Vlada Federacije BiH je izradila prijedlog zakona kojim se ukida mogućnost dokazivanja seksualnog zlostavljanja na osnovu potvrda udruženja, uz obrazloženje da takve aktivnosti izlaze izvan okvira djelatnosti kojom bi se trebala baviti udruženja i da omogućavaju zloupotrebu.³³⁸

Krajem godine bilo je u Federaciji BiH 5.770 osoba koje su, kao članovi porodica poginulih civila, bili korisnici porodične invalidnine.³³⁹ Istovremeno, 47.294 korisnika su primala porodičnu invalidninu na osnovu toga što je poginuli član porodice imao, ili naknadno dobio, status borca.³⁴⁰ Visina mjesečnog novčanog primanja za civile zavisi od toga da li prihod porodice prelaze određeni cenzus određen zakonom ili ne – ako prelaze, primanje se značajno smanjuje. Ovakvo pravilo proizilazi iz osnovne postavke po kojoj mjesečne naknade pripadaju civilima-žrtvama rata (uključujući članove porodica osoba koje su izgubile život) kao oblik socijalne zaštite. Iznos porodične invalidnine zavisi od broja poginulih, odnosno nestalih, članova porodice, ali i od broja korisnika unutar porodice. Recimo, za jednog nestalog člana porodična invalidnina je 218,25 KM (112 eura) za jednog korisnika, 279,15 KM (142 eura) za dva korisnika, i 304,53 (155 eura) ako postoje tri korisnika.³⁴¹

Na osnovu Međudržavnog sporazuma Republike Hrvatske i BiH, ratni vojni invalidi koji su bili članovi HVO, kao i članovi porodica poginulih ili nestalih pripadnika HVO, dobijaju od Hrvatske razliku između iznosa koji dobijaju kao naknadu u Federaciji BiH i iznosa koju bi primali po istom osnovu da primaju naknadu u Hrvatskoj. Ova lica tako dobijaju mjesečne naknade koje su bitno više od onih koje se isplaćaju drugima u Federaciji BiH. U 2009. godini su po tom osnovu naknadu dobijala 5.963 korisnika i to 5.537 invalidskih penzija i 426 porodičnih penzija.³⁴²

S obzirom na to da na nivou BiH nije uspostavljen Fond za nestala lica iz kog bi se isplaćivale naknade članovima porodica nestalih, ta su lica i 2009. godine u Federaciji BiH ostvarivala pravo na osnovu federalnog Zakona o civilnim žrtvama rata.³⁴³

Republika Srpska

³³⁵ Telefonski intervju sa Muratom Tahirovićem, 15. januar 2010. ; intervju sa Ankicom Kostić, 1. februar 2010.

³³⁶ Intervju sa Ankicom Kostić, 1. februar 2010.

³³⁷ Isto; telefonski intervju sa Muratom Tahirovićem, 15. januar 2010.

³³⁸ Intervju sa Ankicom Kostić, 1. februar 2010.

³³⁹ Isto.

³⁴⁰ Informacija dobijena od Vlatka Mlinarevića, 24. februar 2010.

³⁴¹ Intervju sa Ankicom Kostić, 1. februar 2010.

³⁴² Hrvatski sabor, *Izvešće Odbora za Hrvate izvan Republike Hrvatske s rasprave održane 15. aprila 2010. godine o Izvešću o provedbi Zakona o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji, za razdoblje od 1. siječnja do 31. prosinca 2009. godine*, www.sabor.hr/Default.aspx?art=33363.

³⁴³ Intervju sa Ankicom Kostić, šefom Odsjeka za zaštitu osoba sa invaliditetom i zaštitu civilnih žrtava rata Ministarstva rada i socijalne politike Federacije BiH, Sarajevo, 1. februar 2010.

U decembru 2009. godine, Republika Srpska je isplatila naknade za 1.782 lica korisnika civilne ratne invalidnine. Poređenja radi, invalidninu je primalo 37,158 vojnih invalida rata.³⁴⁴ Za sticanje statusa civilne žrtve rata u smislu zakona neophodno je oštećenje organizma od najmanje 60 posto, što u postupku utvrđuje nadležna ljekarska komisija. Nasuprot tome, vojnim licima se invaliditet priznaje kod oštećenja organizma od 20 odsto (usljed rane, povrede ili ozlede), odnosno 40 odsto (ako je do oštećenja došlo usled bolesti).³⁴⁵ Iznos invalidnine za stoprocentne civilne invalide prve kategorije bio je u decembru 750 KM (384 eura), dok je invalidnina za ratne vojne invalide prve kategorije iznosila 1.825 KM (934 eura). Obe kategorije invalida prve kategorije su uz to primale i dodatak za njegu i pomoć, pri čemu je iznos za vojne invalide opet bio značajno veći od iznosa za civilne invalide rata. Za razliku od perioda do 2008. godine, u 2009. godini se, kao i prethodne 2008.-e, isplata civilne invalidnine obavljala u punom iznosu.³⁴⁶ Inače, u decembru 2009. godine je prosječna neto plata u Republici Srpskoj bila 788 KM (403 eura).³⁴⁷

Prema tvrdnjama Udruženja logoraša RS, gotovo niko od članova Udruženja koji su bili zatočeni kao civili nije primao naknade kao civilna žrtva rata (civilni invalid), zato što nisu u periodu od godinu dana nakon završetka rata pribavili medicinske dokumentaciju kojom bi dokazali oštećenje organizma nastalo u vezi s ratom. Ni žrtve seksualnog nasilja ne dobijaju naknade kao civilne žrtve rata.³⁴⁸

Porodične invalidine za članove porodica ubijenih civila isplaćene su u decembru 2009. godine za 2.059 korisnika.³⁴⁹ To je znatno veći broj nego dvije godine ranije, kada su 1.332 osobe primale invalidninu.³⁵⁰ Razlog za povećanje je taj što je znatan broj lica u međuvremenu podnio zahtjev za priznavanje prava na porodičnu invalidninu i ono im je priznato. Do povećanja je došlo nakon što je Narodna skupština Republike Srpske u julu 2007. godine izmjenila Zakon o civilnim žrtvama rata iz 1993. godine, odnosno omogućila je osobama koje su ranijih godina propustile da u roku podnesu zahtev za priznavanje prava, da to učine do kraja 2007. godine.³⁵¹ Ova odredba otvorila je mogućnost da povratnici u RS – prije svega Bošnjaci i Hrvati – ostvare pravo na naknadu, s obzirom na to da u roku propisanom ranije nisu podnosili zahtjeve, jer se još nisu bili vratili iz izbjeglištva, odnosno iz raseljenja unutar BiH. Uz to, i izvjestan broj Srba je je propustio prvobitni rok. Iznos porodične invalidnine za jednog korisnika-člana porodice ubijenog/nestalog civila bio je u visini 40 odsto od iznosa civilne invalidnine prve kategorije (dakle 40 odsto od 750 KM (384 eura), u decembru 2009. godine).

Kada je riječ o porodičnim vojnim invalidninama, broj njihovih korisnika je u decembru 2009. godine bio 28,541.³⁵² Dakle, kao i u Federaciji BiH, i u Republici Srpskoj je neuporedivo veći broj lica ostvario prava po osnovu statusa poginulog lica kao borca, nego kao civila.

³⁴⁴ Informacije dobijena od Branke Šljivar, portparola Ministarstva rada i boračko-invalidske zaštite Republike Srpske, 16. februar 2010.

³⁴⁵ Zakon o zaštiti civilnih žrtava rata, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 25/93, 30. decembar 1993, član 2; Zakon o pravima boraca, vojnih invalida i porodica poginulih boraca Odbrambeno-otadžbinskog rata Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 46/04 i 53/04, član 4.

³⁴⁶ Informacije dobijena od Branke Šljivar, 16. februar 2010.

³⁴⁷ Republika Srpska - Republički zavod za statistiku, *Statistika rada - Mjesečno saopštenje*, 26. januar 2010., br. 10 („Prosječne plate zaposlenih“), www.rzs.rs.ba/Saopstenja/Rad/2009/RadDecembar09.pdf.

³⁴⁸ Telefonski intervju sa Branislavom Dukićem, predsjednikom Saveza logoraša RS, 7. februar 2010.

³⁴⁹ Informacija dobijena od Branke Šljivar, 16. februar 2010.

³⁵⁰ Fond za humanitarno pravo & Documenta, *Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama: Izveštaj za 2007. godinu*, str. 41.

³⁵¹ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti civilnih žrtava rata, *Službeni glasnik RS*, br. 60/07, 5. jul 2007., član 2 (uvodeći novi član (36b) u Zakon o zaštiti civilnih žrtava rata).

³⁵² Informacija dobijena od Branke Šljivar, 16. februar 2010.

Prava na osnovu Zakona o zaštiti civilnih žrtava rata, odnosno dobijanje porodične invalidnine, ostvarivali su u Republici Srpskoj i članovi porodica nestalih lica. Porodice nestalih nisu morale proglasiti lice umrlim kako bi dobijale naknadu. Dovoljna je bila potvrda od nekadašnjih entiteskih komisija za nestale, od sada postojećeg Instituta za nestale, ili od Međunarodnog crvenog krsta.³⁵³

U decembru je parlament Republike Srpske izmjenio Zakon o zaštiti civilnih žrtava rata, kao i Zakon o pravima boraca, vojnih invalida i porodica poginulih boraca Odbrambeno-otadžbinskog rata Republike Srpske, tako što su u zakone uvedene odredbe o imovinskom cenzusu kao uslovu za dobijanje porodične invalidnine. Prema izmjenama, prava na mjesečna primanja prestaju korisnicima čiji imovinsko stanje prelazi cenzus koji će Vlada Republike Srpske utvrditi do kraja 2010. godine.³⁵⁴

Hrvatska

Tijekom 2009. godine, 2,500 civila je primalo naknade zbog invaliditeta nastalog tijekom oružanog sukoba iz 1991-95. godine.³⁵⁵ U istoj godini, bilo je 51.752 boraca-korisnika invalidske mirovine.³⁵⁶

Civilni invalid rata je osoba kojoj je organizam oštećen za najmanje 20 posto *zbog rane ili ozljede* koju je dobila u svezi sa ratnim događajima, uključujući i eksploziju zaostalog ratnog materijala nakon završetka ratnih operacija, kao i osoba kojoj je organizam oštećen za najmanje 60 posto zbog bolesti koja je neposredna posljedica zlostavljanja odnosno lišenja slobode od strane terorista ili pripadnika Jugoslavenske narodne armije nakon 17. kolovoza 1990. godine.³⁵⁷ Postotak od 20 posto oštećenja organizma zbog rane ili ozljede isti je kao i postotak koji se zakonom zahtjeva za priznanje statusa *vojnog* invalida rata. U ovom pogledu, Hrvatska se razlikuje od ostalih država na području bivše Jugoslavije, čija zakonodavstva zahtjevaju viši postotak oštećenja organizma za priznanje statusa civilnog invalida rata, u odnosu na priznanje statusa *vojnog* invalida rata.

Definicija civilnog invalida rata ne izdvaja bilo koju kategoriju zavisno od vrste zlostavljanja koja je izazvala oštećenje organizma. Žrtve seksualnog zlostavljanja stoga ulaze pod opći pojam civila invalida rata, tako da i ove žrtve moraju dokazivati tjelesno ili psihičko oštećenje.

Za borce hrvatskih snaga koji su proveli bar tri dana u neprijateljskom logoru ili zatvoru, automatski se smatra da su dvadesetpostotni invalidi.³⁵⁸ Takva pretpostavka ne vrijedi za civile koji su bili

³⁵³ Isto.

³⁵⁴ Isto.

³⁵⁵ Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi Republike Hrvatske - Uprava za zaštitu žrtava i sudionika rata, *Godišnji prikaz broja korisnika iz sustava zaštite vojnih i civilnih invalida rata*, 31. prosinca 2009. godine, www.mzss.hr/hr/zdravstvo_i_socijalna_skrb/socijalna_skrb/uprava_za_zastitu_zrtava_i_sudionika_rata/godisnji_prikaz_broja_korisnika_iz_sustava_zastite_vojnih_i_civilnih_invalida_rata.

³⁵⁶ Vlada Republike Hrvatske, *Izješće o provedbi Zakona o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji, za razdoblje od 1. siječnja do 31. prosinca 2009. godine*, ožujak 2010. godine, str. 32.

³⁵⁷ Zakon o zaštiti vojnih i civilnih invalida rata (*Narodne novine*, br. 33/1992., posljednje izmjene i dopune 103/2003), član 8.

³⁵⁸ Hrvatski zavod za mirovinsko osiguranje, *Prava iz mirovinskog osiguranja, prava prema posebnim propisima: Hrvatski branitelji iz Domovinskog rata*, www.mirovinsko.hr/default.asp?id=1204 („smatra [se] da je oštećenje organizma zatočenika u neprijateljskom logoru najmanje 20%“). Vidjeti Zakon o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji, *Narodne novine*, br. 174/04, posljednje izmjene i dopune 137/09, članovi 4(1) i 5(1).

zatočeni u logoru, bez obzira na dužinu zatočenja. Stoga civili moraju dokazivati oštećenje organizma, i to potvrdom o uzroku i okolnostima pod kojima se slučaj dogodio, izdanom od nadležne vojne jedinice ili ustanove, odnosno od nadležnog tijela državne uprave, ili medicinskom dokumentacijom o liječenju, pribavljenom najkasnije tri mjeseca od dana prestanka neprijateljstva. Veći broj osoba hrvatske nacionalnosti, koji su proveli određeno vrijeme u zatočenju u logorima u Srbiji, nisu ostvarili prava na osobnu invalidninu zbog neposjedovanja zahtijevane dokumentacije.

Osobna invalidnina za civilne invalide iznosila je za najvišu (prvu) skupinu 3.326 kuna (oko 455 eura, prema tečaju iz prosinca 2009. godine) mjesečno dok je za najnižu (desetu) skupinu iznosila 100 kuna (14 eura) mjesečno.³⁵⁹ Iznosi osobnih invalidnina za civilne invalide niži su od iznosa za vojne invalide. Iznos prosječne invalidske mirovine u 2009. bio je za borce 5.337 kuna (oko 739 eura, prema tečaju iz prosinca 2009. godine).³⁶⁰

Prosječna neto plaća iznosila je za prosinac 2009. godine 5.362 kuna (oko 735 eura).³⁶¹

Kada je riječ o članovima obitelji poginulih civila i umrlih civilnih invalida rata, prema podacima Ministarstva zdravstva i socijalne skrbi Republike Hrvatske, iz prosinca 2009. godine, 359 osoba su bili korisnici obiteljskih invalidnina.³⁶² Obiteljska invalidnina je pravo koje ostvaruje bračni drug kad navrš 55 godina (supruga) odnosno 65 godina života (suprug), odnosno i prije navedenih godina ako su nesposobni za privređivanje; djeca, posvojenici i pastorčad do navršene 15 godine života, a ako su na školovanju do propisanog trajanja školovanja ali najkasnije do 26 godine života, a ako su nesposobni za privređivanje dok ta nesposobnost traje.³⁶³

Relativno mali broj korisnika obiteljske invalidnine proizilazi iz toga što većina poginulih i nestalih u toku rata na hrvatskoj strani ima status poginulih i nestalih branitelja, tako da je država isplaćivala 12.216 mirovina obiteljima osoba.³⁶⁴ Da bi obitelj civila ili borca ostvarila pravo na obiteljsku invalidninu, mora dokazati da je do nestanka člana obitelji došlo u svezi s ratnim događajima navedenim u Zakonu o zaštiti vojnih i civilnih invalida rata. Ovo se dokazuje potvrdom o uzroku i okolnostima pod kojima se slučaj dogodio, izdanom od nadležne vojne jedinice ili ustanove, odnosno od nadležnog tijela državne uprave, ili rješenjem općinskog suda o proglašenju nestale osobe umrlom.³⁶⁵

Osim mjesečnih naknada (invalidnina), vojni i civilni invalidi, kao i osobe koje su izgubile člana obitelji, koristile su veći broj drugih prava, po osnovi materijalnih i drugih potreba.³⁶⁶ Iznosi koje je

³⁵⁹ Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi Republike Hrvatske - Uprava za zaštitu žrtava i sudionika rata, *Godišnji prikaz broja korisnika iz sustava zaštite vojnih i civilnih invalida rata*, 31. prosinca 2009. godine.

³⁶⁰ Vlada Republike Hrvatske, *Izvešće o provedbi Zakona o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji, za razdoblje od 1. siječnja do 31. prosinca 2009. godine*, ožujak 2010. godine, str. 32.

³⁶¹ "Prosječna neto plaća za prosinac 5.362 kune", web stranica Poslovni.hr (Zagreb), 22. veljače 2010., www.poslovni.hr/vijesti/prosječna-neto-plaća-za-prosinac-5362-kune-140488.aspx.

³⁶² Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi Republike Hrvatske - Uprava za zaštitu žrtava i sudionika rata, *Godišnji prikaz broja korisnika iz sustava zaštite vojnih i civilnih invalida rata*, 31. prosinca 2009. godine.

³⁶³ Dopis Documenti Marijana Pokrajčića, načelnika Odjela za zaštitu civilnih žrtava iz Domovinskog rata u Ministarstvu zdravstva i socijalne skrbi Republike Hrvatske, 19. ožujak 2010.

Ako dijete ima pravo na obiteljsku invalidninu onda i bračni drug ima pravo na obiteljsku invalidninu bez obzira na godine starosti sve dok i jedno dijete ima pravo na obiteljsku invalidninu. Također i roditelji iza nestale osobe imaju pravo na obiteljsku invalidninu iako su članovi uže obitelji ostvarili to pravo. Isto.

³⁶⁴ Vlada Republike Hrvatske, *Izvešće o provedbi Zakona o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji, za razdoblje od 1. siječnja do 31. prosinca 2009. godine*, ožujak 2010. godine, str. 32.

³⁶⁵ Dopis „Documenti“ Marijana Pokrajčića, načelnika Odjela za zaštitu civilnih žrtava iz Domovinskog rata u Ministarstvu zdravstva i socijalne skrbi Republike Hrvatske, 19. ožujak 2010.

³⁶⁶ Među pravima koja koriste invalidi rata i članovi obitelji poginulih, odnosno nestalih, nalaze se: dobivanje socijalne pomoć (tzv. opskrbnina), dodatak za pripomoć u kući, dobivanje besplatnih udžbenika, poseban dečji dodatak,

država plaćala po nekim od ovih osnova bili su znatni. Naprimjer, opskrbnina (socijalna pomoć) je u prosincu iznosila 1.098 kuna (150 eura).³⁶⁷

Srbija

Status i prava žrtava rata i porodica žrtava su 2009. godine u Srbiji ostali neizmenjeni u odnosu na prethodne godine. Relevantne zakonske odredbe priznaju prava licima čije je fizičko zdravlje oštećeno u određenom procentu, pri čemu je do tog oštećenja došlo usled delovanja „neprijatelja”.³⁶⁸ Ovakvo dvostruko ograničenje ima za posledicu isključenje dveju velikih grupa žrtava iz kruga korisnika materijalne i drugih oblika pomoći od strane države. U te korisnike ne spadaju, prvo, osobe (odnosno njihove porodice) koje su tokom oružanog sukoba, odnosno u vreme vlasti Slobodana Miloševića, pretrpele ozbiljna kršenja ljudskih prava, poput silovanja, mučenja, i nezakonitog lišavanja slobode, ali kod kojih *nije* došlo do značajnog telesnog oštećenja ili gubitka života, i, drugo, osobe čije je zdravlje narušeno kao rezultat kršenja ljudskih prava od strane državnih organa *Srbije*, odnosno porodice lica koja su izgubila život usled takvog kršenja.

Za sticanje statusa *civilnog* invalida rata potrebno je dokazati oštećenje od najmanje 50 odsto. (Poređenja radi, ratnim *vojnim* invalidom se smatra osoba koja ima oštećenje organizma od najmanje 20 odsto usled ranjavanja, povrede, ozlede ili bolesti.) Na kraju 2009. godine u Srbiji je bilo oko 21.000 vojnih invalida rata, od kojih je jedna trećina zadobila invaliditet u sukobima tokom devedesetih godina prošlog veka a ostali za vreme Drugog svetskog rata. U isto vreme, u Srbiji je bilo oko 1.500 civilnih invalida rata.³⁶⁹ S obzirom da taj status mogu da imaju samo lica kojima su telesno oštećenje prouzrokovala „neprijateljske formacije“, povrede koje su, na primer, Bošnjacima iz Sandžaka, ili srpskim izbeglicama iz Hrvatske, naneli predstavnici srpske policije, vojske ili paramilitarnih grupa, ne predstavljaju osnov za priznanje statusa civilnog invalida rata.

Zakonske odredbe u Srbiji ne omogućavaju bivšim logorašima da na osnovu same činjenice zatočenja ostvare prava na materijalne reparacije. Tako, na primer, civili koje su pripadnici Oslobođilačke vojske Kosova (OVK) držali u logoru tokom sukoba krajem devedesetih, mogu ostvariti ovakvo pravo jedino ako dokažu da im je kao posledica boravka u logoru zdravlje narušeno najmanje 50 odsto, čime bi stekli uslove za sticanje statusa civilnog invalida rata. Po istom principu, za vojnike i policajce koji su bili zatočeni u logorima OVK, traženi stepen invaliditeta je minimum 20 odsto.

Žrtve silovanja su naredna kategorija žrtava rata koja je isključena iz kruga primaoca reparacija, osim ako pojedinci iz te kategorije mogu da ispune opšti uslov koji se odnosi na telesno oštećenje (narušenost zdravlja) od najmanje 50 odsto (civili), odnosno 20 odsto (borci).

studentske stipendije, prednost pri smeštaju u učeničke, odnosno studentske domove, prednost pri zapošljavanju, prednost pri smeštaju u domove socijalne zaštite i pravo na troškove prijevoza i pokopa.

³⁶⁷ Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi Republike Hrvatske - Uprava za zaštitu žrtava i sudionika rata, *Godišnji prikaz broja korisnika iz sustava zaštite vojnih i civilnih invalida rata*, 31. prosinca 2009. godine.

³⁶⁸ Videti npr. Zakon o pravima civilnih invalida rata, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 52/96, član 2 (civilni invalid rata je „lice kod koga nastupi telesno oštećenje od najmanje 50% usled rane, povrede ili ozlede koje su ostavile vidne tragove, zadobijene zlostavljanjem ili lišenjem slobode od strane neprijatelja za vreme rata, izvođenja ratnih operacija, od zaostalog ratnog materijala ili neprijateljskih diverzantskih, odnosno terorističkih akcija“).

³⁶⁹ Intervju sa Mirom Čavaljugom, pomoćnikom za boračko-invalidska pitanja u Ministarstvu rada i socijalne politike, Beograd, 30. mart 2010.

Vojni i civilni invalidi rata prve kategorije primali su u decembru 2009. godine 56.837 dinara (oko 600 evra po kursu koji je važio početkom decembra 2009) na ime lične invalidnine; invalidi druge kategorije – 41.491 dinara (oko 435 evra), treće – 31.260 dinara (oko 330 evra), i invalidi narednih kategorija (do desete) daljnje niže iznose. Najmanji iznos primili su korisnici desete kategorije – 3.410 dinara (oko 35 evra). Teži invalidi dobijali su i druge beneficije – dodatak za negu i pomoć, ortopedski dodatak, i mesečno novčano primanje po osnovu nezaposlenosti – u iznosima koji su uključivali desetine hiljada dinara (stotine evra).³⁷⁰

Poređenja radi, prosečna neto zarada u Srbiji je u decembru 2009. godine iznosila 36.789 dinara (375 evra).³⁷¹

Kada je reč o pravima koja imaju članovi poginulih lica, zakonodavstvo pravi razliku između, s jedne strane, porodičnih invalidnina, koje pripadaju članovima porodica boraca koji su poginuli u oružanom sukobu ili umrli od posledica ranjavanja/povređivanja, i, s druge strane, mesečnih novčanih primanja, koja pripadaju porodicama poginulih civila. Dok pravo na invalidninu postoji nezavisno od materijalnog stanja porodice, porodice civila imaju pravo na mesečno novčano primanje samo ako imaju prihode ispod cenzusa određenog zakonom. Krajem 2009. godine bilo je 25.000 članova porodica koje primaju porodičnu invalidninu. Nadležno Ministarstvo rada i socijalne politike nije imalo podatke o broju članova porodica koje su primale mesečna novčana primanja.

Da bi članovi porodica nestalih boraca ili civila mogli da ostvare prava iz sistema socijalne zaštite, bilo je potrebno da, kao i ranijih godina, svoje nestale proglase mrtvima.³⁷²

Kosovo

Prema podacima kosovskog Ministarstva rada i socijalne zaštite, krajem 2009. godine bilo je registrovano 5.079 osoba koje su dobijale primanja na osnovu toga što su tokom oružanog sukoba 1998.-99. godine, u svojstvu civila, zadobile ozbiljna oštećenja zdravlja kao posledica sukoba, ili su članovi njihove porodice kao civili izgubili život, odnosno nestali, tokom sukoba. Od tog broja, 1.789 osoba su dobijale primanja po osnovu invaliditeta, a ostali su dobijali mesečne naknade zbog smrti, odnosno nestalosti, člana porodice.³⁷³ Status i prava svih ovih lica regulisan je zakonom koji je Skupština Kosova donela 2006. godine.³⁷⁴

Da bi lice bilo smatrano civilnim invalidom rata, moralo je pretrpeti narušenje telesnog zdravlja od najmanje 40 odsto. Narušeno psihičko zdravlje, dakle, ne predstavlja osnov za priznanje

³⁷⁰ Na primer, dodatak za negu i pomoć je u decembru 2009. za pripadnike prve kategorije iznosio 56.837 dinara, a za pripadnike druge kategorije 37.512 dinara. Za invalide prve kategorije dodatak za ortopedski dodatak je u decembru 2009. iznosio 16.483 dinara. Naknada za vreme nezaposlenosti iznosila je 31.576 dinara. [S.S.U.], „[Primanja vojnih invalida i korisnika porodične invalidnine po ranijim saveznim propisima za novembar i decembar 2009. godine] i [Primanja po republičkim propisima]“, *Vojni invalid* (Beograd), broj 79, februar 2010, str. 15-17.

³⁷¹ „Prosečna plata u decembru 2009“, *web stranica B92*, 25. januar 2010, www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=01&dd=25&nav_id=406464.

³⁷² Intervju sa Mirom Čavaljugom.

³⁷³ Intervju sa Pajazitom Bajramijem, direktorom Uprave za porodice palih boraca, invalide rata i porodice civilnih žrtava, u Ministarstvu rada i socijalne zaštite, 23. jun 2010., Priština/Prishtinë.

³⁷⁴ Zakon 02/L-2 o statusu i pravima porodica mučenika, invalida, veterana i članova OVK, i porodica civilnih žrtava rata, 23. februar 2006.

invaliditeta. Žrtve seksualnog nasilja stoga nisu među primaocima naknada, osim ako je i kod njih došlo do narušenja fizičkog zdravlja. Isto tako, osobe koje su tokom oružanog sukoba 1998.-99. godine bile zatočene, ali nemaju zbog toga narušeno fizičko zdravlje, ne dobijaju naknade. Kada je, pak, reč o osobama koje su bile zatvorene u zatvorima u Srbiji pre marta 1998. godine, ta lica nisu žrtve rata već na osnovu činjenice da se zakon odnosi samo na period trajanja oružanog sukoba (mart 1998. – jun 1999. godine).

Civilni invalidi rata dobijaju različita naknade, zavisno od nivoa invaliditeta. Mesečne naknade dobijaju i vojni invalidi rata, dakle pripadnici nekadašnje Oslobođilačke vojske Kosova - OVK (invalida iz ove grupe je, prema podacima sa kraja 2009. godine, bilo oko 2,900). Dok je za civilne invalide rata potrebno da je zdravlje oštećeno najmanje 40 odsto, za priznanje statusa vojnog invalida rata dovoljno je da je zdravlje oštećeno 20 odsto.

Stoprocentni civilni invalidi rata su tokom godine dobijali 122 eura mesečno. Ovo odgovara iznosu nešto manjem od 70 odsto od minimalne plate na Kosovu. Nasuprot tome, odgovarajuće zakonske odredbe predviđaju da stoprocentni vojni invalidi dobijaju 140 odsto od minimalne plate na Kosovu, tako da su dobijali dvostruko više iznose u odnosu na civilne invalide.³⁷⁵ Invalidi težih kategorija uživali su i druge povlastice, kao što je besplatna zdravstvena zaštita u državnim zdravstvenim centrima.³⁷⁶

Prosečna plata na Kosovu iznosila je tokom godine oko 300 eura.³⁷⁷

Mesečna primanja dobijaju i porodice civila koji su izgubili život ili nestali tokom rata, kao i porodice ubijenih i nestalih vojnika OVK. Da bi porodice nestalih članova OVK ili nestalih civila mogle na Kosovu da ostvare pravo na mesečna novčana primanja, one ne moraju pokretati postupak za proglašenje nestalog umrlim.³⁷⁸ Porodice civila koji su izgubili život ili nestali dobijale su u toku godine po tom osnovu 135 eura mesečno. Nasuprot tome, porodica poginulog, odnosno nestalog borca OVK dobijala je mesečno 239 eura.³⁷⁹ Porodice nestalih civila-Srba i drugih nealbana na Kosovu takođe imaju pravo na mesečnu naknadu, ali u praksi one to pravo ne koriste.³⁸⁰

Crna Gora

Na kraju 2009. godine u Crnoj Gori je bilo, u vezi sa oružanim sukobima iz devedesetih, 254 ratna vojna invalida, 33 civilna invalida rata, i 190 porodica palih boraca. Boračkom i invalidskom

³⁷⁵ Podaci o zakonom predviđenim procentima u odnosu na minimalnu platu na Kosovu uzeti su iz studije Ma Lourdes Arastey Sahún & Pilar Rivas Vallejo, "The legal construction of the social security system of the Republic of Kosovo", *International Social Security Review*, tom 62, br. 1 (2009.), str. 78-79.

³⁷⁶ *Op. cit.*, p. 79.

³⁷⁷ World Bank, *Kosovo: Public Expenditure Review*, Report No. 53709-XK, 3. jun 2010., www-wds.worldbank.org/external/default/WDSPContentServer/WDSP/IB/2010/07/05/000333038_20100705005452/Rendered/PDF/537090ESW0P117101Official0Use0Only1.pdf, str. 20, para. 48.

³⁷⁸ Intervju sa Hajrije Pajazitijem, Direktorom odeljenja za isplate u Ministarstvu za rad i socijalnu zaštitu Republike Kosovo, mart 2010., Priština/Priştinë. Zakon koji predviđa ova prava je Zakon o statusu i pravima porodica mučenika, invalida, veterana i članova OVK, i porodica civilnih žrtava rata, iz 2006. godine.

³⁷⁹ Intervju sa Pajazit Bajramijem, 23. jun 2010.

³⁸⁰ *Isto*.

zaštitom bavi se Zakon o boračkoj i invalidskoj zaštiti, čije izmjene i dopune iz 2008. godine ne diraju u postojeći obim prava za korisnike ličnih i porodičnih invalidnina.³⁸¹

Za ostvarivanje statusa vojnog invalida rata potrebno je da je nastupilo oštećenje organizma od najmanje 20 odsto usled posledica rane, povrede, ozlede ili psihosomatskih bolesti, a za ostvarivanje statusa civilnog invalida rata tjelesno oštećenje od 50 odsto.³⁸² Iznos se smanjuje za svaku sledeći stepen invaliditeta.

Osobe sa invaliditetom prve kategorije primale su krajem 2009. godine ličnu invalidninu u iznosu od 522 eura mesečno, iz druge kategorije 381 euro, i iz treće kategorije 287 eura. Manje od 50 eura mesečno primale su osobe sa invaliditetom iz osme kategorije (sa 40-procentnim invaliditetom), devete, i desete (20-procentni invaliditet) kategorije. Osobe sa invaliditetom od prve do četvrte kategorije dobijale su i dodatak za njegu i pomoć u iznosu od 260,78 eura, a prvih šest kategorija imalo je pravo na naknadu na ortopedski dodatak u iznosu od 130,39 eura.³⁸³ Prosječna plata u Crnoj Gori, bez poreza i doprinosa, iznosila je u decembru 2009. godine 470 eura.³⁸⁴

Krajem 2009. godine porodična invalidnina za jednog člana porodice palog borca iznosila je 312 eura. Ako je pravo na porodičnu invalidninu ostvarivalo više članova porodice, za svakog sauživaoca invalidnina se uvećavala za 50 odsto.³⁸⁵ Osim toga, neki članovi porodice su imali pravo na tzv. uvećanu porodičnu invalidninu, u iznosu od 182 eura za jednog člana, a ako je više lica ostvarivalo pravo na uvećanu porodičnu invalidninu, ona je isplaćivana u istom iznosu svakom od tih lica.³⁸⁶ Napokon, članovi porodice su dobijali novčanu naknadu materijalnog obezbjeđenja ako nisu imali nikakve izvore prihoda, a djeca palih boraca i nezavisno od toga ako su se nalazila na redovnom školovanju. Ova naknada je iznosila 104 eura za jednog člana porodice, a za svakog slijedećeg 20 odsto od tog iznosa.³⁸⁷

Većina članova porodica nestalih sa Kosova koje trenutno žive u Crnoj Gori su državljani Srbije, tako da sva svoja socijalna i imovinska prava (naknade, penzije, naslijeđivanje imovine i sl.) ostvaruju posredstvom nadležnih organa države Srbije. Isto tako, u rasvjetljavanju sudbine svojih nestalih članova ove porodice sarađuju sa Komisijom za nestala lica Vlade Srbije.

Crnogorsko zakonodavstvo sadrži odredbe o novčanim davanjima za porodice lica koja su nestala obavljajući "vojne dužnosti ili druge dužnosti za vojne ciljeve ili za ciljeve državne bezbjednosti, a koji su državljani Crne Gore".³⁸⁸ Za priznavanje prava na porodičnu invalidninu po osnovu palog borca potrebno je pribaviti izvod iz knjige umrlih ili rješenje nadležnog organa o proglašenju nestalog lica umrlim. Iznosi porodičnih invalidnina i ostalih davanja (uvećana porodična

³⁸¹ Zakon o boračkoj i invalidskoj zaštiti, *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 69/2003 (sa izmjenama i dopunama objavljenim u *Službenom listu* br. 21/2008 od 27. marta 2008. godine).

³⁸² Zakon o boračkoj i invalidskoj zaštiti, članovi 8 i 18.

³⁸³ Informacija dobijena od Odseka za boračko invalidsku zaštitu Ministarstva rada i socijalnog staranja Crne Gore, 4. mart 2010, Podgorica.

³⁸⁴ „Prosječna zarada u decembru 470 eura”, *SEEBiz.eu - Regionalni poslovni portal* (Zagreb-Beograd), 22. januar 2010., www.seebiz.eu/cg/makroekonomija/crna-gora/prosjecna-zarada-u-decembru-470-eura.66529.html.

³⁸⁵ Pisani odgovor Veselina Vukčevića, predsjednika Komisije Vlade Republike Crne Gore za nestala lica, dostavljen Fondu za humanitarno pravo, 29. april 2010. Iznosi porodičnih invalidnina i ostalih davanja (uvećana porodična invalidnina, novčana naknada materijalnog obezbjeđenja) za porodice nestalih boraca isti su kao i za porodice poginulih boraca.

³⁸⁶ Isto. Pravo na uvećanu porodičnu invalidninu ima roditelj palog borca koji nije imao druge djece, bračni drug koji nema djece, kao i dijete palog borca.

³⁸⁷ Pisani odgovor Veselina Vukčevića, 29. april 2010.

³⁸⁸ Zakon o boračkoj i invalidskoj zaštiti, *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 69/2003, član 7, 17 i 34 (sa izmjenama i dopunama objavljenim u *Službenom listu* br. 21/2008 od 27. marta 2008. godine).

invalidnina, novčana naknada materijalnog obezbjeđenja) za porodice nestalih boraca bili su isti kao i za porodice poginulih boraca (vidjeti gore, poglavlje *Reparacije na osnovu zakona – Crna Gora*). Porodice nestalih civila nisu u Crnoj Gori ostvarivale pravo na stalno novčano primanje. Prema riječima predsjednika Komisije za nestala lica, Ministarstvo rada i socijalnog staranja je ovim licima u više navrata uplaćivalo jednokratnu novčanu pomoć preko opštinskih centara za socijalni rad, u iznosu koji se kretao oko 500 eura.

Povrat i obnova imovine

Hrvatska

Na kraju 2009. godine, dakle skoro desetljeće i po nakon okončanja rata u Hrvatskoj, još uvijek su tisuće ljudi, uglavnom Srba iz Hrvatske, čekale da se riješi problem imovine koja im je oduzeta ili uništena u ratu, usprkos pojačanim naporima vlasti u posljednjih nekoliko godina da zatvori ovo pitanje. Gotovo sva imovina u privatnom vlasništvu vraćena je u posjed vlasnicima. Međutim, na rješenje stambenog pitanja i dalje je čekalo više tisuća prijeratnih nosilaca tzv. stanarskog prava na stanovima koji su pripadali državi ili državnim poduzećima, kako i tisuće vlasnika uništenih ili oštećenih kuća.

Stanarsko pravo je bilo imovinsko pravo, po većini svojih karakteristika jednako vlasništvu, osim što nositelj stanarskog prava nije mogao prodati predmetni stan, a država ga je mogla oduzeti pod određenim, ograničenim okolnostima. Tijekom rata i neposredno potom, vlasti su, u mnogim slučajevima primjenom diskriminacijskih mjera, oduzele oko 23.700 stanarskih prava koja su pripadala hrvatskim Srbima koji su izbjegli iz Hrvatske.³⁸⁹ Riječ je o stanovima s područja koje su u ratu kontrolirale hrvatske vlasti. Uz to, tisuće stanarskih prava u područjima koja su držale srpske pobunjeničke snage (Krajina), prestale su postojati na osnovi zakona donesenog u rujnu 1995. godine, nakon što je hrvatska vlada preuzela kontrolu ovoga dijela zemlje.³⁹⁰

U područjima koja su tijekom rata kontrolirali Srbi (područja od posebne državne skrbi – u daljnjem tekstu PPDS), više od 9.000 bivših nositelja je podnijelo zahtjeve za tzv. stambeno zbrinjavanje.³⁹¹ Ova brojka uključuje i više tisuća Hrvata koji nisu izgubili stanarsko ili neko drugo imovinskog pravo, ali su po raznim osnovama zadovoljavali uvjete na osnovu kojih su mogli dobiti stambeno zbrinjavanje na PPDS. Kada je riječ o područjima koja su bila pod kontrolom države tijekom rata (područja izvan područja posebne državne skrbi), 4.577 nekadašnjih nositelja stanarskog prava, uglavnom Srba, je predalo molbe za stambeno zbrinjavanje. Ukupno su, na području cijele države, do kraja 2009. godine dodijeljene 6.274 stambene jedinice bivšim nositeljima stanarskog prava.³⁹² Vlada Republike Hrvatske donijela je u lipnju 2008. godine Akcijski plan za ubrzanu provedbu

³⁸⁹ Human Rights Watch, *Croatia: A Decade of Disappointment: Continuing Obstacles to the Reintegration of Serb Returnees*, rujna 2006., str. 4.

³⁹⁰ Isto.

³⁹¹ Vlada Republike Hrvatske, *Izvešće o provođenju Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina i o utrošku sredstava osiguranih u Državnom proračunu Republike Hrvatske za 2009. godinu za potrebe nacionalnih manjina*, srpanj 2010, str. 78.

Modeli zbrinjavanja uključuju: najam stana u državnom vlasništvu na PPDS-u; najam kuće u državnom vlasništvu na PPDS-u; zaštićenu najamninu; davanje osnovnoga građevinskog materijala osobi za gradnju kuće na vlastitom zemljištu; i, davanje građevinskog zemljišta i osnovnog građevinskog materijala za gradnju kuće.

³⁹² Isto.

Programa stambenog zbrinjavanja na i izvan područja posebne državne skrbi za izbjeglice – bivše nositelje stanarskog prava koji se žele vratiti u Republiku Hrvatsku. Prema priznanju same Vlade, “značajan dio obveza iz Akcijskog plana planiranih za 2009. godinu nije ispunjen,” pri čemu je Vlada ovo obrazložila sporim tempom stambene izgradnje kao posljedicom ekonomske recesije.³⁹³

Pravo na stambeno zbrinjavanje imaju bivši nositelji stanarskog prava koji namjeravaju živjeti u Hrvatskoj. Ostali bivši nositelji stanarskog prava - Srbi koji su napustili Hrvatsku, nemaju pravo na bilo kakav oblik reparacija zbog oduzete imovine.

U Hrvatskoj je krajem 2009. godine bilo 7.200 neriješenih žalbi protiv rješenja kojima su županijski uredi za obnovu tijekom prethodnih godina odbijali zahtjeve za obnovu kuća i stanova razorenih ili oštećenih u ratu.³⁹⁴ O žalbama je odlučivala Uprava za obnovu pri Ministarstvo regionalnog razvoja, šumarstva i vodnoga gospodarstva. Većina onih koji su se žalili, ali i većina korisnika obnove, bili su hrvatski Srbi.³⁹⁵ (Obnova razorenih kuća čiji su vlasnici etnički Hrvati uglavnom je okončana do sredine tekućeg desetljeća.) Uprava za obnovu je prethodnih godina rješavala velik broj žalbi raspolažući s malim brojem zaposlenika. Zato su postupci po žalbama trajali jako dugo, u prosjeku duže od četiri godine, što je usporavalo proces obnove.³⁹⁶ Tijekom 2009. godine, po prvi put, Uprava je značajno kadrovski ojačana.³⁹⁷

Kosovo

Povrat

Zahtevima za povrat nepokretne imovine na Kosovu, koju su vlasnici napustili nakon oružanog sukoba između februara 1998. i juna 1999. godine, bavi se Komisija za imovinska zahtjeve (KPCC - *Kosovo Property Claims Commission* (eng.)), kao deo Kosovske agencije za imovinu (KPA – *Kosovo Property Agency*(eng.)). Rok za predaju zahteva komisiji istekao je 2007. godine. Broj zahteva koje je KPA imala kao evidentirane prema stanju iz decembra 2009. godine bio je 40,695.³⁹⁸

KPA je do kraja 2009. godine donela odluke o 22,519 zahteva i odbacila 743 zahteva.³⁹⁹ Ogromna većina zahteva kojima se KPA bavila – 22,033 – odnosila se na povrat zauzetog poljoprivrednog

³⁹³ Vlada Republike Hrvatske, *Prijedlog Odluke o osnivanju Povjerenstva Vlade Republike Hrvatske za praćenje provedbe stambenog zbrinjavanja izbjeglica i povratnika: Obrazloženje* (prilog za raspravu na 49. sjednici 11. Vlade Republike Hrvatske, 1. travnja 2010.),

<http://hidra.srce.hr/arhiva/10/53007/www.vlada.hr/hr/content/download/125746/1812080/file/49-05.pdf>.

³⁹⁴ Pučki pravobranitelj [Republike Hrvatske], *Izvešće o radu za 2009. godinu*, ožujak 2010, str. 13, www.ombudsman.hr/dodaci/IZVJEŠĆE%20ZA%202009.pdf.

³⁹⁵ Prema procjeni Vlade Republike Hrvatske, oko 80 posto korisnika prava na obnovu u ratu oštećenih ili uništenih obiteljskih kuća su hrvatski građani srpske nacionalne pripadnosti. Vlada Republike Hrvatske, *Izvešće o provođenju Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina i o utrošku sredstava osiguranih u Državnom proračunu Republike Hrvatske za 2009. godinu za potrebe nacionalnih manjina*, srpanj 2010, str. 77.

³⁹⁶ Commission of the European Communities, *Croatia 2009 Progress Report*, 14. listopada 2009, str. 15.

³⁹⁷ Pučki pravobranitelj, *Izvešće o radu za 2009. godinu*, op. cit., str. 22-23.

³⁹⁸ Broj od 40,695 veći je od broja sa kraja 2008. godine, kada je bilo podneto 39, 758 zahteva, uprkos tome što je rok za podnošenje zahteva istekao još 2007. godine. Do ovog povećanja došlo je otuda što je Komisija u nekim slučajevima razdvojila jedinstven zahtev koji se odnosio na nekoliko imovinskih jedinica na više posebnih zahteva. Intervju sa Ademom Vokshijem, članom Komisije za imovinska zahtjeve (KPCC), april 2010., Priština/Priştinë.

³⁹⁹ Intervju sa Arianom Krasniqijem, službenikom za informisanje u Kosovskoj agenciji za imovinu - KPA, april 2010., Priština/Priştinë.

zemljišta.⁴⁰⁰ Odluke koje se odnose na kuće i stanove uglavnom su donete u ranijem periodu, a za njihovo donošenje bila je nadležna Direkcija za stambeno-imovinska pitanja (HPD - *Housing and Property Directorate* (eng.)), kao deo Misije Ujedinjenih nacija na Kosovu. Manji broj zahteva koje HPD nije rešila takođe spadaju u nadležnost KPA.⁴⁰¹

KPA je zaključno sa krajem 2009. godine dobila 5,106 zahteva od vlasnika da njihovu stambenu imovinu stavi pod upravljanje Agencije. U ovakvim slučajevima, vlasnici dobijaju mesečni iznos na osnovu uplata koje vrše privremeni korisnici. Šema omogućava prethodno nelegalnim korisnicima da postanu redovni isplatioci rente, i da, za dogovoreni period, legalno borave u nekretnini.⁴⁰²

Iako su KPA i nekadašnji HPD u velikom broju slučajeva doneli odluke kojim se privremeni korisnici obavezuju da napuste zauzetu stambenu imovinu, mali je broj korisnika koji je dobrovoljno pristao da to i učini.⁴⁰³ U takvim situacijama, KPA je zadužena za deložaciju privremenog korisnika. Isto pravilo važi i za situaciju u kojoj privremeni korisnici, kojima su vlasnici nepokretnosti odobrili da u nepokretnosti stanuju ako plaćaju rentu preko KPA, tu rentu ne plaćaju.⁴⁰⁴ Međutim, kosovska policija često nije pokazivala spremnost da pomogne KPA-u radi sprovođenja deložacije.⁴⁰⁵ U oktobru 2009. godine su KPA i policija potpisali memorandum o razumevanju koji je regulisao međusobne obaveze dveju institucija u postupku deložacije.⁴⁰⁶ Prema navodima iz KPA, nakon potpisivanja memoranduma policija je promenila raniji pasivan odnos u praksi deložacija.⁴⁰⁷

Zahtevi za povrat stambenog prostora dominirali su u radu nadležnih agencija do 2006. godine, a te godine su pravni propisi promenjeni tako da je omogućeno i vlasnicima poljoprivrednog zemljišta da traže vraćanje istog u posed. Najveći broj zahteva koje je KPA razmatrala u 2009. godini odnosio se upravo na poljoprivredno zemljište.⁴⁰⁸ Sprovođenje odluka KPCC o vraćanju poljoprivrednog zemljišta vlasniku počelo je tek krajem 2008. godine.⁴⁰⁹ Implementacija sa sastoji u tome da KPA postavi obaveštenje na zemljištu da će svako ko provali na imovinu i koristi je bez odobrenje KPA biti uhapšen i da će protiv njega biti pokrenut krivični postupak.⁴¹⁰ Ne postoji egzaktni podaci o tome koliko je poljoprivrednih zemljišta vraćeno u toku godine. Naime, KPA je registrovala izvršenje 118 odluka do kraja godine, no ovah broj se ne odnosi samo na poljoprivredno zemljište, nego i na komercijalnu i stambenu imovinu.⁴¹¹

Obnova

Od 2008. godine, obnovu uništene ili oštećene imovine zajednički sprovode Ministarstvo za povratak i zajednice, Kancelarija za vezu Evropske komisije na Kosovu, i Program Ujedinjenih

⁴⁰⁰ Isto.

⁴⁰¹ Intervju sa Ademom Vokshijem, april 2010.

⁴⁰² "One million Euro collected from rental scheme", *KPA Gazette*, no. 17, novembar 2008., str. 1, www.kpaonline.org/PDFs/KPA%20Gazette%20no%2017%20eng.pdf.

⁴⁰³ Intervju sa Ademom Vokshijem, april 2010.

⁴⁰⁴ "KPA signed MoU with Kosovo Police", *web stranica Kosovske agencije za imovinu - KPA*, 19. oktobar 2009., www.kpaonline.org/detailRel.asp?ID=50.

⁴⁰⁵ Intervju sa Ademom Vokshijem, april 2010.

⁴⁰⁶ "KPA signed MoU with Kosovo Police", *web stranica Kosovske agencije za imovinu - KPA*, 19. oktobar 2009.

⁴⁰⁷ Intervju sa Ademom Vokshijem, april 2010.

⁴⁰⁸ Intervju sa Arianom Krasniqijem, april 2010.

⁴⁰⁹ Prva implementacija odluke KPCC sprovedena je 3. novembra 2008. godine, u selu Hallaçi i Epërm / Veliki Alač, u opštini Lipjan/Lipljane. Execution of the KPA decisions has started", *KPA Gazette*, no. 17. novembar 2008., www.kpaonline.org/PDFs/KPA%20Gazette%20no%2017%20eng.pdf, p. 3.

⁴¹⁰ Isto.

⁴¹¹ Intervju sa Negosavom Mrdaković, asistentom za odnose sa javnoscu, Kosovske agencije za imovinu - KPA, 10. oktobar 2010.

nacija za razvoj (UNDP). Ove tri institucije su u novembru 2008. godine potpisale sporazum o zajedničkoj implementaciji Programa za obnovu i reintegraciju. Prema sporazumu, Kancelarija za vezu Evropske komisije na Kosovu doprinosi sa 3.3 miliona evra, Ministarstvo za povratak i zajednice sa 1.1 milion, i UNDP sa 0.4 miliona.⁴¹² Deo ovih sredstava odnosi se na obnovu kuća, odnosno stanova. Tokom 2009, prema podacima Ministarstva za zajednice i povratak, za povratnike na Kosovo sagrađeno je 249 kuća.⁴¹³ S obzirom da nijedno telo, pa ni Ministarstvo za zajednice i povratak, nema podatke na osnovu kojih bi se moglo zaključiti za koliko kuća na Kosovu postoji potreba za obnovom, nije jasno u kojoj meri cifra od 249 kuća obnovljenih u 2009. godini predstavlja napredak ka kompletiranju procesa obnove.

Lokacija na kojoj je 2009. godine obnovljeno najviše kuća bila je Laplje Selo, u opštini Priština. U selu je od sredine 2008. do decembra 2009. godine obnovljeno 60 kuća. Projekat je financiran od strane Ministarstva za zajednice i povratak. Ministarstvo je finansiralo i obnovu 18 kuća u selu Sinaja (opština Istog/Istok), kao i obnovu 21 kuće u selu Klobukar (opština Novobrd). U ovim selima obnova je okončana u septembru, odnosno novembru 2009. godine.⁴¹⁴

Ministarstvo za povratak i zajednice je, u saradnji sa UNDP i Evropskom unijom, gradilo i 84 kuće u drugim delovima Kosova – u opštinama Kosovo Polje, Gnjilane, Peć, i Istok. Osim toga, u dva zajednička projekta Ministarstva i UNDP-ija sagrađene su, od septembra 2008. do maja 2009. godine, 23 kuće, a u projektu od januara do decembra 2009. godine, 43 kuće.⁴¹⁵

Osim gorenavedenih projekata, *Dansko veće za izbeglice* je tokom 2009 obnovilo 47 kuća u raznim delovima Kosova.⁴¹⁶

Crna Gora

Gotovo cjelokupno bošnjačko stanovništvo Bukovice – nekoliko stotina ljudi – napustilo je taj kraj tokom 1992. i 1993. godine, uslijed zlostavljanja od strane policije i vojske (vidjeti gore, poglavlje *Materijalne reparacije na osnovu sudskih odluka – Crna Gora*). Od završetka rata u sela na ovom području vratilo se manje od deset porodica.⁴¹⁷ Crnogorska vlada je 2007. godine osnovala Komisiju za obnovu Bukovice. Na čelo tada formirane komisije stao je predsjednik Crne Gore Filip Vujanović.⁴¹⁸ Revitalizacija obuhvata izgradnju kuća, putne infrastrukture, i niskonaponske mreže. U 2009. godini je Komisija sa izvođačima ugovorila gradnju stambenih objekata za 12 porodica.⁴¹⁹

⁴¹² „European Union supports Returns and Reintegration in Kosovo“, web stranica European Commission Liaison Office to Kosovo, 11. novembar 2008.,

www.delprn.ec.europa.eu/repository/docs/081111_EU_supports_Returns_and_Reintegration_ENG.pdf.

⁴¹³ Intervju sa Sabitom Hykollijem, direktorom Kancelarije za javne odnose, Ministarstvo za zajednice i povratak, 23. jul 2010., Priština/Prishtinë.

⁴¹⁴ Isto.

⁴¹⁵ Isto.

⁴¹⁶ Isto.

⁴¹⁷ Sead Sadiković, „Predsjednikova prazna obećanja“, *Monitor* (Podgorica), 21. avgust 2009, www.monitor.co.me/index.php?option=com_content&view=article&id=980:predsjebnikova-prazna-obejanja&catid=569:broj-983&Itemid=1695.

⁴¹⁸ Nansen dijalog centar – Crna Gora, *Watch dog “Bukovica”*, Izvještaj V, 22. februar 2008, str. 1, www.ndcmn.org/view_file.php?id=27.

⁴¹⁹ M. Jelić, „Pomoć Bukovici dva miliona eura“, *Pobjeda* (Podgorica), 7. april 2010, www.pobjeda.co.me/citanje.php?datum=2010-04-07&id=182752 (izjava Žarka Živkovića, direktora Direkcije za javne radove Crne Gore); Nansen dijalog centar – Crna Gora, *Watch dog “Bukovica”*, Izvještaj VIII, 22. novembar 2009, www.ndcmn.org/view_file.php?id=34.

Do kraja godine, izgradnja ovih montažnih kuća nije dovršena.⁴²⁰

Materijalne reparacije na osnovu sudskih odluka

Zanemarljivo mali broj žrtava je 2009. godine sudskim putem izborio naknadu štete prouzrokovane ratnim događajima. Zahtevi tužilaca uglavnom su se odnosili na naknadu nematerijalne štete zbog nezakonitog pritvaranja, oštećenja organizma, i prouzrokovanja duševnih patnji, uključujući patnje zbog smrti ili nestanka člana porodice. Na sudsko traženje pravde uglavnom se odlučuju oni koji, zbog ograničenja u zakonima o žrtvama rata rata, nisu uključeni ni u jednu kategoriju žrtava koja dobija naknadu administrativin putem.

Nemogućnost da tužitelji dođu do presude na osnovu koje bi nadoknadili štetu proističe iz više faktora, uključujući visok teret dokazivanja, zastarelost, oglašavanje sudova nenadležnim, i dugo trajanje postupaka usled čega najveći broj podnetih tužbi još uvek nije rezultirao donošenjem presuda.

Ni u jednoj državi procesni i materijalni zakoni ne uzimaju u obzir poseban karakter štete koja je naneta izvršenje ratnih zločina i teških kršenja ljudskih prava, niti specifičan položaj u kom se nalaze oštećeni. Tako, na primer, odredbe o zastarelosti u zakonodavstvima Srbije i Hrvatske sprečavaju najveći broj osoba oštećenih zločinima i kršenjima prava da ostvare pravo na naknadu. Pri tome, zakoni ignorišu činjenicu da je smisao zastarelosti u tome da se spreči produženo stanje pravne neizvesnosti usled neažurnosti, odnosno nezainteresovanosti, na strani nosioca prava, a da su osobe kojima su kršena prava propustile da podnseu tužbu za naknadu štete iz drugih razloga – fizičkog odsustva kao posledice ratom izazvanog raseljenja, opravdanog straha od posledica u slučaju podnošenja tužbe, i opravdane neverice u uspeh tužbi s obzirom na političku situaciju post-ratnom periodu.

Bosna i Hercegovina

U toku 2009. godine udruženja žrtava su nastavila sa praksom, započetom dvije godine ranije, podnošenja velikog broja tužbi za naknadu štetu prouzrokovane ratnim djelovanjem, pri čemu stručnu pomoć u izradi tužbi konkretnim tužiocima daju advokati angažovani od udruženja. U formalnom smislu, podnosioci tužbi su najčešće pojedinci koji su zajedno boravili u istom logoru. Udruženja su se nevoljko odučila na traženje pravde sudskim putem, svjesna da je to teži put do zadovoljenja pravde od puta koji bi podrazumjevao uvođenje bivših logoraša među žrtve rata, u odgovarajućim zakonima na entitetskom ili državnom nivou. Međutim, do takvih zakonskih promjena nije došlo uprkos dugogodišnjim zahtjevima bivših logoraša, te su se udruženja opredijelila za podnošenje tužbi. Međutim, kao i ranijih godina, skoro da nije bilo sudskih presuda po tužbama.

Najviše tužbi je podnio Savez logoraša BiH, čiji su članovi uglavnom Bošnjaci. Do kraja 2009. godine, advokati koje je Savez angažovao uputili su preko 20.000 tužbi protiv Srbije, Crne Gore,

⁴²⁰ M. Jelić, "Pomoć Bukovici dva miliona eura".

Hrvatske, te dva entiteta u BiH, sudovima u ovim državama, odnosno entitetima.⁴²¹ Od tog broja, oko 12.000 tužbi je podnijeto protiv Republike Srpske, s obzirom da je na tom području bio najveći broj logora u BiH. Međutim, prema podacima kojima je raspolagalo rukovodstvo Saveza logoraša, do kraja 2009. godine u Republici Srpskoj nije održano nijedno ročište. Ovdje treba dodati i da je Republika Srpska sredinom decenije donijela Zakon o javnom dugu, kojim se sva potraživanja po osnovu materijalne i nematerijalne štete koju su pojedinci ili ustanove pretrpjeli tokom rata prebacuju u javni dug Republike Srpske sa rokom dospeljeća od 20, odnosno 25 godina.⁴²² Tužbe protiv Republike Srpske bi stoga prema stanju stvari u 2009. godini mogle donijeti jedino moralnu satisfakciju.

U sudovima u Federaciji je održan izvjestan broj rasprava po tužbama Saveza logoraša BiH (u Bihaću, Mostaru, i Sarajevu), ali presude nisu donijete.⁴²³ Kao bitna poteškoća u dolaženju do pravde sudskim putem pokazalo se to što podnositelji tužbi uglavnom ne posjeduju medicinsku dokumentaciju iz perioda neposredno nakon izlaska iz logora, kojom bi potvrdili pretrpljene duševne bolove ili drugo oštećenje zdravlja, pa su primorani da traže vještačenje svog psihofizičkog stanja, kako bi dokazali pretrpljenu štetu. Međutim, takvo vještačenje iziskuje sredstva – preko 200 KM (100 eura) – koja mnogi podnositelji tužbi ne mogu da si priušte.⁴²⁴

Udruga hrvatskih logoraša domovinskog rata, koja okuplja Hrvate iz BiH, je počela 2009. godine sa podnošenjem tužbi protiv Federacije BiH i Republike Srpske, i do kraja godine ih je podnijela oko 2.500.⁴²⁵ Jedan predmet je rezultirao donošenjem prvostepene, nepravosnažne presude. Prema presudi Općinskog suda u Konjicu, iz oktobra, Federacija BiH je dužna da šestorici bivših logoraša isplati nematerijalnu štetu za pretrpljene duševne bolove, povredu ličnosti, ugleda i časti te nehuman tretman od 15.800 do 18.900 KM.⁴²⁶

Savez logoraša RS je do kraja 2009. godine protiv Federacije BiH podnio oko 530 tužbi.⁴²⁷ Prvo ročište za postupanje po jednoj takvoj tužbi održano je pred Kantonalnim sudom u Sarajevu, u decembru 2009. godine.⁴²⁸ Kao i prethodnih godina, predsjednik Saveza logoraša RS je podnošenje tužbi protiv Federacije BiH objašnjavao željom da se javnosti pokaže kako su i bosansko-hercegovački Srbi tokom rata bili žrtve kršenja prava i ratnih zločina.⁴²⁹ Vlada Republike Srpske je sa 400.000 KM (200.000 eura) finansijski potpomogla ovu aktivnost udruženja.⁴³⁰

Osim logoraša, bar još jedno veće udruženje žrtava je proteklih godina podstaklo svoje članstvo na masovno podnošenje tužbi za naknadu štete. Riječ je o Uniji civilnih žrtava rata Kantona Sarajevo, koja je sa takvom praksom počelo sredinom 2007. godine podnošenjem tužbi protiv Republike

⁴²¹ Telefonski intervju sa Muratom Tahirovićem, predsjednikom Saveza logoraša BiH, 15. januar 2010.

⁴²² Gordana Katana, "Žrtve rata traže moralnu satisfakciju", *BIRN*, 6 jul 2007., www.bim.ba/bh/70/10/3515/ (citirana izjava Milorada Dodika, Predsjednika Vlade Republike Srpske).

⁴²³ Telefonski intervju sa Muratom Tahirovićem, 15. januar 2010.

⁴²⁴ Telefonski intervju sa Muratom Tahirovićem, 22. april 2010.

⁴²⁵ Telefonski intervju sa Mirkom Zelenikom, predsjednikom Udruge hrvatskih logoraša domovinskog rata, 12. februar 2010.

⁴²⁶ Asaf Bećirović, „Tužili Federaciju, ostali bez invalidnina“, *Oslobođenje* (Sarajevo), 16. decembar 2009., www.oslobodjenje.ba/index.php?id=4329.

⁴²⁷ Telefonski intervju sa Branislavom Dukićem, predsjednikom Saveza logoraša Republike Srpske, 7. februar 2010.

⁴²⁸ „Održano prvo ročište po tužbi srpskih logoraša“, *portal sarajevo-x.com*, 9 decembar 2009, www.sarajevo-x.com/bih/sarajevo/clanak/091209094.

⁴²⁹ Isto (citirana izjava Branislava Dukića, predsjednika Saveza logoraša Republike Srpske).

⁴³⁰ Telefonski intervju sa Branislavom Dukićem, 7. februar 2010.

Srpske, Osnovnom sudu u Banjoj Luci. Nijedna od tužbi koje je podnijelo preko 1.700 članova udruženja nije do kraja 2009. godine rezultirala donošenjem presude.⁴³¹

Hrvatska

Kao i u prethodnom razdoblju, 2009. godine je neznatan broj žrtava u Hrvatskoj uspio sudskim putem izboriti naknadu za štetu prouzrokovanu ratnim događajima u periodu od 1991. do 1995. godine. Hrvatsko zakonodavstvo predviđa mogućnost da se naknada za štetu prouzrokovanu tim događajima dobije na osnovu dva zakona, od kojih se jedan odnosi na počinjenje štete uslijed terorističkih akata, a drugi na prouzrokovanje štete od pripadnika hrvatskih oružanih i redarstvenih snaga. U praksi, međutim, tužitelji dobivaju naknadu samo ako su štetu izazvali pripadnici hrvatskih snaga, s tim da i u takvim situacijama samo mali broj tužitelja uspije u sporu protiv hrvatske države kao tužene.

Zakoni koji se primjenjuju na pitanje naknade štete – Zakon o odgovornosti Republike Hrvatske za štetu uzrokovanu od pripadnika hrvatskih oružanih i redarstvenih snaga tijekom Domovinskog rata (ZORH), i Zakon o odgovornosti za štetu nastalu uslijed terorističkih akata i javnih demonstracija (ZOŠTA), oba iz 2003. godine – ne sadrže dovoljno jasne kriterije na osnovu kojih bi sudovi trebali ocijeniti da li tužitelji imaju pravo na naknadu nematerijalne i materijalne štete. Razjašnjenju kriterija u najvećoj mjeri doprinosi praksa Vrhovnog suda Republike Hrvatske. Sud je tijekom 2009. godine donio oko 15 odluka, u kojima je artikulirao rigorozne uvjete za dobivanje naknade.

Glavnu prepreku za ostvarenje naknade predstavlja to što zakoni izuzimaju tzv. ratnu štetu iz okvira štete za koju je Republika Hrvatska odgovorna.⁴³² Zakonsko određenje pojma „ratna šteta“ je neprecizno i ostavlja široke mogućnosti tumačenja: to je „šteta koju je učinio neprijatelj, ilegalne skupine, legalna tijela RH, kao i saveznici navedenih skupina i tijela, ako je posredno ili neposredno nastala u vrijeme od 15. kolovoza 1990. do 30. lipnja 1996.“⁴³³

U posebno nepovoljnom položaju, bar kada je riječ o ostvarivanju naknade štete sudskim putem, su civili (uglavnom Hrvati) koje su tijekom rata ranili pripadnici srpskih formacija, ili čije članove obitelji su tijekom rata ubili pripadnici tih formacija. Ovu štetu bi država imala obavezu nadoknaditi ako se radi o šteti prouzrokovanoj terorističkim aktima, odnosno „aktima nasilja izvršenim u pravilu iz političkih pobuda s ciljem izazivanja straha, užasa i osobne nesigurnosti građana“.⁴³⁴ Kada su tužitelji tražili da im Republika Hrvatska naknadi štetu na osnovu ZOŠTA, Vrhovni sud nije sporio da su neki slučajevi namjernog ranjavanja i ubojstva civila od strane srpskih formacija predstavljali „terorističke akte“,⁴³⁵ odnosno „akte terora“.⁴³⁶ Međutim, Vrhovni sud je u sljedećem koraku u analizi zaključio da su aktima terora „neprijateljske snage ... ostvarivale ratni cilj protiv suvereniteta

⁴³¹ E. Gorinjac, „Civilne žrtve rata traže naknade: Protiv RS podneseno 1.759 tužbi“, web stranica Dnevni Avaz (Sarajevo), 28. mart 2010., www.dnevniavaz.ba/događaji teme/civilne-zrtve-rata-traze-naknade-najveci-broj-tuzbi-protiv-rs.

⁴³² Zakon o odgovornosti Republike Hrvatske, za štetu uzrokovanu od pripadnika hrvatskih oružanih i redarstvenih snaga tijekom Domovinskog rata, *Narodne novine*, br. 117/03, član 2: „Republika Hrvatska po općim pravilima o odgovornosti za štetu odgovara samo za onu štetu iz članka 1. ovoga Zakona koja nema karakter ratne štete.“

⁴³³ Presuda Vrhovnog suda RH, Rev-x 324/09-2, 7. listopada 2009. (pozivajući se članove 1. i 2. Zakona o utvrđivanju ratne štete (1991.)).

⁴³⁴ Zakon o odgovornosti za štetu nastalu uslijed terorističkih akata i javnih demonstracija, *Narodne novine*, br. 117/03, član 1 i 2.

⁴³⁵ Presuda Vrhovnog suda RH Rev x 310/2009-2, 8. rujna 2009.

⁴³⁶ Presuda Vrhovnog suda RH, Rev 1198/2008-2, od 16. srpnja 2009.

Republike Hrvatske“, i da iz toga slijedi da se šteta koja je tim aktima prouzrokovana ima smatrati *ratnom* štetom, a ne štetom nastalom uslijed terorističkih akata.⁴³⁷ Primjenjujući ovaj stav, Vrhovni sud je u svakoj odluci iz 2009. godine koja se odnosila na štetu pričinjenu od srpskih snaga tu štetu podvodio pod pojam „ratne štete“, za koju Republika Hrvatska ne odgovara.⁴³⁸ (Za razliku od toga, tamo gdje su pripadnici hrvatskih snaga poduzeli nezakonite akte nasilja protiv civila, Vrhovni sud i niži sudovi su zauzeli stav da se ne radi o ratnoj šteti, zato što se „čin ratnog zločina ... ne može podvesti pod pojam ratne štete“. ⁴³⁹ Tako je Vrhovni sud za štetu prouzrokovanu ratnim zločinima jedne strane (srpske) utvrdio da predstavlja ratnu štetu, a za štetu prouzrokovanu ratnim zločinima druge strane (hrvatske) – da ne predstavlja ratnu štetu.)

Iako tužitelji kojima su štetu prouzrokovali pripadnici srpskih formacija praktično nemaju mogućnost da pred *sudom* izbore naknadu štete, najveći broj njih je ostvario pravo na naknadu primjenom administrativnih mjera, koje su propisane drugim zakonima.⁴⁴⁰ Nasuprot tome, osobe (uglavnom Srbi) kojima su pripadnici hrvatskih snaga ranjavanjem oštetili zdravlje ili su ubili članove njihovih obitelji po pravilu nisu ostvarile pravo na naknadu na osnovu administrativnih programa (vidjeti gore, odjeljak *Materijalne reparacije na osnovu zakona: Hrvatska*). Istovremeno, u sudskim postupcima su samo iznimno rijetki među srpskim žrtvama uspjeli dobiti naknadu, a uz to su tužitelji koji izgube spor dužni državi platiti velike novčane iznose na račun parničnih postupka.⁴⁴¹

Da bi tužitelj uspio u sporu za naknadu nematerijalne štete zbog ubojstva člana obitelji od strane hrvatskih snaga, mora dokazati da se nije radilo o ratnoj šteti. Pri tome, zakon polazi od pretpostavke da šteta koju su u vrijeme i na prostoru odvijanja vojnih borbenih akcija prouzrokovali pripadnici hrvatskih snaga predstavlja *ratnu* štetu, a na tužitelju je da dokaže suprotno.⁴⁴² Primjeri ratne štete uključuju: štetu uzrokovanu za vrijeme i na prostoru odvijanja vojnih akcija svim sredstvima i oblicima ratnih borbenih djelovanja; štetu koja je nastala kao izravna posljedica zaštitnih ili pripremniha mjera nadležnih vojnih vlasti poduzetih radi sprečavanja ili preduhitrivanja neprijateljske akcije; štetu nastalu zbog panike ili pri evakuaciji neposredno nakon poduzetih ratnih operacija; itd.⁴⁴³

U praksi, tužitelji-Srbi su uspijevali dokazati da se ne radi o ratnoj šteti samo ako je u vezi istog događaja prethodno donijeta kaznena presuda za ratni zločin.⁴⁴⁴ U sva tri predmeta Vrhovnog suda iz 2009. godine u kojima su tužitelji bili Srbi, Vrhovni sud je potvrdio odluku nižih sudova da je riječ o ratnoj šteti. U dva od ta tri slučaja, roditelji tužitelja su bili u kolonama koje su se u tijeku akcije „Oluja“, u kolovozu 1995. godine, kretale kroz područje zahvaćeno ratnim operacijama, i

⁴³⁷ Presuda Vrhovnog suda Rev x 310/2009-2, 8. rujna 2009. Istovjetan stav izražen je i u slijedećim presudama Vrhovnog suda: Rev 1198/2008-2, od 16. srpnja 2009; Rev-x 324/09-2, 7. listopada 2009.; i, Rev 658/08-2, 8. prosinca 2009.

⁴³⁸ U ovu grupu spadaju i slijedeće presude Vrhovnog suda: Rev-x 165/09-2, 16. srpnja 2009.; Rev x 166/2009-2, 22. srpnja 2009.; i, Rev x 310/2009-2, 8. rujna 2009.

⁴³⁹ Presuda Vrhovnog suda RH, Rev 272/07-2, 9. svibnja 2007.

⁴⁴⁰ Zakon o zaštiti vojnih i civilnih invalida rata *Narodne novine*, br. 33/92, poslijenije izmjene 103/03, i Zakon o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihove obitelji *Narodne novine*, br. 174/04.

⁴⁴¹ Tužitelji koji izgube spor moraju platiti na ime partičnih troškova iznose čija visina varira, a posljednjih godina se kretala između 5.000 i 9.000 kuna (680 i 1.230 eura, prema kursu iz prosinca 2009. godine) po tužitelju.

⁴⁴² Zakon o odgovornosti Republike Hrvatske, za štetu uzrokovanu od pripadnika hrvatskih oružanih i redarstvenih snaga tijekom Domovinskog rata, *Narodne novine*, br. 117/03, član 3, stav 2.

⁴⁴³ Isto, član 3, stav 1.

⁴⁴⁴ Prethodnih godina bilo je i predmeta u kojima su sudovi prihvaćali tužbene zahtjeve tužitelja iako prethodno nije bila utvrđena individualna kaznena odgovornost optuženih za ratni zločin, no takve presude nije potvrdio drugostupanjski sud. Tino Bego & Tanja Vukov, *Različiti oblici naknada štete sudskim putem zbog usmrćenja bliske osobe u Hrvatskoj* (*Documenta*, 2009.), str. 11.

ubijeni su hicima za koje nije utvrđeno tko ih je ispalio.⁴⁴⁵ U trećem slučaju, roditelj tužitelja je tijekom *Oluje* ubijen od strane nepoznatih počinitelja, a tijelo mu je pronađeno u dvorištu ispred njegove kuće.⁴⁴⁶ Ni u jednom slučaju, dakle, nije dokazano da su počinitelji pripadali redarstvenim i oružanim snagama. Vrhovni sud je, kao i niži sudovi, zaključio da se u tim slučajevima radilo o ratnoj šteti, s obzirom na „činjenicu da je do stradanja predaka tužitelja došlo u procesu osiguranja oslobođenog teritorija Republike Hrvatske“,⁴⁴⁷ odnosno zato što je do stradanje došlo „na teritoriju gdje se akcija neposredno odvijala radi postizanja vojne koristi Republike Hrvatske“.⁴⁴⁸

Dodatnu prepreku za dobivanje naknade putem sudskih postupaka protiv hrvatske države predstavlja zastara zahtjeva za naknadu. Rok zastare iznosi najduže pet godina od kada je šteta nastala,⁴⁴⁹ osim ako je pravomoćnom osuđujućom presudom kaznenog suda utvrđeno postojanje kaznenog djela i odgovornost počinitelja (u tom slučaju, zahtjev za naknadu štete zastarijeva kad istekne vrijeme određeno za zastaru krivičnog gonjenja).⁴⁵⁰ U jednom od predmeta pokrenutih tužbama srpskih žrtava, Vrhovni sud je zaključio da, kada bi se i prihvatilo da ubojstvo tužiteljevog roditelja predstavlja teroristički akt, „u konkretnom slučaju je nastupila zastara potraživanja ... s obzirom da je tužba u ovom predmetu podnesena 8. ožujka 2005.“⁴⁵¹

Srbija

S obzirom na nepostojanje programa reparacija koji bi obuhvatio žrtve kršenja ljudskih prava od strane državnih organa Srbije (videti gore, poglavlje *Reparacije na osnovu zakona – Srbija*), te žrtve su bile prisiljene da pokreću sudske postupke za naknadu štete ne bi li tako dobile obeštećenje. Među tužiocima u postupcima koji su 2009. godine bili u toku, nalaze se državljani Srbije, ali i više desetina žrtava iz Hrvatske, BiH, i Kosova, čije kršenje prava su izazvale policija Srbije ili vojska nekadašnje SR Jugoslavije (federacije Srbije i Crne Gore). Sva suđenja su se u prvom stepenu održavala pred Prvim opštinskim sudom u Beogradu, kao nadležnom u ovoj vrsti predmeta. I u onim postupcima koji su započeli dve, tri, ili više godine ranije, veoma mali broj suđenja je u toku 2009. godine okončan donošenjem prvostepene ili pravosnažne presude, što ilustruje opšti problem sa ovakvim načinom ostvarivanja pravde – dugo trajanje postupka i, kao posledica, iznurivanje tužilaca-žrtava.

Postupci za naknadu štete mogu se podeliti u nekoliko grupa, prema zajedničkim karakteristikama tužilaca.

Jednu grupu čine postupci koje su inicirali kosovski Albanci, žrtve nezakonitog pritvaranja i torture tokom 1998. i 1999. godine. Pre i u toku NATO bombardovanja pripadnici MUP-a Srbije su na teritoriji Kosova neosnovano uhapsili više stotina lica albanske nacionalnosti zbog sumnje da su pripadnici Oslobođilačke vojske Kosova (OVK) ili da pomažu toj grupaciji. Tokom boravka u stanicama, policajci su ih često tukli palicama, nogama i pesnicama, primoravajući ih da priznaju optužbe. U toku 2009. godine, u postupcima za naknadu štete u kojima je tužioce zastupao Fond za

⁴⁴⁵ Rev 164/08-2, 22. siječnja 2009.; i, Rev 593/2008-2, 29. travnja 2009.

⁴⁴⁶ Rev 1129/09-2, 10. studenog 2009.

⁴⁴⁷ Isto.

⁴⁴⁸ Rev 164/2008-2, 22. siječnja 2009.

⁴⁴⁹ Zakon o obveznim odnosima, *Narodne novine*, br. 53/91, 73/91, 3/94, 7/96, 112/99), član 376, st. 2.

⁴⁵⁰ Vrhovni sud RH, Rev 164/08-2, 22. siječnja 2009. (pozivajući se na Zakon o obveznim odnosima, *op. cit.*, član 377., st. 1).

⁴⁵¹ Rev 164/08-2, 22. siječnja 2009.

humanitarno pravo (FHP), ročišta su održana u sedam predmeta iz ove grupe. Doneta je i jedna presuda, 18. decembra, i njome je odbijen tužbeni zahtev Ekrema Nebihua i Sylejmana Bajgore za naknadu nematerijalne štete.⁴⁵²

U 2009. godini održano je i nekoliko ročišta na osnovu tužbe koju je zbog nezakonitog pritvora i zlostavljanja podnelo 12 Hrvata iz Vukovara. Njih je ondašnja Jugoslovenska narodna armija (JNA) u novembru 1991. godine, nakon ulaska u Vukovar, zatvorila u logore Begejci i Sremska Mitrovića, u Srbiji. Među tužiocima je osam žena i četiri muškarca od kojih su dvojica 1991. godine bili maloletni. FHP je u ime oštećenih podneo tužbu u novembru 2007. godine.⁴⁵³

U toku 2009. godine održana su ročišta u pet postupaka koje je 2007. pokrenuo FHP u ime dvadeset Bošnjaka iz Žepe (BiH). Oni su 1995. godine, nakon pada enklava Srebrenica i Žepa, i bežeći od pripadnika Vojske Republike Srpske, prešli u Srbiju gde su ih pripadnici Vojske Jugoslavije zatvorili u logore u mestima Šljivovica (opština Čajetina) i Mitrovo polje (opština Aleksandrovac). Postupci se odnose na nezakonito zatvaranje i zlostavljanje. Nijedno suđenje nije okončano do kraja 2009. godine.⁴⁵⁴

Bošnjaci/Muslimani iz delova Sandžaka koji pripadaju Republici Srbiji inicirali su proteklih godina veći broj postupaka za naknadu štete, zbog torture od strane pripadnika MUP-a Srbije u periodu 1991-1995. godine. U toku 2009. godine, ročišta su održana u osam postupaka u kojima je FHP zastupao tužioce. Polovina ovih suđenja je tokom 2009. godine okončana donošenjem prvostepenih presuda: u tri predmeta tužbeni zahtev je delimično usvojen, a u jednom je odbijen.⁴⁵⁵ Osim toga, 2009. godine odvijala su se i dva suđenja po tužbama za naknadu štete za ubistva Bošnjaka iz sela Kukurovići, opština Priboj. Do ubistava je došlo 18. februara 1993. godine, prilikom pešadijskog i minobacačkog napada Vojske Jugoslavije na selo Kukuroviće. U jednom od dva suđenja za naknadu štete, FHP je 12. avgusta 2009. godine primio presudu Okružnog suda u Beogradu kojom se potvrđuje odbijajuća presuda Prvog opštinskog suda u Beogradu iz aprila 2008. godine.⁴⁵⁶ Suđenje u drugom predmetu je nastavljeno u toku godine održavanjem tri ročišta.⁴⁵⁷

Još jedan slučaj odnosi se na kršenja prava za vreme oružanih sukoba, ali – za razliku od do sada opisanih – tu je reč o zločinu počinjenom u BiH, dakle van područja koje je u vreme kršenja prava pripadao Srbiji. Prema stavu FHP-a, koji je podneo tužbu za naknadu štetu u ime žrtava, odgovornost države Srbije prozilazi iz finansiranja Vojske Republike Srpske, čiji su pripadnici počinili zločin, i iz nepreduzimanja mera kojim bi se zaštitile žrtve-državljanima Srbije. U junu 2007. godine, FHP je podneo tužbu za naknadu štete u ime bliskih srodnika 16 Bošnjaka iz Sjeverina (Srbija) koje su u oktobru 1992. godine, u Mioču (BiH), pripadnici jedinice *Osvetnici* oteli iz putničkog autobusa a potom likvidirali. *Osvetnici* su kao formacija delovali u okviru Vojske Republike Srpske. Presudom od 2. aprila 2009, Prvi opštinski sud u Beogradu je tužbeni zahtev odbio, uz obrazloženje da ondašnje vlasti u Srbiji nisu imale obavezu da ukinu autobusku liniju koja je povezivala dva dela Srbije i koja je pri tome prolazila kroz deo BiH u kojoj se odvijao oružani sukob, niti su imale obavezu da pruže zaštitu građanima Srbije koji su svakodnevno prolazili kroz opasno područje. Sud je odbio da se bavi pitanjem eventualne odgovornosti Srbije za postupanje jedinice čiji su pripadnici likvidirali Bošnjake iz Sjeverina.⁴⁵⁸

⁴⁵² Podaci Fonda za humanitarno pravo.

⁴⁵³ Isto.

⁴⁵⁴ Isto.

⁴⁵⁵ Delimično je usvojen tužbeni zahtev Šefketa Hukića, Šefčet Mehmedovića, i Fehrate Suljić. Odbijen je tužbeni zahtev Elmaza Hukića.

⁴⁵⁶ Odbijajuća presuda je doneta u predmetu povodom ubistva Uzeira Bulutovića. Podaci Fonda za humanitarno pravo.

⁴⁵⁷ Ovo suđenje za naknadu štete zbog zločina u Kukurovićima odnosi se na ubistvo Mušana Husovića.

⁴⁵⁸ Podaci Fonda za humanitarno pravo.

Poslednja grupa slučajeva koja se odnosi na kršenja prava u vezi sa oružanim sukobima odnosi se na nasilnu mobilizaciju srpskih izbeglica iz Hrvatske, 1995. godine. Više od 5.000 izbeglica-vojno sposobnih muškaraca je 1995. godine nasilno mobilisano u Srbiji, na ulicama, u kolektivnim centrima i po kućama. Policija ih je potom sprovela direktno na ratište u Hrvatskoj ili BiH, ili u tzv. kamp za obuku u Erdutu (Hrvatska) koji je kontrolisala paravojna jedinica Srpska dobrovoljačka garda (SDG). Tokom "obuke", prisilno mobilisani su bili izloženi torturi i nečovečnom postupanju od strane pripadnika SDG. Nije utvrđeno koliko je prinudno mobilisanih osoba poginulo ili nestalo u borbama. Oni koji su preživeli, uglavnom imaju teške fizičke i psihičke posledice po zdravlje. Njih oko 1.000 je, preko FHP-a ili drugih organizacija za ljudska prava, do isteka propisanog roka (2000. godine) podnelo tužbe za naknadu nematerijalne štete.⁴⁵⁹ Pravni stav koji je zauzeo Vrhovni sud Srbije u februaru 2004. godine sprečio je veliku većinu žrtava da podnesu tužbe. Potraživanje protiv države, prema stavu Vrhovnog suda, zastareva u okviru opšteg roka zastarelosti iz Zakona o obligacionim odnosima za potraživanje naknade prouzrokovane štete (subjektivni rok od 3 godine, koji se računa od dana saznanja oštećenog za štetu i učinioca, odnosno objektivni rok od 5 godina). Vrhovni sud je tako odbacio prethodnu praksu sudova po kojoj je, ako je šteta prouzrokovana izvršenjem krivičnog dela, potraživanje protiv države zasteravalo u roku u kom zastaruje i krivično delo, što je po pravilu znatno duži rok nego navedeni opšti rok zastarelosti iz Zakona o obligacionim odnosima. U predmetima za nasilnu mobilizaciju, u kojima FHP zastupa oštećene, sudovi nisu tokom 2009. godine doneli nijednu presudu.⁴⁶⁰

Pravni stav Vrhovnog suda Srbije iz 2004. godine sprečava i druge žrtve da sudskim putem dobiju naknadu štete od države. Prvi opštinski sud u Beogradu je u toku 2009. godine odbio tužbu Fonda za humanitarno pravo protiv Republike Srbije u ime porodica 14 albanskih žrtava ratnog zločina koji su počinili pripadnici jedinice rezervnog sastava MUP-a Srbije *Škorpioni* 28. marta 1999. godine u Podujevu/Podujevë. *Škorpioni* su u akciji proterivanja albanskog stanovništva ubili 14 civila i teško ranili petoro. U junu 2005. godine, Okružni sud u Beogradu je za ovaj zločin osudio Sašu Cvjetana na 20 godina zatvora, a Vrhovni sud je iste godine potvrdio presudu. Fond za humanitarno pravo je podneo tužbu za naknadu štete 20. januara 2007. godine. Prvi opštinski sud je 28. aprila 2009. godine tužbu odbio zbog zastarelosti.⁴⁶¹

Kosovo

Kosovski Srbi i drugi nealbanci podneli su od 1999. godine nadalje oko 20.000 tužbi kosovskim sudovima zbog uništavanja imovine neposredno nakon završetka rata 1999. godine. Nadležni opštinski sudovi su se uglavnom oglasili nenadležnim, sa argumentom da su u vreme uništavanja imovine vlast obavljale međunarodna civilna administracija (UNMIK) i međunarodne vojno-bezbednosne strukture (KFOR), u odnosu na koje kosovski sudovi nemaju nadležnost. U nekim opštinama, kao što su Mališevo/Malishevë i Srbica/Skenderaj, sudovi su zvali stranke na ročišta, ali tužioci se zbog bezbednosnih uslova nisu pojavljivali. Nijedan od tužilaca nije dobio materijalnu nadoknadu zbog uništene imovine.

Kada je reč o imovini nealbanaca koja je uništena u martovskom nasilju 2004, Vlada Kosova je posebnom uredbom preuzela odgovornost za obnovu te imovine.

⁴⁵⁹ Mojca Šivert, «Naknada štete u slučajevima prinudno mobilisanih izbeglica», u Goran Opačić i drugi (ur.), *Posledice prinudne mobilizacije izbeglica 1995. godine* (IAN – Međunarodna mreža pomoći, Beograd, 2006), str. 167.

⁴⁶⁰ Podaci Fonda za humanitarno pravo.

⁴⁶¹ Fond za humanitarno pravo, «Odbijena tužba za naknadu štete žrtvama iz Podujeva» (saopštenje za štampu), 21. maj 2009, <http://hlc-rdc.org/Saopstenja/1712.sr.html>.

Pred kosovskim sudovima se nalazi i oko 10.000 tužbi koje su podneli kosovski Albanci, tražeći naknadu štete za imovinu uništenu od strane srpskih snaga tokom 1998-1999 godine.⁴⁶²

Crna Gora

Iako je pred crnogorskim sudovima u 2009. godini vođeno više sudskih postupaka za naknadu nematerijalne štete prouzrokovane izvršenjem ratnih zločina tokom devedesetih godina, ni u jednom predmetu nije donijeta presuda.

Porodice iz regiona Bukovica, u opštini Pljevlja, nastojale su da pred sudom ostvare naknadu štete tužbama protiv države Crne Gore. Tokom aprila 1992. godine jedinice Vojske Jugoslavije i MUP-a Crne Gore su se rasporedile u ovom području uz granicu sa BiH u kojoj je tada bio rat. Uz izgovor da traže nelegalno oružje, vojnici i policajci su na različite načine zlostavljali lokalno stanovništvo bošnjačke/muslimanske nacionalnosti. Više mještana je pretučeno, sedmero je ubijeno, a pripadnici vojske i policije su uz to spalili i opljačkali veći broj kuća.⁴⁶³ U pet postupaka za naknadu štete u kojima Fond za humanitarno pravo reprezentuje žrtve, održana su ročišta tokom 2009. godine. Postupci su pokrenuti 2006. i 2007. godine. Jedan predmet se odnosi na ubistvo (tužioci su sinovi Hilme Drkende), tri na mučenje (Šaban Rizvanović, Osman Durgut, i supruga pokojnog Himze Stovraga), i jedan na uništavanje i pljačkanje imovine (Osman Ramović).⁴⁶⁴ Inače, prva pravosnažna presuda za naknadu štete u korist nekog stanovnika Bukovice donijeta je u septembru 2008. godine, kada je Osnovni sud u Podgorici dodijelio Mušanu Bunguru 8.133 evra kao naknadu za uništenu kuću-brvnaru.⁴⁶⁵ Bungur je postupak pokrenuo više od deceniju ranije.⁴⁶⁶ Država Crna Gora, kao izvršni dužnik, isplatila je Bunguru navedenu cifru sa kamatom u toku 2009. godine.

Druga velika grupa predmeta za naknadu štete odnosi se na deportaciju Bošnjaka u maju 1992. godine iz Crne Gore u Republiku Srpsku, gdje su mnogi potom ubijeni. (Vidjeti gore, poglavlje *Suđenja za ratne zločine – Crna Gora*). Od 2004. do kraja 2008. godine porodice deportovanih Bošnjaka pokrenule su više desetina postupaka, u kojima ih je zastupala advokatska kancelarija Prelević iz Podgorice. Do 26. decembra 2008, kada je poslije četvorogodišnjeg suđenja postignuto poravnanje s Vladom Crne Gore, donijete su 32 prvostepene presude, od kojih su u 28 djelimično usvojeni tužbeni zahtjevi tužilaca, dok su u četiri potpuno odbijeni. Nijedna presuda nije postala pravosnažna. Nakon postignutog poravnanja, država Crna Gora je isplatila 4,1 milion eura porodicama žrtava deportacija. Djeca deportovanih i ubijenih dobila su 30.000 eura odštete, roditelji i supruge 25.000 eura, braća i sestre i članovi porodica logoraša po 10.000 eura, a preživjeli oko 7.000 eura za jedan mjesec boravka u logoru. Od jula do oktobra 2009. godine advokatska kancelarija Prelević podnijela je osam novih tužbi za ukupno 46 tužilaca - troje preživjelih žrtava

⁴⁶² Intervju sa Trifunom Jovanovićem, rukovodiocem Kancelarije za vezu sa sudovima pri Odeljenju sudske integracije, Ministarstvo pravde Republike Kosovo, 21. jun 2010., Gračanica.

⁴⁶³ Fond za humanitarno pravo, „Tužbe za naknadu štete protiv Crne Gore“, novembar 2006, www.hlc-rdc.org/PravdaIReforma/Reparacije-Novcane/410.sr.html,

⁴⁶⁴ Podaci Fonda za humanitarno pravo.

⁴⁶⁵ Prijedlog Mušana Bungura Osnovnom sudu u Pljevljima za dozvolu izvršenja, podnet 20. maja 2009.

⁴⁶⁶ Sead Sadiković, "Predsjednikova prazna obećanja", *Monitor* (Podgorica), 21. avgust 2009, www.monitor.co.me/index.php?option=com_content&view=article&id=980:predsjednikova-prazna-obejanja&catid=569:broj-983&Itemid=1695.

deportacije i 43 srodnika žrtava. Iznos svakog tužbenog zahtjeva odgovara iznosima iz poravnjanja zaključenog između Vlade Crne Gore i 196 tužilaca u decembru 2008. godine.⁴⁶⁷

Za ubistva etničkih Albanaca u selu Kaluđerski Laz 18. aprila 1999. godine (vidjeti gore, poglavlje *Suđenja za ratne zločine – Crna Gora*) punomoćnici žrtava su pred Osnovnim sudom u Podgorici podnijeli oko 20 tužbi za naknadu štetu. Samo jedan postupak je do kraja 2009. godine okončan donošenjem prvostepene presude. U decembru 2009. godine, sud je naložio državi Crnoj Gori da isplati 15.000 eura Hadxhiji Ahmetiju iz Peći/Pejë za duševni bol koji je pretrpeo u toku napada Vojske Jugoslavije na kolonu izbeglih kosovskih Albanaca u Kaluđerskom Lazu, kada je Ahmeti teško ranjen. Ahmeti je tražio naknadu od 45.000 evra.⁴⁶⁸ Žrtve su preko svog zastupnika podnijele u martu 2009. godine inicijativu Vladi Crne Gore za postizanje poravnjanja, radi materijalnog obeštećenja porodica nastradalih, prema modelu koji je primjenjen u slučaju deportacije Bošnjaka. Međutim, na tu inicijativu do kraja 2009. nije bilo odgovora.⁴⁶⁹

Tužbe protiv Crne Gore podnijele su, radi naknade štete, i porodice šest civila koji su stradali od NATO bombardovanja u selu Murino (između Andrijevice i Plava) 1999. godine. Porodice su tražile 50.000 eura a suđenja su se krajem 2009. godine nalazila u završnoj fazi.⁴⁷⁰

Makedonija

U toku 2009 godine, Državni pravobranilac Republike Makedonije je podneo 120 zahteva da bivši pripadnici makedonskih snaga bezbednosti (vojske i policije) vrate državi novac koji su prethodnih godina, na osnovu sudskih presuda, dobili na ime naknade materijalne ili nematerijalne štete.⁴⁷¹ Pravobranilac je tužbama takođe zahtevao da porodice poginulih boraca vrate naknadu po osnovu smrti bliskog lica. Sudovi koji se rešavali po tužbama pravobranioca su tokom godine donosili odluke u korist države. Bivši pripadnici bezbednosnih su tim odlukama obavezani da, osim vraćanja iznosa koji su svojevremeno dobili, plate i kamatu od dana isplate naknade do dana njenog vraćanja.

Sredinom decenije su prvostepeni (*osnovni*) sudovi donosili presude u korist boraca, odnosno članova njihovih porodica, a apelacioni sudovi su te odluke potvrđivali u periodu 2005.-2007. godine. Visina odštete je u proseku iznosila oko 10 hiljada evra za slučaj ranjavanja, a porodice ubijenog borca su dobijale i do 50 hiljada evra na ime smrti člana. Međutim, Vrhovni sud je u junu 2007. godine zauzeo stav da su niži sudovi prethodnih godina neosnovano primenjivali odredbu Zakona o obligacionim odnosima koja predviđa odgovornost države za štetu nastalu u ratnim okolnostima ili terorističkim delovanjem. Prema Vrhovnom sudu, trebalo je umesto tog zakona primeniti, kao *lex specialis*, Zakon o posebnim pravima pripadnika bezbednosnih snaga i članova njihovih porodica.⁴⁷² Taj zakon predviđa da pripadnici bezbednosnih snaga koji su dobili trajne ili privremene povrede, i njihove porodice, imaju pravo na jednokratnu novčanu naknadu, pravo na

⁴⁶⁷ "Deportacija izbjeglica 1992", web stranica advokatske kancelarije Prelević, www.prelevic.com/human_rights_deportacija.htm.

⁴⁶⁸ Odgovor elektronskom poštom advokata Velije Murića, zastupnika porodica žrtava, 4. mart 2010.

⁴⁶⁹ Isto.

⁴⁷⁰ Isto.

⁴⁷¹ Državno pravobranilaštvo Republike Makedonije, *Godišnji izveštaj o radu Državnog pravobranioca za 2009. godinu*, str. 5; razgovor sa Stojanče Angelovom, predsednikom udruženja bivših pripadnika bezbednosnih snaga *Dostojanstvo*, 20. februar 2010., Skoplje.

⁴⁷² Odluka Vrhovnog suda Republike Makedonije, br. Gzz. 162/06, od 27. juna 2007. godine.

porodičnu penziju, kao i prava iz socijalne, zdravstvene i obrazovne oblasti.⁴⁷³ Vrhovni sud je zaključio da pripadnici bezbednosnih snaga nemaju uz to i pravo na naknadu štete, jer su štetu pretrpeli obavljajući svoj posao – odbranu zemlje. Osim toga, prema Vrhovnom sudu, država ne treba da odgovara za štetu koju je aktima nasilja i terora prouzrokovao neko drugi, a ne država; odgovornost države bi bila moguća samo ako je šteta proistekla iz nepažnje ili propustom u organizovanom delovanju državnih organa.

Postupci Državnog tužioca i odluke sudova u 2008. i 2009. godini naveli su bivše pripadnike bezbednosnih snaga, okupljene oko udruženja *Dostojanstvo*, da u oktobru organizuju višednevne proteste u glavnom gradu Skoplju. Reagujući na proteste, Vlada Republike Makedonije je 10. novembra zadužila Državnog pravobranioca da u odnosu na policajce povuče zahteve za povraćaj sredstava. U odluci se, međutim, ne pominju i bivši vojnici.⁴⁷⁴

Kada je reč o tužbama koje su nakon oružanog sukoba u Makedoniji podnosili civili za naknadu štete prouzrokovane oružanim sukobom 2001. godine (šteta na kućama, fabrikama, stočnom fondu, i slično), tužbe su tokom decenije rezultirale izvesnim brojem presudua u korist tužioca, ali ne postoje zbirni podaci o broju takvih slučajeva.

Memorijali

Kao i u prethodnom periodu, 2009. godine je u post-jugoslovenskim zemljama preovlađivala praksa obeležavanja stradanja na etničkom osnovu. Nepostojanje spomen obeležja koja bi bila zajednička za sve žrtve sa određenog područja, bez obzira na njihovu etničku pripadnost, podcrtano je otkrivanjem spomen-obeležja deci koja su tokom rata poginula u Sarajevu, ali samo u opkoljenom dijelu grada, a ne i deci koja su živela u delovima pod kontrolom snaga bosanskih Srba. Delimičan izuzetak od opšteg pravila o mono-etničkim obeležjima predstavlja otkrivanje spomen-ploča u novembru 2009. za ubijene civile bošnjačke i hrvatske nacionalnosti, u mestu Gorice, u Distriktu Brčko (Bosna i Hercegovina, BiH).

Inicijative za postavljanje obeležja za žrtve iz etničke zajednice koja predstavlja numeričku manjinu na datom području susretale su se sa teškoćama pri realizaciji, prevashodno zbog komplikovanih procedura za dobijanje neophodnih dozvola. Samo u retkim slučajevima, dozvole su pribavljene: u opštini Prijedor, koja je odobrila izgradnju spomen-obeležja za bošnjačke žrtve u mestu Kozarac, i u Prijepolju, u Srbiji, gde je tokom godine podignut spomenik nesrpskim žrtvama za čije stradanje su odgovorni pripadnici srpskih oružanih formacija.

U ostalim, malobrojnim slučajevima u kojima memorijali obeležavaju stradanja pripadnika manjinskih zajednica, same te zajednice su postavile obeležja, bez učešća vlasti, i po pravilu na izolovanim lokacijama na kojima većinsko stanovništvo ne živi. Ovakvih primera bilo je i 2009. godine, u BiH.

Bosna i Hercegovina

⁴⁷³ Zakon o posebnim pravima pripadnika bezbednosnih snaga i članova njihovih porodica, Službeni list RM br.02/2002 godine od 18.01.2002 godine, član 7.

⁴⁷⁴ Odluka Vlada R Makedonije, br.19-60/1, 23. novembar 2009. godine; pismo Generalnog sekretara Vlade, Stojana Todorova, Državnom pravobraniocu Republike Makedonije, 23. novembar 2009. (kopija u posedu BIRN-a).

Godinu su obilježili po pravilu bezuspješni pokušaji bošnjačkih udruženja žrtava da postave spomen-obilježja na dobro poznatim mjestima stradanja, u Republici Srpskoj. Bosanski Srbi nisu tokom 2009. godine preduzimali inicijative za izgradnju spomen obilježja na području Federacije. Jedno od najvećih udruženja žrtava, Savez logoraša RS, je zauzelo stav da je potrebno na nivou BiH donijeti zakon kojim bi se regulisala gradnja spomen-obilježja i posjećivanje mjesta stradanja, a da do donošenja takvog zakona treba izbjegavati poteze koji pretvaraju memorijale u sredstvo razdora među ljudima u BiH.⁴⁷⁵

Udruženje *Žena-žrtva rata* je tokom 2009. godine imalo nekoliko inicijativa za postavljanje spomen-obilježja na lokacijama u Istočnoj Bosni, na kojima su, prema presudama Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, snage bosanskih Srba učinile ratne zločine, odnosno zločine protiv čovječnosti. Tako je u Foči udruženje tražilo odobrenje od lokalnih vlasti za postavljanje spomen-ploče na sportskoj hali „Partizan“, u kojoj su vojnici-bosanski Srbi podvrgavali Bošnjakinje seksualnom nasilju. Inicijativa je, kao i prethodnih godina, ostala bez rezultata.⁴⁷⁶ Slično tome, udruženje je pokušalo da obilježi mjesto stradanja u Višegradu.

Na sjeverozapadu zemlje, u području Prijedora i Banja Luke, bivši zatočenici logora Omarska i Manjača su ranijih godina pokrenuli inicijative za pretvaranje objekata u kojima su boravili u memorijale. Ove inicijative su, zaključno sa krajem 2009. godine, ostale bez rezultata. Lokalne vlasti u Prijedoru nisu bile spremne da odobre pretvaranje jednog objekta sa područja bivšeg logora Omarska, tzv. Bijele zgrade, u memorijalni centar, sa obrazloženjem da bi najprije trebalo na nivou BiH donijeti zakon koji bi sistematski regulisao pitanje memorijala. Manjaču je, kao dio vojnog kompleksa Oružanih snaga BIH, Predsjedništvo BiH proglasilo 2006. godine kao objekat od posebnog značaja za Oružane snage BiH. Međutim, u praksi Oružane snage ne koriste ovaj objekat, već se isti izdaje farmi konja u privatnom vlasništvu.⁴⁷⁷

Savez logoraša BiH je prethodnih godina pribjegavao praksi postavljanja obilježja u mjestima zatočenja, a bez prethodno pribavljene dozvole od strane nadležnih vlasti, s obzirom da je takve dozvole u praksi bilo teško ili nemoguće dobiti. U 2009. godini Savez je odustao od ove prakse, zbog prekršajnih kazni – od 3.000 KM (1.530 eura) i više – koje je dobijao.⁴⁷⁸

U nekoliko izolovanih sela u Istočnoj Bosni, Bošnjaci-povratnici su 2009. godine podigli spomen-obilježja mještanima koji su poginuli u toku rata. Primjeri uključuju sela Barim (kod Višegrada)⁴⁷⁹ i Grbavci (kod Zvornika).⁴⁸⁰ Ova obilježja su podignuta van područja u kojima živi većinsko srpsko stanovništvo. Spomen-obilježje Bošnjacima iz Višegrada koji su ubijeni u julu 1992. godine i potom bačeni u rijeku Drinu podigli su 25. jula 2009. godine mještani bošnjačkog sela Slap, udaljenog više desetina kilometara od Višegrada, a s obzirom na to da je Drina nakon zločina donijela neka od tijela sve do Slapa.⁴⁸¹

Rijedak primjer da lokalne vlasti odobre izgradnju spomenika za žrtve iz etničke zajednice koja predstavlja numeričku manjinu na datom području zabilježen je u opštini Prijedor, gdje je opštinska vlast dala dozvolu za gradnju spomen-obilježja za bošnjačke žrtve u selu Kozarac. Predsjedavajući

⁴⁷⁵ Telefonski intervju sa Branislavom Dukićem, predsjednikom Saveza logoraša RS, 26. april 2010.

⁴⁷⁶ Telefonski intervju sa Bakirom Hasečić, predsjednikom Udruženje *Žena žrtva rata*, 22. april 2010.

⁴⁷⁷ Telefonski intervju sa Muratom Tahirovićem, predsjednikom Saveza logoraša BiH, 22. april 2010.

⁴⁷⁸ Isto.

⁴⁷⁹ Telefonski intervju sa Bakirom Hasečić, 22. april 2010.

⁴⁸⁰ „17 godina od zločina nad Bošnjacima zvorničke MZ Grbavci“, web stranica Sarajevo.x, 22. maj 2009., www.sarajevo-x.com/bih/clanak/090522039.

⁴⁸¹ Telefonski intervju sa Bakirom Hasečić, 22. april 2010.; „Drina je najveća masovna grobnica“, web stranica Ljiljan, 27. jul 2009., www.ljiljan.ba/bs/vijesti/drina-je-najve%C4%87-masovna-grobnica.

Doma naroda Parlamentarne skupštine BiH, Sulejman Tihić, je 2. decembra položio kamen temeljac za izgradnju spomenika na kome će se naći imena Kozarčana-civilnih žrtava posljednjeg rata. Ceremoniji je prisustvovao i načelnik opštine Prijedor, Marko Pavić, Srbin po nacionalnosti.⁴⁸² Međutim, u slučaju bivšeg logora Omarska, rukovodstvo opštine Prijedor je godinama odbijalo da odobri izgradnju spomen-obilježja, uz obrazloženje da za to ne postoji zakonska osnova.⁴⁸³

U Distriktu Brčko, 24. novembra je otkrivena spomen-ploča u mjestu Gorice, u kom je 2006. godine iz sekundarne grobnice ekshumirano 277 skeletnih ostataka ubijenih civila-Bošnjaka i Hrvata. Ceremoniji je prisustvovao i Supervizor za Brčko distrikt, Raffi Gregorijan, koji je istakao da su vlasti Distrikta dale dozvolu za postavljanje spomen-obilježja civilnim žrtvama rata.⁴⁸⁴

U Sarajevu je 9. maja otkriveno spomen-obilježje djeci poginuloj tokom opsade grada od 1992. do 1995. godine. Izgradnju spomenika finansirao je grad Sarajevo.⁴⁸⁵ Procenjuje se da je u Sarajevu, tokom opsade grada, poginulo više od 1.600 djece. Spomenik je posvećen djeci koja su poginula u opkoljenom dijelu grada, a ne i djeci koja su živjela na Grbavici i drugim dijelovima pod kontrolom snaga bosanskih Srba u toku rata. Tokom rasprava koje su u Gradskom vijeću Sarajeva prethodile odluci o izgradnji spomenika, iznošeni su različiti argumenti o tome na koga spomenik treba da se odnosi. Jedni su smatrali da bi inkluzivan karakter spomenika značio „izjednačavanje žrtve i agresora“ (Idriz Hodžić, bivši predsjednika Kluba Stranke demokratske akcije – SDA u Gradskom vijeću Sarajeva), a drugi da bi spomenik za svu poginulu djecu bio u redu jer „moramo shvatiti da su nevine žrtve, nevina djeca poginula i na Grbavici“ (Marin Ivanišević, bivši predsjedavajući Gradskim vijećem i član SDP BiH).⁴⁸⁶ Kontroverzu je izazvao i izgled spomenika, iz kojeg – po mišljenju kritičara – nije jasno da se odnosi na ubijenu djecu.⁴⁸⁷

Hrvatska

Spomen-obilježja u Hrvatskoj, za poginule i nestale u ratu od 1991. do 1995. godine, mogu podijeliti u tri skupine, ovisno o tome ko podiže obilježja: ona koja podiže Vlada na lokacijama masovnih grobnica; zatim, obilježja pripadnicima hrvatskih snaga, koja podižu braniteljske udruge i lokalne vlasti; i, obilježja poginulim Srbima na mjestima njihova stradanja. U 2009. godini, otvorena su nova spomen-obilježja samo iz druge grupe.

⁴⁸² „Izgradnja spomen obilježja u Kozarcu“, *web stranica Opštine Sanski Most*, 3. decembar 2009., www.sanskimost.gov.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=1396%3Aizgradnja-spomen-obiljeja-u-kozarcu&Itemid=517. Na web stranici posvećenoj izgradnji spomenika nalazi se nešto više od 1,200 imena ubijenih Kozarčana u periodu 1992-1995, na osnovu kojeg bi se uklesavala imena na ploče Spomen Obilježja Kozarac. Vidjeti www.so-kozarac.com/index.php?option=com_content&view=article&id=101:konacan-spisak-ubijenih-kozarcana-1992-1995.

⁴⁸³ Telefonski intervju sa Muratom Tahirovićem, 22. april 2010.; telefonski intervju sa Edinom Ramulićem iz Udruženja Prijedorčanki Izvor, 22. april 2010.

⁴⁸⁴ Suvad Alagić, „Otkrivena "Spomen-poča" civilnim žrtvama rata u Goricama“, 24. novembar 2009., http://infobrcko.com/index.php?option=com_content&task=view&id=3724&Itemid=206.

⁴⁸⁵ „Spomenik poginuloj deci Sarajeva“, *web stranica B-92*, 9. maj 2009., www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2009&mm=05&dd=09&nav_category=167&nav_id=359709.

⁴⁸⁶ Dženana Halimović, "Spomenici kao oružje za etničke rasprave", *web stranica Radio Slobodna Evropa*, 10. jun 2009., www.slobodnaevropa.org/content/spomenici_rasprave/1751334.html.

⁴⁸⁷ Lana Rizvanović, "Hajka na spomenik", *Nezavisne* (Banja Luka), 9. februar 2009., www.nezavisne.com/sarajevo/vijesti/36716/Hajka-na-spomenik.html (izjava Sabrije Zimić, predsjednika Udruženja roditelja ubijene djece opkoljenog Sarajeva 1992 - 1995); telefonski intervju sa Ivanom Mostarac, predsjednikom Dječijeg pokreta za mir, ljubav i prijateljstvo (Sarajevo), 23. april 2010.

Osam spomen-obilježja je podignuto hrvatskim borcima na osnovu ugovora koje su 2008. godine potpisali Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, s jedne strane, i braniteljske udruge, s druge strane, o sufinanciranju izgradnje, postavljanja ili uređenja spomen-obilježja. Temeljem tih ugovora su 2009. godine sanirana i dva odranije postojeća spomen-obilježja i jedno groblje. Ukupno je Ministarstvo na osnovu ugovora iz 2009. godine utrošilo 3.8 miliona kuna, čime je za izgradnju spomen-obilježja sufinanciralo 22 braniteljske udruge. U kolovozu 2009. godine, Ministarstvo je potpisalo novih sedam ugovora o sufinanciranju, sa sedam udruga.⁴⁸⁸ Spomen-obilježje koja podižu udruge nemaju propisanu formu u smislu oblika, veličine ili obveze navođenja imena žrtava u čiji se spomen podižu. Ovisno o slučaju, može se raditi o arhitektonskom, kiparskom ili drugom djelu, reljefu spomen-ploči, spomeniku, građevini, kao i prijevoznom sredstvu, stroju, ili vojnoj tehnici koja je izvan redovne uporabe a koje se postavlja u prostor, te o spomen-sobi, spomen-kući ili spomen-području.⁴⁸⁹

Nasuprot tome, na lokacijama masovnih grobnica Vlada Republike Hrvatske podiže jednaka spomen-obilježja (rad kipara Slavomira Drinkovića), na koja se upisuje broj žrtava masovne grobnice koja se obilježava, bez navođenja imena žrtava. U Hrvatskoj su u periodu nakon rata pronađene 143 masovne grobnice s tijelima hrvatskih boraca i civila. Do kraja 2008. godine, vlasti su postavile 53 spomen-obilježja kojima je obilježeno 95 mjesta masovnih grobnica. Tijekom 2009. godine izvršeni su građevinsko-obrtnički radovi te izrada i montaža spomen obilježja na uređenju mjesta dvije masovne grobnice.⁴⁹⁰ Svečanosti otvaranja ovih spomen-obilježja ostavljene su za 2010. godinu, odnosno za period nakon okončanja svih radova.

Tijekom godine nije podignuto niti jedno novo spomen-obilježje žrtvama sa srpske strane rata. Jedina spomen-obilježja u Hrvatskoj za poginule Srbe postoje u dalmatinskom zaleđu, selima Gošić i Varivode (zaselak Beriće), gdje je Vijeće srpske nacionalne manjine iz Kistanja u kolovozu 2003. godine podiglo drvene križeve i drvene spomen-ploče na kojima su mesinganim slovima ispisana imena žrtava, ćirilčnim pismom.

Srbija

U 2009. godini, po prvi put je na teritoriji Srbije, u Prijepolju, podignut spomenik nesrpskim žrtvama za čije stradanje su odgovorni pripadnici srpskih oružanih formacija. Nekoliko drugih sličnih inicijativa, u Priboju i u okolini Zrenjanina, ostalo je bez rezultata. Istovremeno, podignuto je nekoliko spomen-obeležja u znak sećanja na srpske civile, vojnike i policajce koji su devedesetih godina prošlog veka izgubili život u ratovima na području bivše Jugoslavije.

Jan Sabo, državni sekretar u Ministarstvu za ljudska i manjinska prava, otkrio je 27. februara 2009. u Prijepolju spomenik sa imenima devet osoba iz te opštine, koje su šesnaest godina ranije u Štrpcima (BiH) kidnapovali i potom likvidirali naoružani bosanski Srbi iz jedinice Milana Lukića.⁴⁹¹ Ukupno je u tom zločinu oteto i ubijeno 19 putnika, 18 Muslimana (Bošnjaka) i jedan Hrvat, penzionisani oficir JNA koji je živio u Beogradu. Na spomeniku se nalazi i natpis: „Ko u

⁴⁸⁸ Dopis Zorana Komara, državnog tajnika u Ministarstvu obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti Republike Hrvatske, organizaciji *Documenta*, 22. ožujak 2010.

⁴⁸⁹ *Isto*.

⁴⁹⁰ *Isto*. Riječ je o masovnim grobnicama “Borojevići-Marveno groblje” i “Glinska Poljana”, obje u Sisačko-moslavačkoj županiji.

⁴⁹¹ I. Kriještorac, "Kroz spomenik izražen stav o zločinu u Štrpcima", *Danas* (Beograd), 5. mart 2009, www.danas.rs/dodaci/sandzak/kroz_spomenik_izrazen_stav_o_zlocinu_u_strpcima_42.html?news_id=155219.

ovoj zemlji zaboravi stanicu Štrpci i 27. februar 1993. odustaje od budućnosti”.

Iako je opština Priboj još 2005. godine donela odluku o finansiranju spomenika za sedamnaest žrtava bošnjačke nacionalnosti iz Sjeverina, otetih 22. oktobra 1992. u mestu Mioče, na teritoriji BiH, njegova izgradnja nije započeta ni u toku 2009. godine.

U drugoj polovini 2009. godine kontroverzu su izazvali događaji vezani za pokušaj “Udruge pravnika Vukovar 1991.” da u Stajićevu kod Zrenjanina, te u Begejcima u opštini Žitište, podigne spomen-obeležja zatočenicima tih logora. Prema ideji inicijatora, na spomen-obeležju bi pisalo: “Na ovome mjestu od --- do -- bili su zatočeni od strane JNA ranjenici, civili i branitelji Grada Vukovara. U spomen na sve ubijene ovu spomen-ploču podiže Udruga pravnika Vukovar 1991”.⁴⁹² Inicijativa za postavljanje spomen-ploče pokrenuta je maja 2009. godine nakon što su bivši logoraši razgovarali sa Aleksandrom Martonom, predsjednikom Skupštine Zrenjanina. Marton je podržao inicijativu, ali i rekao da je za postavljanje spomen-obeležja potreban dogovor Srbije i Hrvatske i da bi bilo dobro da se spomen-obeležje postavi i u Lori, u Splitu (Hrvatska), mestu zatočenja i zlostavljanja većeg broja Srba i Crnogoraca 1992. godine.⁴⁹³ Mediji u Srbiji nisu preneli Martonov zahtev o podizanju spomenika i u Lori. Članovi Udruženja ratnih vojnih invalida i Pokreta veterana organizovali su u Zrenjaninu proteste protiv postavljanja spomen-ploče, a opozicione stranke u Skupštini Zrenjanina zatražile su smenu Martona. Marton je dobijao pretnje da će on i njegov sin biti ubijeni, i zbog toga je dobio policijsku zaštitu.⁴⁹⁴ “Udruga pravnika Vukovar 1991” je nameravala da 3. oktobra postavi spomen-ploču, ali su predstavnici Udruženja ratnih vojnih invalida iz Zrenjanina najavili da će fizički sprečiti njihov dolazak.⁴⁹⁵ Udruga je odustala od dolaska nakon što je Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije obavestilo hrvatske vlasti da bivšim zatvorenicima ne može da obezbedi sigurnost. Ista situacija se ponovila dve nedelje kasnije.⁴⁹⁶

Nekoliko spomen-obeležja podignutih u toku 2009. godine odnose se na pogibije civila i policajaca poginulih 1999. godine u oružanom sukobu na Kosovu ili prilikom NATO bombardovanja Srbije. Na desetu godišnjicu napada aviona NATO-a na putnički voz u Grdeličkoj klisuri kod Leskovca, 12. aprila podignut je spomenik pored mosta na Južnoj Moravi u znak sećanja na 15 putnika koji su tom prilikom izgubili život.⁴⁹⁷ Ministar unutrašnjih poslova Ivica Dačić otkrio je 24. marta spomen-ploču na zgradi Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu, u znak sećanja na 177 policajaca poginulih u NATO bombardovanju.⁴⁹⁸ U selu Kastrat, pored Kuršumlije, otkrivena je 18. decembra spomen-česma petorici vojnika i policajaca koji su 1999. godine poginuli na Kosovu.⁴⁹⁹

⁴⁹² Odgovor elektronskom poštom Zorana Šanguta iz “Udruge pravnika Vukovar 1991”, 21. februar 2010.

⁴⁹³ Intervju sa Aleksandrom Martonom, Beograd, 22. februar 2010.

⁴⁹⁴ Smenu su zatražile i Demokratska stranka Srbije i Srpska radikalna stranka. Intervju sa Aleksandrom Martonom, Beograd, 22. februar 2010.

⁴⁹⁵ Sl. Pašić, "Branitelji nisu poželjni", *Večernje Novosti* (Beograd), 30. septembar 2009, www.novosti.rs/code/navigate.php?Id=135&status=jedna&vest=158326&title_add=Branitelji%20nisu%20po%C5%BE eljni&keyword_add=spomen%20obelezje%2C%20zrenjanin.

⁴⁹⁶ Odgovor elektronskom poštom Zorana Šanguta iz “Udruge pravnika Vukovar 1991”, 21. februar 2010; „Otkazana poseta bivših logoraša“, *web stranica B92*, 16. oktobar 2009, www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2009&mm=10&dd=16&nav_category=64&nav_id=38706.

⁴⁹⁷ "Decenija od raketiranja voza u Grdelici", *web stranica Radio-Televizije Srbija*, 12. april 2009, www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/55297/Decenija+od+raketiranja+voza+u+Grdelici.html.

⁴⁹⁸ "Otkrivena spomen ploča stradalim policajcima", *web stranica Radio-Televizije Srbija*, 24. mart 2009, www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/otkrivena-spomen-ploca-stradalim-policajcima_118092.html.

⁴⁹⁹ Ljubiša Mitić, "Spomen česma za nastradale", *Južne vesti* (regionalne dnevne online novine), 20. decembar 2009, www.juznevesti.com/Drushtvo/Spomen-chesma-za-nastradale.sr.html.

Crna Gora

U toku 2009. godine, u Crnoj Gori nije podignuto nijedno spomen-obilježje žrtvama ratova devedesetih godina prošlog vijeka.⁵⁰⁰

U februaru 2009. godine Forum Bošnjaka/Muslimana Crne Gore podnio je inicijativu za ustanovljavanje spomen-obilježja žrtvama zločina iz ratova na području bivše Jugoslavije u periodu 1991-2001. Vlada Crne Gore je 19. marta 2009. godine donijela zaključak kojim je zadužila Ministarstvo za zaštitu ljudskih i manjinskih prava da razmotri podizanje spomen-obilježja žrtvama ratova devedesetih godina na području bivše Jugoslavije.⁵⁰¹ Na sjednici od 30. aprila, Ministarstvo je usvojilo *Prijedlog za podizanje spomen-obilježja svim civilnim žrtvama ratova vođenih na prostorima bivše Jugoslavije u periodu od 1991. do 2001. godine.*⁵⁰² Dokument, između ostalog, predviđa da u centralnom prostoru parka Pobrežje, u Podgorici, istakne spomen-ploča s natpisom "Civilnim žrtvama ratova vođenih na prostorima bivše Jugoslavije u periodu od 1991. do 2001. godine – da se više ne dogodi", i da spomen-park bude otvoren 11. jula 2009. godine, na godišnjicu pada Srebrenice.⁵⁰³

Ministarstvo za zaštitu ljudskih i manjinskih prava je, u ime Vlade Crne Gore, uputilo zahtjev za podizanje spomen-obilježja Skupštini Podgorice, a ova je 3. juna donijela Program podizanja spomen-obilježja. Program je predvidio da se otvaranje spomen-parka upriliči 11. jula 2009. godine.⁵⁰⁴ Povodom ove inicijative, Udruženje boraca ratova od 1990. godine se krajem juna kritički oglasilo, smatrajući da se radi o "skrivenoj namjeri da se podizanjem ovog spomen-obilježja istaknu i uvažavaju samo bošnjačke civilne žrtve rata".⁵⁰⁵ S druge strane, Skupština Crne Gore je 9. jula, u Deklaraciji o prihvatanju Rezolucije Evropskog parlamenta o Srebrenici, pozdravila odluku Skupštine Podgorice o podizanju spomen-obilježja.⁵⁰⁶ Međutim, spomen-park nije otvoren 11. jula, niti bilo kada do kraja godine. Prema objašnjenju iz Ministarstva za zaštitu ljudskih i manjinskih prava, do otvaranja spomenika nije došlo zbog toga što nije bilo javnih konsultacija o spomen-parku, kao i zbog toga što je za obavljanje celokupne procedure trebalo više vremena nego što je bilo na raspolaganju do 11. jula.⁵⁰⁷

Iako su, prema medijskim izveštajima, opštinska Komisija za izgradnju spomenika i Skupština opštine Bijelo Polje početkom 2009. godine donele odluke o izgradnji spomenika petorici građana ove opštine koji su nestali u otmici u Štrpcima (BiH) 27. februara 1993. godine, spomenik nije otkriven 13. jula 2009., kako je bilo planirano, niti do kraja godine.⁵⁰⁸

⁵⁰⁰ Odgovor preko elektronske pošte sekretara Ministarstva kulture Crne Gore Toma Miljića, 26. mart 2010.

⁵⁰¹ "Spomen obilježje žrtvama 1991-2001", *Forum* (glasilo Bošnjaka/Muslimana u Crnoj Gori), br. 11, jul-avgust 2009, str. 5, www.forumbosnjaka.com/arhiva/Forum-11.pdf.

⁵⁰² Odgovor elektronskom poštom Sabahudina Delića, pomoćnika ministra za zaštitu ljudskih i manjinskih prava, 18. mart 2010.

⁵⁰³ Tekst Prijedloga koji je sačinilo Ministarstvo reprodukovan je u tekstu "Spomen obilježje žrtvama 1991-2001", *Forum*, str. 5.

⁵⁰⁴ Katalog opštinskih propisa, broj 01-030/09-622, Podgorica, 3. jun 2009.

⁵⁰⁵ B.B., "Ne uvažavaju sve žrtve", *Dan* (Podgorica), 26. jun 2009,

www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Drustvo&clanak=192361&datum=2009-06-26 (izjava Radana Nikolića, predsjednika Upravnog odbora Udruženja).

⁵⁰⁶ Tekst Deklaracije nalazi se na web stranici Skupštine Crne Gore, na www.skupstina.me/cms/site_data/DEKLARACIJA%20O%20PRIHVATANJU%20REZOLUCIJE%20EVROPSKOG%20%20PARLAMENTA%20O%20SREBRENICI.pdf

⁵⁰⁷ Odgovor elektronskom poštom Sabahudina Delića.

⁵⁰⁸ Sead Sadiković, „Sedamnaest godina šutnje”, *Monitor* (Podgorica), 5. mart 2010.,

www.monitorcg.me/index.php?option=com_content&view=article&id=1503:sedamnaest-godina-utnje-&catid=1015:broj-1011&Itemid=2014.

Makedonija

U toku 2009, vlasti na državnom ili lokalnom nivou nisu podizale spomen obeležja u vezi sa sukobom iz 2001 godine.

Ovakva obeležja su podizana ranije tokom decenije. Naprimer, u okviru vojne kasarne u Skoplju nalazi se od 2003. godine spomen obeležje za borce poginule u 2001 godine, ispred Ministarstva unutrašnjih poslova postavljena je 2002. godine večna vatra, a u Bitolji i u skopskoj opštini Karpoš izgrađene su spomen obeležja u periodu od 2003.-2006. godine. Spomen ploča za 10 poginulih pripadnika Armije postoji na putu Skoplje-Tetovo, kod mesta Karpalak, na području naseljenom pretežno albanskim stanovništvom. Ta je ploča nekoliko puta oštećena tokom 2009. godine, a u oktobru je uništena.⁵⁰⁹ Ministarstvo odbrane je u novembru oštećenu ploču zamenilo novom.⁵¹⁰

Etnički Albanci su tokom decenije na svoju inicijativu, bez traženja dozvole od nadležnih vlasti, podizali spomen obeležja poginulim pripadnicima bivšeg ONA, na području Tetova, Kumanova i Aračinova. Vlasti nisu pokušavale da uklone takva obeležja. U Skoplju, u naselju Čair pretežno naseljenom Albancima, otvoren je 2008. godine *Muzej slobode*, koji se u javnosti uobičajeno naziva Muzej ONA.⁵¹¹

Ne postoje zajednička spomen obeležja Makedoncima i Albancima vezana za 2001 godinu.

⁵⁰⁹ “Karpalak memorial plaque to be restored”, web site *Macedonian Information Agency*, 22. oktobar 2009, www.mia.com.mk/default.aspx?vId=58060326&lId=2&pmId=501.

⁵¹⁰ “New plaque honouring killed army members in 2001 unveiled”, web site *Idi Vidi*, 29. novembar 2009., www.idividi.com.mk/stil/Woman/486108/.

⁵¹¹ Risto Karajkov, “The Museum of Freedom”, *Newropeans-Magazine*, 28. januar 2009., www.newropeans-magazine.org/content/view/full/8883/259/. Muzej slobode prikazuje istoriju albanskog naroda u Makedoniji u periodu od 1878. do 2001. godine, i sadrži eksponate kao što su staro oružje, fotografije, novčanice, ONA uniforme i zastave.